

Konwersatorium Wiedzy o Mieście

nr 9 (37) 2024

ISSN 2543-9421

Konwersatorium Wiedzy o Mieście

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

Konwersatorium Wiedzy o Mieście

Siedziba Redakcji
Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
tel. +48 42 635 63 05

REDAKTOR NACZELNA
Ewa Szafrńska

ZASTĘPCA REDAKTOR NACZELNEJ
Joanna Kowalczyk-Anioł

SEKRETARZE
Angelika Jasion-Krzysztofik, Karolina Kacprzak

RADA NAUKOWA

Waldemar Cudny	Uniwersytet Łódzki
Mariusz Czepczyński	Uniwersytet Gdański
Annegret Haase	Helmholtz Centre for Environmental Research, Niemcy
Jolanta Jakóbczyk-Gryszkiewicz	Uniwersytet Łódzki
Iwona Jażdżewska	Uniwersytet Łódzki
Tomasz Kaczmarek	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań
Szymon Marcińczak	Uniwersytet Łódzki
René Matlovič	University of Presov, Słowacja
Joseph Salukvadze	Tbilisi State University, Gruzja
Dariusz Sokołowski	Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
Zdeněk Szczyrba	Palacký University of Olomouc, Czechy
Przemysław Śleszyński	Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
Petra Špačková	Uniwersytet Karola w Pradze, Czechy
Tiit Tammaru	University of Tartu, Estonia
Grzegorz Węclawowicz	Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
Anita Wolaniuk	Uniwersytet Łódzki
Andrzej Zborowski	Uniwersytet Jagielloński

Czasopismo jest objęte patronatem Komisji Geografii Osadnictwa i Ludności PTG

RECENZENCI
Monika Cepil, Waldemar Cudny, Iwona Jażdżewska, Jacek Kotus, Elżbieta Lewandowicz, Mikołaj Madurowicz,
Justyna Mokras-Grabowska, Aleksandra Mroczek-Żulicka, Łukasz Musiaka, Robert Pawlusiński,
Joanna Pluto-Kossakowska, Sławomir Pytel, Robert Szmytkie, Wiktor Wróblewski

REDAKTOR INICJUJĄCY
Katarzyna Smyczek

REDAKTOR-KOORDYNATOR PROCESU WYDAWNICZEGO
Katarzyna Szumska

REDAKCJA JĘZYKOWA
Richard Bolt (język angielski), Elżbieta Paradowska (język polski), Katarzyna Szumska (język polski)

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Katarzyna Szumska

KOREKTA
Jakub Foremniak, Elżbieta Paradowska, Katarzyna Szumska

MAPY I RYSUNKI
Anna Wosiak

KOREKTA TECHNICZNA
Elżbieta Rzymkowska

SKŁAD I ŁAMANIE
AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska; efectoro.pl agencja komunikacji marketingowej
Zdjęcie wykorzystane na okładce: <https://commons.wikimedia.org/Łódź> w 1853

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2024

ISSN 2543-9421
e-ISSN 2544-1221

SPIS TREŚCI

Artykuły

MATEUSZ BŁASZCZYK, DAWID KRYSIŃSKI – Nowe spojrzenia na starą teorię. Kilka uwag o koncepcji społecznego wytwarzania przestrzeni	7
JOANNA KOWALCZYK-ANIOŁ, MELANIE KAY SMITH – (Re)definiowanie wartości parku miejskiego – narracyjny przegląd literatury	25
HUBERT ZIĘTEK, ROBERT SZMYTKIE – Zmiany wypełnienia bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w latach 1825–2023	39
JOANNA KRUPOWICZ – Zanieczyszczenie powietrza pyłami i umieralność w wybranych miastach Polski	53
ADAM BIELECKI – Pluralizm definicji zieleni miejskiej w literaturze. Standardy, aspekty przyrodnicze i techniczne	63
ROMAN SZKUP – Zmiany użytkowania rodzinnych ogrodów działkowych (ROD) w miastach województwa łódzkiego	83
IGNACY WALESKI – Postrzeganie wartości ekonomicznej kapitału kulturowego trudnego dziedzictwa socmodernizmu wśród samorządów terytorialnych w Polsce	93
WIKTOR UHLIG – Status miejsc teatralnych w mieście w obliczu lockdownu w latach 2020–2021	105

Mateusz Błaszczyk

 <https://orcid.org/0000-0002-5778-2723>

Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk Społecznych
Instytut Socjologii
mateusz.blaszczyk@uwr.edu.pl

Dawid Krysiński

 <https://orcid.org/0000-0003-3568-5532>

Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk Społecznych
Instytut Socjologii
dawid.krysiniski@uwr.edu.pl

NOWE SPOJRZENIA NA STARĄ TEORIĘ. KILKA UWAG O KONCEPCJI SPOŁECZNEGO WYTWARZANIA PRZESTRZENI

Abstrakt: Celem niniejszego artykułu jest analiza ewolucji teorii społecznego wytwarzania przestrzeni oraz refleksja nad jej aktualnością i zastosowaniem we współczesnych studiach miejskich. Prezentujemy rozwój tej koncepcji od fundamentalnych idei Henriego Lefebvrea, poprzez ich rozwinięcia i reinterpretacje, aż po najnowsze ujęcia uwzględniające wyzwania ery cyfrowej. W naszych rozważaniach wskazujemy na potencjał teorii w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych, jednocześnie identyfikując wyzwania, przed którymi stoi. Konkludujemy, że pomimo wyzwań związanych z operacjonalizacją niektórych koncepcji, teoria społecznego wytwarzania przestrzeni pozostaje nie tylko aktualnym, ale i cennym narzędziem analitycznym, zdolnym do uchwycenia złożoności współczesnych procesów miejskich, pod warunkiem jej ciągłej aktualizacji i krytycznej refleksji nad jej metodologią.

Słowa kluczowe: społeczne wytwarzanie przestrzeni, teoria miejska, prawo do miasta, urbanizm cyfrowy, praktyki przestrzenne

NEW PERSPECTIVES ON AN OLD THEORY: SOME REMARKS ON THE CONCEPT OF SOCIAL PRODUCTION OF SPACE

Abstract: The aim of this article is to analyze the evolution of the theory of the social production of space and reflect on its relevance and application in contemporary urban studies. We present the development of this concept from Henri Lefebvre's fundamental ideas, through their extensions and reinterpretations, to the latest approaches that address the challenges of the digital era. In our discussion, we highlight the theory's potential in analyzing contemporary urban phenomena, while simultaneously identifying the challenges it faces. We conclude that despite the challenges associated with operationalizing some concepts, the theory of the social production of space remains not only relevant but also a valuable analytical tool, capable of capturing the complexity of contemporary urban processes, provided it is continuously updated and its methodology is critically reflected upon.

Keywords: social production of space, urban theory, right to the city, digital urbanism, spatial practices

1. WPROWADZENIE

Teoria społecznego wytwarzania przestrzeni stanowi dziś podstawowe podejście w badaniach miejskich, oferując kompleksowy paradygmat do analizy dynamicznej relacji między społeczeństwem a przestrzenią. W odróżnieniu od postrzegania przestrzeni jako statycznej materii teoria ta zakłada, że przestrzeń jest nieustannie tworzona i przeobrażana w wyniku złożonych procesów społecznych, ekonomicznych i politycznych. To właśnie różnorodne siły społeczne,

indywidualne działania, a także relacje między władzą, kulturą i ideologią kształtują charakter przestrzeni, ulegając jednocześnie zwrotnym przemianom poprzez jej oddziaływanie.

Kluczowym założeniem tej teorii jest uznanie przestrzeni za produkt społeczny, który odzwierciedla i jednocześnie reprodukuje istniejące w społeczeństwie relacje władzy i nierówności. Proces wytwarzania przestrzeni jest permanentny i zasadza się na

dynamicznych interakcjach między jej materialnymi aspektami, takimi jak zabudowa lub infrastruktura, a symbolicznymi znaczeniami, jakie ludzie nadają różnym miejscom. Przestrzeń jest zatem areną zarówno konfliktów, jak i negocjacji, gdzie różne grupy społeczne walczą o kształtowanie środowiska zgodnie ze swoimi interesami i wartościami. Jednocześnie teoria społecznego wytwarzania przestrzeni wskazuje na znaczenie codziennych praktyk i doświadczeń w procesie tworzenia znaczeń związanych z miejscem. To właśnie w codziennych interakcjach ludzi ze środowiskiem powstają i ewoluują lokalne kultury, tożsamości i więzi międzyludzkie nadające społeczny sens i znaczenie przestrzeni.

Przedstawiane tu podejście umożliwia badanie szerokiego spektrum zagadnień społeczno-przestrzennych. Pozwala analizować konflikty dotyczące charakteru, kształtu i funkcji przestrzeni publicznej, ujawniając napięcia między różnymi grupami interesów i ich wizjami wykorzystania przestrzeni miejskiej, oraz badać procesy gentryfikacji, ukazując nie tylko fizyczne zmiany w tkance miejskiej, ale także towarzyszące im przemiany społeczne i kulturowe. Teoria ta jest narzędziem do analizy mechanizmów wykluczenia i segregacji przestrzennej, pokazuje, jak przestrzeń odzwierciedla i reprodukuje nierówności społeczne. Daje podstawy do badania oddziaływania form przestrzennych na relacje społeczne i więzi sąsiedzkie. W erze cyfrowej umożliwia analizę wpływu technologii na doświadczanie i organizację przestrzeni, w tym zjawisk, takich jak przestrzenie hybrydowe czy cyfrowa gentryfikacja. Dodatkowo uzasadnia badania nad kształtowaniem się tożsamości lokalnych i poczucia miejsca oraz odnosi się do roli przestrzeni w zachowaniu i transformacji dziedzictwa kulturowego.

Ustalenia wynikające z tych badań znajdują zastosowanie w wielu obszarach praktyki miejskiej. W urbanistyce i planowaniu przestrzennym mogą być wykorzystywane do tworzenia bardziej inkluzywnych i zrównoważonych strategii rozwoju miast, w tym projektowania przestrzeni publicznych i strategii rewitalizacji. W polityce mieszkaniowej pomagają w projektowaniu rozwiązań przeciwdziałających segregacji i wykluczeniu przestrzennemu. Teoria ta wspiera rozwój idei sprawiedliwego miasta, dostarczając argumentów dla bardziej egalitarnego dostępu do zasobów miejskich. W zarządzaniu miastem wyniki badań mogą być użyteczne w rozwiązywaniu konfliktów przestrzennych i mediacji między różnymi grupami interesów. W kontekście koncepcji inteligentnych miast (ang. *smart cities*) pozwalają na bardziej krytyczne i świadome wdrażanie rozwiązań technologicznych, z uwzględnieniem ich społecznych konsekwencji.

Celem autorów niniejszego artykułu jest dostarczenie kompleksowego i aktualnego przeglądu teorii społecznego wytwarzania przestrzeni, ukazującego jej ewolucję i znaczenie dla współczesnych studiów

miejskich. Artykuł ma za zadanie przedstawić historyczny rozwój tej teorii oraz krytycznie ocenić jej aktualność i przydatność w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych.

Struktura pracy odzwierciedla ewolucję teorii społecznego wytwarzania przestrzeni oraz jej adaptację do zmieniających się realiów miejskich. Rozpoczynamy od omówienia fundamentalnych koncepcji Henriego Lefebvre'a, które stanowią podwaliny tej teorii. Analizujemy jego triadę przestrzenną oraz ideę prawa do miasta, pozostające do dziś najważniejszymi elementami w rozumieniu społecznej produkcji przestrzeni. Następnie prezentujemy rozwinięcia i reinterpretacje tych teorii w pracach kolejnych badaczy. Szczególną uwagę poświęcamy koncepcjom Marka Gottdienera, który wprowadził do analizy elementy semiotyki, Bohdana Jałowieckiego adaptującego teorię do kontekstu postsocjalistycznej transformacji miast oraz Edwarda Sojy, którego idea trialektyki i *thirdspace* znacząco poszerzyła rozumienie przestrzeni społecznej.

W końcowej części rozważań skupiamy się na współczesnych ujęciach teorii społecznego wytwarzania przestrzeni, odpowiadających na wyzwania ery cyfrowej i społeczeństwa informacyjnego. Analizujemy nowe podejścia teoretyczne pod kątem starań ich twórców, aby uchwycić wpływ technologii cyfrowych na procesy wytwarzania i doświadczania przestrzeni miejskiej, tworząc ramy teoretyczne do wyjaśniania złożonych relacji między przestrzeniami fizyczną, społeczną i cyfrową we współczesnych środowiskach miejskich.

2. FUNDAMENTY TEORII: HENRI LEFEBVRE I PRODUKCJA PRZESTRZENI

2.1. TRIADA PRZESTRZENNA

Oryginalną koncepcję społecznej produkcji przestrzeni przedstawił Henri Lefebvre (1991). Opiera się ona na fundamentalnym założeniu, że przestrzeń jest produktem społecznym, kształtowanym przez złożone interakcje między różnymi wymiarami ludzkiego doświadczenia i działania. Centralnym elementem tej teorii jest triada przestrzenna, która obejmuje wzajemnie powiązane aspekty przestrzeni, kreujące trzy przestrzenie: postrzeganą, pojmowaną i przeżywaną. Te trzy wymiary odpowiadają trzem sposobom wytwarzania przestrzeni: praktykom przestrzennym, reprezentacjom przestrzeni i przestrzeniom reprezentacji.

2.1.1. PRAKTYKI PRZESTRZENNE (PRZESTRZEŃ POSTRZEGANA)

Praktyki przestrzenne odnoszą się do fizycznych, materialnych aspektów przestrzeni i codziennych działań, które ją kształtują. Jest to wymiar doświadczany

zmysłowo, obejmujący rutynowe zachowania, przepływy ludzi i towarów oraz sposoby wykorzystania przestrzeni miejskiej. W kontekście obszarów podmiejskich praktyki przestrzenne mogą obejmować w szczególności codzienne dojazdy do pracy w metropolii, lokalne wzorce mobilności oraz sposoby użytkowania przestrzeni publicznych. Badanie praktyk przestrzennych pozwala zrozumieć, jak mieszkańcy faktycznie „produkują” i „reprodukuja” przestrzeń poprzez swoje codzienne działania.

2.1.2. REPREZENTACJE PRZESTRZENI (PRZESTRZEŃ POJMOWANA)

Reprezentacje przestrzeni dotyczą conceptualnych, abstrakcyjnych wyobrażeń przestrzeni. Są istotne do zrozumienia, jak przestrzeń jest ujmowana i planowana na poziomie instytucjonalnym. To sfera planistów, urbanistów, naukowców i decydentów, którzy tworzą oficjalne reprezentacje przestrzeni za pomocą map, planów, modeli oraz strategii rozwoju. Ten wymiar odzwierciedla dominujące ideologie i relacje władzy, kształtując oficjalny dyskurs o przestrzeni i jej przeznaczeniu. Lefebvre argumentował, że abstrakcyjne reprezentacje często dominują nad innymi formami doświadczania i produkcji przestrzeni, generując konflikty i nierówności w przestrzeni miejskiej.

2.1.3. PRZESTRZENIE REPREZENTACJI (PRZESTRZEŃ PRZEŻYWANA)

Przestrzenie reprezentacji odnoszą się do symbolicznego, emocjonalnego wymiaru przestrzeni, związanego z indywidualnymi i zbiorowymi znaczeniami, wartościami i tożsamościami. Jest to przestrzeń mieszkańców i użytkowników nasycona symboliką, wspomnieniami i wyobrażeniami. Na obszarach suburbanalnych przestrzenie reprezentacji mogą obejmować lokalne miejsca pamięci, przestrzenie związane z tożsamością lokalną czy tereny nacechowane szczególnym znaczeniem dla lokalnych społeczności. Ten wymiar często wchodzi w konflikt z oficjalnymi reprezentacjami przestrzeni, tworząc pole do kontestacji i negocjacji znaczeń.

Triada funkcjonuje na zasadzie dialektycznej. Oznacza to, że pomiędzy trzema wymiarami przestrzeni zachodzą ciągłe napięcia, sprzeczności i pertraktacje, które prowadzą do transformacji przestrzeni społecznej. Dialektyka ta jest kluczowa do zrozumienia, jak Lefebvre widzi dynamikę produkcji przestrzeni. Triada ta nie jest statyczna, lecz – przez swoją dialektykę – dynamiczna. Trzy wymiary przestrzeni są ze sobą ściśle powiązane i wzajemnie się kształtują. Na przykład oficjalne plany zagospodarowania (reprezentacje przestrzeni) mogą wpływać na codzienne praktyki mieszkańców (praktyki przestrzenne), ale jednocześnie te praktyki mogą modyfikować lub podważać oficjalne koncepcje. Podobnie symboliczne znaczenia przypisywane pewnym miejscom (przestrzenie reprezentacji)

mogą oddziaływać zarówno na oficjalne plany, jak i na codzienne użytkowanie przestrzeni.

Triada przestrzenna Lefebvre’a daje bardzo użyteczne ramy teoretyczne nie tylko do badań procesów zachodzących w miastach i na terenach podmiejskich, lecz także do analizy nowych przestrzeni konsumpcji i form pozaprzestrzennych, np. rzeczywistości cyfrowej (Evans, 2024). Pozwala ona na wszechstronną analizę złożonych procesów kreowania przestrzeni, uwzględniając oficjalne plany rozwoju i codzienne praktyki mieszkańców oraz ich symboliczne związki z miejscem zamieszkania.

Zastosowanie tego podejścia umożliwia identyfikację potencjalnych konfliktów między różnymi wymiarami przestrzeni. Daje narzędzie do badania, w jaki sposób oficjalne plany rozwoju, często ukierunkowane na potrzeby metropolii, kolidują z lokalnymi aspiracjami i tożsamościami. Triada przestrzenna pozwala również zrozumieć, jak mieszkańcy suburbiów, codziennymi działaniami i symbolicznym przywiązaniem do miejsca, budują swoją pozycję w szerszym kontekście metropolitalnym.

2.1.4. PRAWO DO MIASTA

Istotnym elementem teorii Lefebvre’a jest koncepcja *Le droit à la ville* (w pol. tłum. z fr. *Prawo do miasta*), opublikowana w 1967 r. Choć formalnie nie jest to element teorii wytwarzania przestrzeni, to stanowi dla niej podstawowy kontekst i element odniesienia, pozwalający pełniej zrozumieć teorię miasta francuskiego filozofa i socjologa.

Prawo do miasta w ujęciu Lefebvre’a to nie tylko prawo do korzystania z zasobów miasta, ale przede wszystkim prawo do jego współtworzenia i przeobrażania zgodnie z potrzebami i pragnieniami jego mieszkańców. Choć powszechnie używa się terminu „prawo do miasta” (*right to the city* w tłum. ang.), to jego sens pełniej oddawałoby określenie „prawo do życia w mieście” lub „prawo do miejskiego życia”. Jest to prawo kolektywne, wykraczające poza indywidualne prawa własności lub dostępu do usług miejskich. Lefebvre postrzegał miasto jako dzieło (fr. *oeuvre*) – zbiorowy wytwór jego mieszkańców, a nie jedynie produkt kapitału czy planowania odgórnego. W tym kontekście prawo do miasta oznacza prawo mieszkańców do aktywnego udziału w procesach urbanizacji, do kształtowania przestrzeni miejskiej zgodnie z własnymi potrzebami i aspiracjami. Należy zwrócić uwagę na to, że omawiana koncepcja ma dla jej twórcy zarówno teoretyczny, jak i polityczny wymiar. Z jednej strony jest to narzędzie analityczne do badania relacji władzy w procesach urbanizacji i produkcji przestrzeni miejskiej, z drugiej zaś stanowi wezwanie do politycznej mobilizacji i transformacji społecznej, mającej na celu wykreowanie bardziej sprawiedliwego i demokratycznego miasta.

Idea Lefebvra opiera się na kilku zasadniczych aspektach, które razem tworzą wizję bardziej sprawiedliwego i angażującego życia miejskiego. Twórca krytykował alienację, która według niego jest powszechna w przestrzeni miejskiej. Tę alienację rozumiał jako poczucie wyobcowania, utratę kontroli nad swoim otoczeniem i redukcję do roli biernego konsumenta. Wskazywał, że kapitalistyczne miasta często sprzyjają takiemu zjawisku, komercjalizując przestrzeń publiczną, a tym samym sprowadzając swoich mieszkańców do roli biernych konsumentów, którzy zostali pozbawieni możliwości aktywnego tworzenia przestrzeni. W odpowiedzi na ten proces postulował przywrócenie wartości użytkowej przestrzeni miejskiej, przeciwstawiając się dominacji wartości wymiennej związanej z logiką kapitału nad rzeczywistą wartością, jaką przestrzeń powinna mieć dla jej użytkowników.

Lefebvre podkreślał również konieczność demokratyzacji procesów urbanizacji. Uważał, że mieszkańcy powinni mieć większy udział w decyzjach dotyczących rozwoju i zarządzania miastem, co pozwoliłoby im bardziej bezpośrednio wpływać na kształtowanie swojej przestrzeni życiowej. W jego wizji miasto powinno być przestrzenią spotkań i różnorodności, miejscem, gdzie różnice nie tylko są tolerowane, ale wręcz celebrowane, przyczyniając się do bogactwa życia miejskiego.

Autor *Le droit à la ville* był także krytykiem funkcjonalistycznego podejścia do planowania miejskiego, które charakteryzowało się technokratycznym i odgórnym stylem zarządzania przestrzenią. Jego koncepcja prawa do miasta stanowiła sprzeciw wobec tego rodzaju planowania, skupiającego się na abstrakcyjnych i często odległych celach, w którym często są ignorowane codzienne potrzeby i praktyki mieszkańców. Lefebvre dążył do tego, aby miasto stało się bardziej ludzką, inkluzywną przestrzenią, w której mieszkańcy mają realne prawo oddziaływania na wygląd ich otoczenia.

Lefebvre, tworząc swoją koncepcję, zainicjował szerszą dyskusję na temat tego, kto ma prawo do kreowania przestrzeni miejskich oraz jak to prawo jest wyrażane i egzekwowane (Agrawal, 2022). Została ona podjęta i rozwinięta przez wielu badaczy, w tym np. Harveya, który w swojej książce *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution* (2013) zaktualizował i reinterpretował ideę Lefebvra w kontekście współczesnego neoliberalnego kapitalizmu. Harvey poszerzył pojęcie prawa do miasta, definiując je zarówno jako prawo jednostki do dostępu do przestrzeni miejskiej, jak i kolektywne prawo społeczności do przeobrażania miast zgodnie z ich potrzebami i wartościami, przeciwstawiając się procesom gentryfikacji, prywatyzacji i ekskluzji. Z kolei Mitchell (2003; Staeheli i Mitchell, 2007) badał, jak w kontekście neoliberalnym to prawo jest negocjowane i przekształcane przez ruchy społeczne. Argumentował, że prawo do miasta nie jest naturalnie

przyznawane, lecz jest wynikiem ciągłej walki, w której ruchy społeczne odgrywają główną rolę w obronie i redefiniowaniu przestrzeni publicznych. Podkreślił, że neoliberalne polityki miejskie często prowadzą do prywatyzacji i komercjalizacji tych przestrzeni, ograniczając dostęp do nich dla mniej uprzywilejowanych grup społecznych. Tym samym Mitchell zwrócił uwagę na konieczność aktywnego zaangażowania obywateli w kształtowanie przestrzeni miejskich, aby przeciwdziałać ich wykluczeniu i zapewnić sprawiedliwy dostęp do miejskich zasobów.

Nowe spojrzenie na koncepcję prawa do miasta proponują Althorpe i Horak (2023). Autorzy uważają, że potencjał transformacyjny tej idei leży nie tyle w jej roli jako ramy opozycyjnej walki politycznej, ile w jej normatywnych celach. Rozwijając „radikalno-współpracującą” interpretację idei Lefebvra, Althorpe i Horak postulują wykreowanie społeczeństwa miejskiego, które może zaspokajać swoje potrzeby poprzez samorządną współpracę ponad podziałami społecznymi. Według autorów kluczowe w tym procesie jest tworzenie przestrzeni i sektorów miejskich niezależnych od globalnego kapitalizmu. W przeciwieństwie do wcześniejszych interpretacji badacze podkreślają znaczenie nie tylko działań oddolnych, ale także wieloskalowego wsparcia ze strony państwa. Tym samym proponują oni bardziej kompleksowe i współpracujące podejście do transformacji przestrzeni miejskiej, rozszerzając dotychczasowe rozumienie prawa do miasta w kontekście współczesnych wyzwań urbanizacyjnych.

3. ROZWINIĘCIA TEORII LEFEBVRE'A

3.1. MARK GOTTDIENER: PERSPEKTYWA SOCJOPRZESTRZENNA

Mark Gottdiener (1985), kontynuując myśl Lefebvra, rozwinął teorię społecznego wytwarzania przestrzeni, przesuwając akcent z abstrakcyjnej triady przestrzennej Lefebvra na bardziej empiryczne podejście, szczególnie w kontekście kształtowania przestrzeni amerykańskich miast. Podczas gdy Lefebvre koncentrował się na uniwersalnych mechanizmach produkcji przestrzeni i ich związkach z ideologią i strukturami władzy, Gottdiener dążył do stworzenia teorii, która mogłaby być bezpośrednio stosowana w badaniach miejskich w różnych kontekstach.

Gottdiener w swoich pracach, szczególnie w *The Social Production of Urban Space* (1985), integrował analizę przestrzenną z analizą społeczną, podkreślając interakcje między różnymi aktorami, takimi jak deweloperzy, politycy, mieszkańcy, oraz ideologiami, które kreują przestrzeń miejską. Socjoprzestrzenna perspektywa proponowana przez amerykańskiego socjologa

traktuje przestrzeń zarówno jako produkt, jak i jako producenta relacji społecznych.

Głównym elementem teorii Gottdienera jest krytyka ekonomizmu. Odrzucił redukcjonistyczne wyjaśnienia oparte wyłącznie na czynnikach ekonomicznych, akcentując istotną rolę kultury, polityki i ideologii w kształtowaniu przestrzeni. To podejście pozwala na bardziej holistyczne zrozumienie praktyk przestrzennych mieszkańców, uwzględniając ich motywacje ekonomiczne, kulturowe oraz społeczne.

W centrum omawianego podejścia jest semiotyka przestrzeni, którą autor traktuje jako ważne narzędzie analityczne. Daje ona podstawę do badania, jak znaczenia i symbole są zakodowane w przestrzeni miejskiej i jak przestrzeń przez tę warstwę semiotyczną komunikuje oraz reprodukuje wartości społeczne. Gottdiener postrzega przestrzeń miejską jako swoisty tekst pełen znaków, które mogą być odczytywane i interpretowane. W ten sposób budynki, ulice, place, a nawet układy urbanistyczne mogą być analizowane jako nośniki znaczeń. Znaczenia przestrzeni nie są stałe ani uniwersalne, ale zależą od kontekstu społeczno-kulturowego. To, co dla jednej grupy społecznej jest czytelne, np. jako symbol luksusu, dla innej może być symbolem nierówności społecznych. W przestrzeni miejskiej dochodzi przy tym do rywalizacji o kontrolę nad znaczeniami. Elity władzy, deweloperzy, media, ale także np. przedstawiciele oddolnych ruchów społecznych starają się narzucać własne interpretacje przestrzeni. Może to prowadzić do polisemiczności przestrzeni, która będzie mieć wiele znaczeń jednocześnie, czasem ze sobą sprzecznych. Również znaczenia nie są nadane przestrzeni raz i ostatecznie. Poprzez użytkowanie przestrzeni i zachodzące w niej interakcje różnych aktorów nadaje się jej nowe znaczenia, a stare mogą być modyfikowane i reinterpretowane.

Taka perspektywa pozwala zrozumieć, jak mieszkańcy odczytują symboliczne aspekty swojego otoczenia i jak na nie reagują, tworząc tym samym szczególnie istotny kontekst w badaniu praktyk przestrzennych.

Gottdiener podkreśla, że uwzględnienie różnych aktorów społecznych (deweloperów, planistów, polityków, mieszkańców) pokazuje wielowymiarowość produkcji przestrzeni. Analiza interakcji między poszczególnymi poziomami władzy i interesami pozwala na zrozumienie, jak praktyki przestrzenne mieszkańców są kształtowane, ale także jak kształtują szersze struktury społeczno-polityczne.

Autor zwraca szczególną uwagę na rolę ideologii w kreowaniu przestrzeni społecznej. Badając wzajemne oddziaływanie między dominującymi ideologiami a formami przestrzennymi, Gottdiener ukazuje, w jaki sposób przestrzeń nie tylko odzwierciedla istniejące struktury władzy, ale również aktywnie je reprodukuje. Analiza praktyk przestrzennych mieszkańców pozwala na głębsze zrozumienie mechanizmów,

za pomocą których jednostki zarówno internalizują panujące ideologie, jak i potencjalnie je podważają. W ten sposób autor przyczynia się do rozwinięcia krytycznego spojrzenia na związki między kulturą, polityką i przestrzenią.

3.2. BOHDAN JAŁOWIECKI: FORMY PRZESTRZENNE

Znaczący udział w rozwoju teorii społecznej produkcji przestrzeni miał też Bohdan Jałowicki (2010), polski socjolog. Lefebvre formułował swoją teorię w kontekście zachodnioeuropejskim, zwłaszcza we Francji, Gottdiener skupiał się na miastach amerykańskich, Jałowicki natomiast uwzględniał specyfikę transformacji ustrojowej w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej po 1989 r. W swoich pracach podejmował zagadnienia prywatyzacji przestrzeni publicznej oraz segregacji społeczno-przestrzennej jako istotnych składowych kształtowania przestrzeni miejskiej. Ważnym elementem jego opracowań była także krytyczna analiza chaosu przestrzennego wynikającego z braku spójnej polityki urbanistycznej. Jej następstwem jest m.in. niekontrolowany rozrost miast (ang. *urban sprawl*) i wynikające z niego problemy środowiskowe.

Istotnym wkładem Jałowickiego (2010) w teorię społecznego wytwarzania przestrzeni jest koncepcja form przestrzennych. Wyróżnił on pięć głównych form przestrzennych, które odzwierciedlają różnorodne funkcje i aspekty życia miejskiego, takie jak: przestrzeń produkcji, konsumpcji, władzy, symboliki oraz wymiany. Każda z tych form ma swoje unikatowe cechy, a ich analiza pozwala zrozumieć, jak przestrzeń miejska jest kreowana i przekształcana w odpowiedzi na zmieniające się warunki społeczno-gospodarcze.

Przestrzeń produkcji obejmują tereny przemysłowe, biurowe oraz usługowe, które są kluczowe dla gospodarki miasta. Jałowicki szczególnie interesował się zmianami w lokalizacji i charakterze tych przestrzeni w kontekście deindustrializacji oraz rozwoju sektora usług. Zmiany te odzwierciedlają szersze przeobrażenia w strukturze gospodarki, w której coraz większą rolę odgrywają usługi kosztem tradycyjnych sektorów przemysłowych.

Przestrzeń konsumpcji, do których należą centra handlowe, galerie oraz przestrzenie rozrywki, pokazują, jak konsumpcjonizm kształtuje współczesne miasta. Są one nie tylko miejscami, gdzie odbywa się handel, ale również ważnymi ośrodkami życia społecznego. W perspektywie podejść ujmujących współczesne miasta jako postindustrialne centra szeroko rozumianej konsumpcji (np. Clark, 2004) ich analiza jest fundamentalna dla zrozumienia współczesnych trendów urbanizacyjnych.

W podejściu Jałowickiego przestrzeń władzy obejmują siedziby administracji, instytucji publicznych oraz korporacji, które stanowią fizyczne manifestacje

władzy w mieście. Sposób organizacji i hierarchizacji przestrzeni miejskiej odzwierciedla relacje władzy oraz wpływ, jaki wywierają one na życie miejskie. Analiza przestrzeni władzy pozwala zrozumieć, jak władza oddziałuje na kreowanie przestrzeni miejskiej oraz jakie strategię wykorzystuje, aby utrzymać nad nią kontrolę.

Przestrzenie symboliczne, takie jak miejsca pamięci, obiekty sakralne czy pomniki, odgrywają główną rolę w kształtowaniu tożsamości społecznej i kulturowej. W przestrzeniach tych przecinają się narracje dotyczące przeszłości i teraźniejszości. Przestrzenie symboliczne są istotnym elementem struktury miasta określającym, w jaki sposób mieszkańcy identyfikują się z przestrzenią, w której żyją.

Przestrzenie wymiany w ujęciu Jałowieckiego odnoszą się do obszarów, na których zachodzą transakcje ekonomiczne i interakcje społeczne związane z wymianą dóbr, usług i informacji. Obejmują one tradycyjne formy, takie jak targowiska, bazy i lokalne sklepy, oraz nowoczesne centra handlowe, galerie lub przestrzenie wirtualne. Jałowiecki podkreśla, że przestrzenie wymiany nie są jedynie miejscami transakcji ekonomicznych, ale również istotnymi węzłami życia społecznego i kulturowego. Tym samym można je traktować jako kluczowe elementy miastotwórcze.

Spojrzenie na produkcję przestrzeni miejskiej przez pryzmat form przestrzennych daje użyteczne narzędzie do analizy zjawisk miejskich. Wzajemne przenikanie, nakładanie się i interakcje różnych form przestrzennych tworzą złożone układy przestrzenne, które odzwierciedlają dynamikę procesów społecznych zachodzących w mieście. Z kolei analiza historycznej ewolucji tych form i układów pozwala opisać i zrozumieć przekształcenia społeczno-gospodarcze zapisane w przestrzeni. Uwzględnienie historycznego i kulturowego kontekstu umożliwia uchwycenie ciągłości i zmiany w procesach urbanizacji.

Jednocześnie Jałowiecki zwraca szczególną uwagę na napięcia między globalizacją a lokalnymi uwarunkowaniami. Analizuje globalne procesy ekonomiczne, kulturowe i technologiczne pod kątem ich oddziaływania na lokalne struktury przestrzenne, wprowadzając nowe, często zunifikowane formy i funkcje. Społeczności i instytucje lokalne aktywnie adaptują przestrzeń lub opierają się globalnym trendom, tworząc w ten sposób unikatowe hybrydy przestrzenne.

3.3. EDWARD SOJA: TRIALEKTYKA I THIRDSPACE

Edward Soja (2011), amerykański geograf i urbanista, był kolejnym badaczem, który znacząco rozwinął teorię społecznego wytwarzania przestrzeni. Centralnym elementem jego podejścia jest koncepcja trialektyki przestrzennej, stanowiąca rozwinięcie triady Lefebvre'a (Soja, 1996).

Trialektyka przestrzenna Soji (1996) składa się z trzech wymiarów: *firstspace*, *secondspace* i *thirdspace*. *Firstspace* (ang.) odnosi się do fizycznej, materialnej przestrzeni – tego, co można bezpośrednio obserwować i mierzyć. Odpowiada ona w przybliżeniu przestrzeni postrzeganej Lefebvre'a i obejmuje konkretne, namacalne elementy przestrzeni miejskiej, takie jak budynki, ulice i infrastruktura. *Secondspace* (ang.) dotyczy mentalnych reprezentacji przestrzeni – koncepcji, planów, map i wyobrażeń o przestrzeni. Koresponduje ona z przestrzenią pojmowaną Lefebvre'a i obejmuje sposób, w jaki przestrzeń jest konceptualizowana przez urbanistów, planistów czy naukowców.

Kluczowym i najbardziej innowacyjnym elementem teorii Soji jest koncepcja *thirdspace*, która łączy i jednocześnie przekracza dychotomię między *firstspace* a *secondspace*. Jest to przestrzeń przeżywana, doświadczana i zarazem wyobrażana. Soja opisuje *thirdspace* jako *real-and-imagined* (ang.) – jednocześnie realną i wyobrażoną przestrzeń, podkreślając jej wielowymiarowy charakter. *Thirdspace* (ang.) jest przestrzenią oporu, transgresji i radykalnej otwartości.

Jako przestrzeń oporu *thirdspace* pozwala na kwestionowanie dominujących narracji i praktyk przestrzennych. Jest to miejsce, gdzie marginalizowane grupy mogą wyrażać swoje potrzeby i aspiracje, będące często w sprzeczności z oficjalnymi planami lub dominującymi sposobami użytkowania przestrzeni. Jednocześnie aspekt transgresji *thirdspace* umożliwia przekraczanie ustalonych granic – zarówno fizycznych, jak i konceptualnych. Może to oznaczać np. alternatywne sposoby wykorzystania przestrzeni miejskiej, które wykraczają poza jej zaplanowane funkcje. Z kolei radykalna otwartość zakłada fundamentalną otwartość na różnorodność doświadczeń i interpretacji przestrzeni. *Thirdspace* nie jest ograniczona do jednej perspektywy czy sposobu rozumienia, ale pozwala na współistnienie wielu, często sprzecznych, punktów widzenia.

Jak zauważa Soja (1996), *thirdspace* to miejsce, w którym spotykają się materialność, reprezentacja i wyobraźnia. Jest więc syntezą namacalnej fizyczności (*firstplace*), sposobów jej konceptualizacji i przedstawień (*secondspace*), ale odnosi się także do tego, jak przestrzeń jest przeżywana, doświadczana i przekształcana przez jej użytkowników. *Thirdspace* łączy te wszystkie aspekty, umożliwiając kompleksowe rozumienie przestrzeni, które wykracza poza proste dychotomie między tym, co fizyczne, a tym, co wyobrażone. Umożliwia to analizowanie nie tylko tego, jak ludzie używają fizycznej przestrzeni lub jak ją sobie wyobrażają, ale również, jak faktycznie ją przeżywają i zmieniają swoimi codziennymi działaniami i praktykami.

Koncepcja *thirdspace* służy jako narzędzie krytyczne, pozwalając na przekraczanie dualizmów w myśleniu o przestrzeni (Soja, 1980). Soja wykorzystuje koncepcję *thirdspace* do krytyki binarnego myślenia o przestrzeni.

Wprowadza tu ideę *thirding-as-othering* (ang.) – strategię teoretyczną i analityczną dodania trzeciego elementu, który destabilizuje binarne opozycje. W ten sposób wprowadzenie trzeciego elementu, jakim jest *thirdspace*, rozbija opozycję między *firstspace* i *secondspace*, tworząc nową jakość, niebędącą ani prostą syntezą, ani kompromisem między nimi. *Thirdspace* nie jest ani czystą materialnością, ani czystą reprezentacją, ale czymś, co przekracza te dwie kategorie. W kontekście badań praktyk przestrzennych pozwala to na uniknięcie uproszczonych dychotomii i uwzględnienie złożoności doświadczeń przestrzennych. Jednocześnie umożliwia analizę tej złożoności i wielowarstwowości doświadczeń przestrzennych, co jest szczególnie istotne w badaniu współczesnych, skomplikowanych środowisk miejskich. Pozwala na uchwycenie tego, jak różne grupy społeczne mogą doświadczać i interpretować tę samą fizyczną przestrzeń na różne sposoby.

Soja akcentuje polityczny wymiar *thirdspace*, postrzegając ją jako przestrzeń potencjalnej zmiany społecznej, gdzie marginalizowane grupy mogą artykułować swoje doświadczenia i roszczenia. W kontekście badań praktyk przestrzennych pozwala to na przesłedzenie, jak różne grupy negocjują swoją obecność i tożsamość w przestrzeni miejskiej. Użyteczność tej koncepcji ujawnia się przede wszystkim w analizie kształtowania tożsamości w przestrzeni i poprzez przestrzeń. Uwzględnia ona hybrydyzację i płynność tożsamości przestrzennych charakterystycznych dla współczesnych wielokulturowych środowisk miejskich. Innymi słowy, podejście to daje narzędzie do zrozumienia, jak ludzie tworzą swoje poczucie przynależności i tożsamości w relacji do przestrzeni, którą zamieszkują i użytkują.

Aplikując *thirdspace* jako środek do analizy złożoności życia miejskiego, możliwe jest w przede wszystkim badanie alternatywnych form miejskości i użytkowania przestrzeni, które wykraczają poza oficjalne plany i dominujące narracje o mieście. Dotyczy to zwłaszcza nieformalnych praktyk przestrzennych i oddolnych inicjatyw miejskich.

4. WSPÓŁCZESNE UJĘCIA SPOŁECZNEGO WYTWARZANIA PRZESTRZENI

Teoria społecznego wytwarzania przestrzeni Lefebvra stała się także fundamentem dla wielu innych późniejszych badaczy, ze szczególnym uwzględnieniem prac Martiny Löw, Roba Shieldsa i Doreen Massey. Nową perspektywę w badaniach nad przestrzenią miejską przynosi też uwzględnienie przemian związanych z rozwojem technologii cyfrowych, społeczeństwa informacyjnego i ich ucieleśniania w kontekście miejskim.

4.1. MARTINA LÖW: RELACYJNA TEORIA PRZESTRZENI

Jednym z ciekawszych uzupełnień teorii społecznej produkcji przestrzeni jest relacyjna teoria przestrzeni zaproponowana przez Löw (2008, 2016). Ta niemiecka socjolożka w centrum swoich zainteresowań stawia nie tyle przestrzeń, ile jej stanowienie jako wynik działań aktorów społecznych w relacji do struktur ekonomicznych, kulturowych, prawnych, społecznych i przestrzennych. Autorka podkreśla, że przestrzeń jest dynamicznie i stale przekształcana przez interakcje między światem materialnym (przedmiotami), społecznym (strukturami) i symbolicznym (działaniami).

W centrum zainteresowań Löw są tzw. operacje przestrzenne (niem. *Raumoperationen*) – procesy, za pomocą których przestrzeń jest kreowana i organizowana. Löw pisze o dwóch głównych typach operacji przestrzennych: *spacing* i *synthesizing*.

Spacing (ang.) odnosi się do fizycznego procesu rozmieszczania, lokowania i tworzenia dystansów w przestrzeni. To fizyczne i społeczne działanie polegające na organizowaniu przestrzeni, np. poprzez rozmieszczenie budynków, infrastruktury, a także regulowanie relacji między ludźmi w przestrzeni. *Spacing* odpowiada zatem za materialny aspekt przestrzeni. Z kolei *synthesizing* (ang.) koncentruje się na integracji i nadawaniu sensu rozmieszczonym elementom. *Synthesizing* odnosi się do procesów percepcyjnych, wyobrażeniowych i pamięciowych. Polega na łączeniu fizycznych elementów przestrzeni w spójną całość – zorganizowaną i znaczącą strukturę. Dzięki temu procesowi przestrzeń nabiera społecznych i symbolicznych znaczeń, stając się miejscem, które ludzie postrzegają jako funkcjonalne i sensowne.

Efektem tych operacji jest synteza przestrzenna, czyli końcowy produkt: spójna, zorganizowana przestrzeń, która ma znaczenie zarówno materialne, jak i społeczne. W syntezie przestrzennej wszystkie elementy przestrzeni (fizyczne i społeczne) są połączone w taki sposób, że tworzą zrozumiałą i funkcjonalną całość.

4.2. ROB SHIELDS: SPOŁECZNA SPACJALIZACJA

Interesujące spojrzenie na procesy produkcji przestrzeni zawiera koncepcja społecznej spacjiacji (ang. *spatialization*), którą w swojej pracy *Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity* przedstawił Shields (1991). Autor zajmuje się procesami produkcji przestrzeni, żeby analizować, jak wpływają one na marginalizację niektórych miejsc oraz ich społeczności.

Spacjalizacja to proces, w którym przestrzeń jest społecznie konstruowana i organizowana w sposób odzwierciedlający i utrwalający określone znaczenia, relacje władzy oraz struktury społeczne. Przestrzeń

jest tworzona w dyskursach prezentujących i utrwalających określone znaczenia (sposoby mówienia o przestrzeni kształtuje to, jak jest ona postrzegana i jak się nią zarządza), działaniach będących odzwierciedleniem relacji władzy (ten, kto ma władzę nad przestrzenią, decyduje o tym, jak jest ona organizowana i jakie funkcje pełni) oraz poprzez praktyki społeczne – codzienne działania ludzi, np.: planowanie urbanistyczne, migracje, segregacja społeczna, konsumpcja i ruchy społeczne. W rezultacie spacializacji przestrzeń staje się nośnikiem znaczeń społecznych, jest organizowana w sposób, który pokazuje i utrwalia istniejące struktury władzy, hierarchie społeczne i normy kulturowe.

Shields argumentuje, że niektóre miejsca są spacializowane jako nieistotne, odległe lub egzotyczne, co prowadzi do ich społecznej i kulturowej marginalizacji. Tak powstałe „miejsca na marginesie” to nie tylko geograficznie peryferyjne lokalizacje, ale także te, które są postrzegane jako odległe w sensie kulturowym lub symbolicznym. Na przykład pewne przestrzenie miejskie mogą być uznawane za niebezpieczne, dzikie lub przynależące do „innych” (np. dzielnice zamieszkałe przez mniejszości etniczne), co skutkuje ich wykluczeniem z głównego nurtu życia społecznego. W swojej książce autor analizuje, jak dyskursy nowoczesności przyczyniły się do tworzenia alternatywnych geografii, gdzie miejsca są systematycznie wykluczane lub relegowane na margines. Kształtowanie tych przestrzeni marginalnych odbywa się dzięki ich powiązaniu z negatywnymi wartościami lub cechami, takimi jak chaos, niemoralność czy brak cywilizacji. Jednocześnie Shields zauważa, że miejsca spacializowane jako margines mogą stać się przestrzeniami oporu lub alternatywnej kultury, w których rozwijają się alternatywne tożsamości i formy społeczności, kwestionujące dominujące dyskursy.

4.3. DOREEN MASSEY: RELACYJNE ROZUMIENIE PRZESTRZENI I GEOMETRIA WŁADZY

Komplementarne do idei Lefebvre’a spojrzenie na przestrzeń proponuje Massey – czołowa przedstawicielka współczesnej geografii krytycznej. W swojej pracy *For Space* (Massey, 2005) autorka proponuje ujęcie przestrzeni jako dynamicznego procesu, nierozzerwalnie związanego z czasem oraz relacjami społecznymi, politycznymi i kulturowymi.

Według Massey przestrzeń jest produktem relacji. Nie istnieje jako coś z góry danego, ale jest wytwarzana przez różnorodne interakcje społeczne, polityczne i gospodarcze. Te relacje tworzą przestrzeń, a zarazem ją przeobrażają. Oznacza to, że przestrzeń nigdy nie jest stała ani jednowymiarowa; jest wynikiem ciągłego „negocjowania” różnych sił i podmiotów, co czyni ją

złożoną, wielowarstwową i dynamiczną. Przestrzeń jest więc nie tyle miejscem, ile zjawiskiem, które jest stale w ruchu i podlega zmianie.

Kluczowym elementem teorii Massey jest koncepcja *power geometry* (z ang. – ‘geometria władzy’), która opisuje złożoność układów władzy kształtujących przestrzeń (a jednocześnie przez nią kształtowanych). Massey wykorzystuje tę koncepcję, aby pokazać, że przestrzeń nie jest neutralna, lecz głęboko nasycona relacjami władzy, które różnicują dostęp do zasobów, mobilności i wpływów w globalizującym się świecie. Massey zaznacza, że w globalnym systemie różne grupy i jednostki mają różny poziom dostępu do możliwości przemieszczania się i uczestnictwa w globalnych przepływach – dotyczy to osób oraz kapitału, informacji i towarów. Ta nierówność w dostępie do mobilności faworyzuje jednych i marginalizuje innych. *Power geometry* wskazuje na to, że różne grupy mają różny poziom dostępu nie tylko do mobilności, ale także do możliwości kształtowania i kontrolowania przestrzeni. Władza nie jest rozdzielana równomiernie; niektóre grupy mają zdolność do organizowania przestrzeni według swoich potrzeb i interesów, podczas gdy inne są zmuszone do adaptacji lub są marginalizowane. W związku z tymi nierównościami *power geometry* ukazuje przestrzeń jako arenę walki poszczególnych grup o wpływy i zasoby. Przestrzeń staje się w ten sposób polem, na którym ścierają się rozmaite interesy, co prowadzi do konfliktów społecznych i politycznych. Massey podkreśla, że *power geometry* pozwala zrozumieć, jak globalne procesy są zakorzenione w konkretnych miejscach i jak oddziałują na lokalne przestrzenie. Przepływy kapitału, ludzi, informacji i technologii są zorganizowane w sposób, który odzwierciedla i wzmacnia ogólnoświatowe nierówności. W praktyce oznacza to, że lokalne miejsca są w różny sposób włączone w globalne sieci, co ma znaczenie dla ich rozwoju i relacji społecznych.

Przestrzeń jest zawsze niedokończona i otwarta na przyszłość, co oznacza, że jest pełna potencjału do zmian. Ta otwartość wiąże się z jej globalnym wymiarem; lokalne wydarzenia i miejsca są splecione z procesami globalnymi, co dodatkowo wpływa na sposób, w jaki przestrzeń jest organizowana i doświadczana. W ten sposób przestrzeń jest dynamicznym procesem, który jest stale przekształcany przez globalne i lokalne interakcje.

Integralnym aspektem relacyjnego podejścia Massey jest również powiązanie przestrzeni z czasem. Uważa ona, że przestrzeń i czas są nierozzerwalnie związane, tworząc razem kontinuum, w którym każde miejsce ma swoją własną temporalność i historię. W tej perspektywie przestrzeń można postrzegać zarówno jako miejsce, jak i proces historyczny, który rozwija się i zmienia w czasie.

4.4. SETHA LOW: ANTROPOLOGIA PRZESTRZENI

Kontrapunktem dla teorii społecznego wytwarzania przestrzeni wywiedzionej z koncepcji Lefebvre'a może być podejście do badania przestrzeni z perspektywy antropologii kulturowej, które zaproponowała Seta Low. W odróżnieniu od perspektywy makrospołecznej, koncentrującej się na strukturach władzy, ekonomii i ideologii, które kształtują przestrzeń, Low zwraca większą uwagę na zakorzenione w przestrzeni codzienne praktyki i procesy kulturowe. O ile Lefebvre i jego kontynuatorzy podkreślali, że przestrzeń jest kreowana przez dominujące siły społeczne, o tyle Low dodaje do tego perspektywę mikrospołeczną, pokazując, jak jednostki i różne grupy społeczne negocjują i rekonstruują przestrzeń na swoich własnych warunkach.

Low w swojej pracy *Spatializing Culture: The Ethnography of Space and Place* (2017) rozwija koncepcję spacializacji kultury, analizując, jak ciało i przestrzeń są wzajemnie powiązane i jak obopólnie wpływają na siebie w kontekście społecznym i kulturowym.

Badaczka wprowadza sześć głównych ram koncepcyjnych, które służą do analizy przestrzeni i miejsca oraz tworzą kompleksowy model analizy przestrzeni łączący następujące aspekty: materialne, społeczne, kulturowe i emocjonalne.

Pierwszą ramą jest społeczna produkcja przestrzeni – proces, w którym ekonomiczne, polityczne i materialne siły oddziałują na jej organizację. Low konfrontuje ją ze społeczną konstrukcją przestrzeni – ramą teoretyczną, za pomocą której bada, jak przestrzeń jest rozumiana i interpretowana przez różne grupy społeczne. Społeczna konstrukcja przestrzeni skupia się na jej subiektywnych aspektach, takich jak pamięć, tożsamość i przywiązanie do miejsca. Trzecią ramą teoretyczną jest tzw. przestrzeń ucieleśniona (ang. *embodied space*), która łączy ciało z przestrzenią. Ramę tę autorka traktuje jako model wyjaśniania procesu kreowania miejsca poprzez orientację przestrzenną, ruch i język (Low, 2003). Low twierdzi, że przestrzeń jest doświadczana przez ciało, które jest zarówno fizycznie obecne w przestrzeni, jak i uczestniczy w jej tworzeniu za pomocą zmysłów, ruchu i codziennych praktyk.

Kolejną ramę stanowią język, dyskurs i przestrzeń (ang. *language, discourse, and space*). Dzięki niej można badać, jak język i dyskursy kształtują nasze rozumienie przestrzeni, która jest tutaj analizowana w kontekście narracji, opowieści i symboli oddziałujących na to, jak przestrzeń jest postrzegana i jak nadaje się jej znaczenie. Dyskursy mogą kreować określone wyobrażenia przestrzeni, wpływając na to, jak jest ona organizowana i jak ludzie się w niej poruszają.

Piątą ramą to emocje, afekty i przestrzeń (ang. *emotion, affect, and space*). Pozwala ona na ocenę roli emocji i afektów w doświadczaniu przestrzeni oraz jej oddziaływania na zachowania jednostki. Emocje mogą

tworzyć specyficzne atmosfery przestrzeni, które wpływają na sposób, w jaki ludzie się w niej odnajdują i jak się z nią identyfikują. Ostatnią ramą jest przestrzeń translokacyjna (ang. *translocal space*), dzięki której można stwierdzić, jak przestrzenie lokalne są powiązane z sieciami globalnymi. Autorka analizuje, jak globalizacja, migracje i inne formy transnarodowej wymiany oddziałują na lokalne przestrzenie, przeobrażając je i łącząc z innymi miejscami na świecie. Ta rama pokazuje, że przestrzeń nie jest statyczna, ale dynamicznie związana z innymi miejscami poprzez różnorodne formy wymiany, interakcji i ruchu.

5. CYFROWE WYTWARZANIE PRZESTRZENI

Rozwój technologii cyfrowych i ich wszechobecność w życiu codziennym istotnie wpłynęły na sposoby, w jakie przestrzeń miejska jest wytwarzana, doświadczana i rozumiana. Cyfryzacja wprowadziła nowe wymiary do procesów społecznego wytwarzania przestrzeni, kreując złożone hybrydy fizyczno-wirtualne i przekształcając tradycyjne praktyki przestrzenne. Nowe formy produkcji przestrzeni wymagają rozszerzenia i adaptacji dotychczasowych ram teoretycznych. W odpowiedzi na te wyzwania badacze rozwinęli wiele koncepcji i narzędzi analitycznych, które pozwalają uchwycić specyfikę cyfrowego wymiaru przestrzeni miejskiej.

5.1. PRZESTRZEŃ HYBRYDOWA I ROZSZERZONE RZECZYWISTOŚCI

Jedną z kluczowych koncepcji teoretycznych, która pozwala uchwycić nową dynamikę przestrzeni miejskiej w erze cyfrowej, jest idea przestrzeni hybrydowej. Wykraczając poza tradycyjne rozumienie przestrzeni jako wyłącznie fizycznej, podejście to pozwala analizować złożone interakcje między światem materialnym a wirtualnym. Przestrzeń hybrydowa nie jest prostym połączeniem tych dwóch wymiarów, ale raczej nową jakością, emergentną formą przestrzenności, która wymaga odmiennych narzędzi analitycznych i interpretacyjnych.

Koncepcja przestrzeni hybrydowej oferuje nowe spojrzenie na dynamikę współczesnych miast, łącząc elementy przestrzeni fizycznej i wirtualnej w złożone środowisko interakcji (de Souza e Silva, 2006). W tym ujęciu przestrzeń miejska nabiera hybrydowego charakteru poprzez integrację technologii cyfrowych, takich jak smartfony, GPS czy media społecznościowe, które fundamentalnie zmieniają sposób poruszania się, użytkowników, postrzegania przestrzeni i wchodzenia w interakcje z otoczeniem (Frith, 2012).

Hybrydyzacja przestrzeni miejskiej prowadzi do znaczących zmian w praktykach przestrzennych. Jak zauważa Lemos (2008), tradycyjne metody nawigacji i orientacji w mieście są uzupełniane, a czasem nawet zastępowane przez cyfrowe mapy i systemy geolokalizacji, co prowadzi do powstania nowych form mobilności i doświadczania miasta. Jednocześnie, jak zaznaczają Gordon i de Souza e Silva (2011), przestrzeń hybrydowa staje się platformą dla nowych form społeczności, które płynnie łączą interakcje online z działaniami w przestrzeni fizycznej.

Rozwijając te koncepcje, Graham i in. (2013, 2022) używają pojęcia rozszerzonej przestrzeni miejskiej (ang. *augmented urban space*), które pogłębia rozumienie tej hybrydowości. Argumentują, że cyfrowe i fizyczne aspekty przestrzeni miejskiej są nierozdzielalne ze sobą związane, wzajemnie się kształtują i wpływają na siebie. To ujęcie wykracza poza proste nakładanie warstwy cyfrowej na fizyczną tkankę miasta, podkreślając emergentny charakter tej nowej formy przestrzenności.

Autorzy zwracają uwagę na hybrydowe doświadczenie miejskie, w którym codzienne interakcje mieszkańców są kształtowane przez ciągłe przepływy między światem fizycznym a cyfrowym. Tworzenie doświadczeń przestrzennych i interakcji w coraz większym stopniu zależy od sposobów, w jakie treść i kod rozszerzonej przestrzeni są ustalane, porządkowane, stabilizowane i kwestionowane. Doświadczenia te zmieniają sposób poruszania się po mieście i korzystania z jego zasobów, a także oddziałują na formowanie się tożsamości miejskiej w erze cyfrowej. Rozszerzone przestrzenie miejskie, powstałe w wyniku wszechobecnej cyfryzacji, stawiają przed urbanistami, społecznościami lokalnymi i decydentami politycznymi nowe, złożone wyzwania związane z kreowaniem sfery publicznej, wspieraniem regeneracji miejskiej i wzmacnianiem więzi społecznych, jednocześnie wymuszając redefinicję tradycyjnych koncepcji przestrzeni miejskiej, partycypacji obywatelskiej i zarządzania miastem. Jak zauważają Schwanen i Kwan (2008), cyfrowe warstwy informacji, zmieniające się w czasie rzeczywistym, kształtują dynamiczną i płynną przestrzeń miejską, która wymaga nowych narzędzi konceptualnych do jej analizy i zrozumienia. Wskazuje to na płynność i szybką zmienność w czasie (tymczasowość) przestrzeni hybrydowych, co tworzy nowy, temporalny wymiar doświadczania miasta.

Rozszerzone rzeczywistości i przestrzenie miejskie mogą przybierać różne formy: od mobilnych aplikacji z rozszerzoną rzeczywistością (ang. *augmented reality* [AR]), przez geolokalizowane media społecznościowe, po systemy nawigacji i platformy recenzji miejsc. Te cyfrowe reprezentacje przestrzeni nie tylko odzwierciedlają rzeczywistość, ale również aktywnie ją kształtują, oddziałując na decyzje i zachowania ludzi w przestrzeni miejskiej.

Spojrzenie na przestrzeń rozszerzoną jako przestrzeń wytworzoną społecznie prowadzi do pytania, jak władza, zapośredniczona przez artefakty technologiczne, kod i treść, pomaga w kreowaniu miejsca. Graham i in. (2022) wskazują na cztery kluczowe sposoby, w jakie władza przejawia się w rozszerzonej rzeczywistości: władza rozproszona i komunikacyjna (wykonywane głównie przez aktorów społecznych) oraz władza kodu i władza ponadczasowa (realizowane przede wszystkim za pośrednictwem oprogramowania). Wszystkie te cyfrowe reprezentacje i interakcje przestrzenne są zarówno produktami, jak i wytwórcami określonych konfiguracji relacji władzy. Tym samym rozszerzone rzeczywistości i przestrzenie miejskie mają istotny potencjał do generowania nierówności i konfliktów. Dostęp do cyfrowych warstw informacji i możliwość ich kształtowania nie są równomiernie rozłożone w społeczeństwie, co może prowadzić do sytuacji, w której pewne grupy mają nieproporcjonalnie duży wpływ na kreowanie cyfrowego, a w konsekwencji również fizycznego obrazu miasta.

5.2. KOD/PRZESTRZEŃ (CODE/SPACE): ALGORYTMICZNE KSZTAŁTOWANIE PRZESTRZENI

Integracja technologii cyfrowych i algorytmów w przestrzeni miejskiej zmienia sposób, w jaki doświadczamy miast i poruszamy się po nich. Nowe badania na tym polu pokazują rolę algorytmów oraz *big data* w kształtowaniu przestrzeni miejskiej, a także możliwości jej postrzegania, doświadczania i użytkowania (Graham i Marvin, 2001; Zook i Graham, 2007). Algorytmy wpływają na sposób zarządzania przestrzenią i na postrzeganie różnych aspektów miejskiego środowiska oraz korzystanie z nich przez mieszkańców miast i odwiedzających.

W kontekście dyskusji o algorytmicznym kształtowaniu przestrzeni wykorzystującym *big data* warto zauważyć, że debata na temat ich znaczenia dla dobrobytu miejskiego często polaryzuje się między utopijnymi a dystopijnymi wizjami przyszłości. Jak jednak podkreślają Bannister i O'Sullivan (2021), rzeczywistość jest bardziej złożona. *Big data*, transformując życie miejskie, może zarówno przyczyniać się do poprawy warunków życia w miastach, jak i stwarzać nowe wyzwania dla przestrzeni algorytmicznie kształtowanych.

W tym kontekście szczególnie istotna jest idea *smart cities* jako modelu rozwoju miasta szczególnie obiecującego w erze informacji i wiedzy (Yigitcanlar, 2015). Model ten obejmuje wykorzystanie technologii w celu poprawy usług miejskich i zarządzania, co prowadzi do bardziej wydajnego i skutecznego zarządzania miastem (Romanelli, 2021). Technologie inteligentnych miast, dzięki rozbudowanym sieciom czujników, *big data* i algorytmom, aktywnie programują i rekonfigurują przestrzeń miejską oraz reorganizują życie mieszkańców,

np. oddziałując na sposoby poruszania się po mieście i korzystania z usług publicznych (Townsend, 2014). Algorytmiczne kształtowanie przestrzeni jednak nie tylko otwiera nowe możliwości efektywnego zarządzania zasobami miejskimi, ale także prowadzi do nowych form kontroli i nadzoru.

Townsend (2014) szczególną uwagę poświęca zjawisku zwanemu *civic hacking* (ang.), które postrzega jako współczesną formę prawa do miasta, umożliwiającą obywatelom bezpośredni, oddolny wpływ na kształt przestrzeni miejskiej dzięki opracowaniu i wdrażaniu cyfrowych rozwiązań. Obejmuje ona np.: obywatelskie platformy do zgłaszania problemów w przestrzeni publicznej, społeczne inicjatywy mapowania miasta oraz lokalne sieci czujników monitorujących jakość powietrza. Autor zaznacza, że te oddolne praktyki prowadzą do fizycznych zmian w przestrzeni miejskiej, a zarazem kształtują cyfrową warstwę miasta, tworząc nowe sposoby interakcji między mieszkańcami a ich otoczeniem.

Przykładem koncepcji, która pozwala na badanie wpływu technologii cyfrowych na praktyki przestrzenne, jest pojęcie *atmokultury* zaproponowane przez Brighentiego i Pavoniego (2023). Jest to narzędzie do analizy nowych form mobilności wspieranych i realizowanych przez algorytmy cyfrowe. Autorzy dowodzą, że *atmokultura* umożliwia powstanie kompleksowego środowiska przestrzenno-estetycznego, psychokulturowego i biotechnologicznego, które przygotowuje przestrzeń do wygodnej nawigacji. W tym ujęciu przestrzeń miejska staje się rodzajem „inteligentnego” środowiska, w którym algorytmy i technologie wspierają codzienne praktyki mieszkańców, ale także kierują nimi, oddziałując na ich doświadczenia i interakcje w przestrzeni.

Intrygującą propozycję teoretyczną, która daje ramy do analizy procesów kształtowania przestrzeni w erze cyfrowej, przedstawiają Kitchin i Dodge (2011). Ich ujęcie sugeruje, że produkcję przestrzeni można porównać do tworzenia kodu oprogramowania. W swojej pracy omawiają związki między oprogramowaniem komputerowym, przestrzenią, technologią i społeczeństwem. Tworząc koncepcję kodu/przestrzeni (ang. *code/space*), autorzy pokazują, jak przestrzenie fizyczne są coraz bardziej splecione z cyfrowymi. To splatanie powoduje, że codzienne życie staje się coraz bardziej zależne od technologii cyfrowych. Przestrzenie miejskie, takie jak sklepy czy restauracje, wykorzystują oprogramowanie do zarządzania zasobami, interakcji z klientami, a także do prowadzenia działalności gospodarczej. W proponowanym podejściu wprowadzają koncepcję kodu/przestrzeni rozumianej jako przestrzeń, której funkcjonalność jest bezpośrednio zależna od oprogramowania. Oznacza to, że gdy kod przestaje działać, przestrzeń ta traci swoją funkcję lub staje się nieużyteczna.

Należy zwrócić uwagę, że kod komputerowy nie jest jedynie neutralnym narzędziem, ale aktywnym czynnikiem, który współtworzy przestrzeń społeczną.

Kitchin (2011) podkreśla, że współcześnie przestrzeń nie istnieje sama w sobie; jej istnienie i funkcjonowanie są ściśle związane z oprogramowaniem, które ją definiuje i kontroluje. Oprogramowanie może wzmacniać istniejące nierówności, kontrolować dostęp do przestrzeni i zasobów, a także kształtować interakcje społeczne. Kod komputerowy staje się więc instrumentem władzy, który może wpływać na różne aspekty życia społecznego oraz prowadzić do dalszego podziału i dyskryminacji w przestrzeni miejskiej. W tym kontekście rozwój algorytmów i technologii cyfrowych może mieć daleko idące konsekwencje dla sprawiedliwości przestrzennej i społecznej.

5.3. CYFROWA FRAGMENTACJA PRZESTRZENI I NIERÓWNOŚCI INFRASTRUKTURALNE

W pracy *Splintering Urbanism* Graham i Marvin (2001) argumentowali, że tradycyjnie spójne systemy infrastrukturalne, mające na celu równomierne dostarczanie usług całym miastom, ulegają rozbiciu, tworząc sieci selektywnego dostępu, które wzmacniają nierówności społeczne i przestrzenne. W miastach wyłaniają się obszary wysoce zintegrowane z globalnymi przepływami kapitału i technologii, natomiast inne, często biedniejsze dzielnice zostają marginalizowane i wykluczone z tych sieci.

Podstawowym założeniem tego podejścia jest koncepcja selektywnej łączności (ang. *selective connectivity*), odnosząca się do sytuacji, w której pewne części miasta lub grupy społeczności mają priorytetowy dostęp do zaawansowanych technologii i usług, podczas gdy inne są systematycznie wykluczane lub pomijane. Zdaniem autorów zjawisko to jest rezultatem globalnych procesów neoliberalizacji, w których infrastruktura jest rozwijana w sposób wybiórczy, często z myślą o maksymalizacji zysków dla inwestorów i władz, zamiast dążący do równości społecznej i przestrzennej.

W erze cyfrowej koncepcja ta zyskuje nowy wymiar. Szczególne znaczenie ma tu selektywna łączność, będąca z jednej strony odzwierciedleniem istniejących nierówności, z drugiej aktywnie je kształtująca. Wybrane obszary i grupy społeczne mają lepszy dostęp do szybkiego internetu, sieci 5G i inteligentnych systemów miejskich, podczas gdy inne pozostają cyfrowo wykluczone. Dysproporcje w dostępie do infrastruktury cyfrowej prowadzi do pogłębienia istniejących nierówności społeczno-przestrzennych (Plantin i in., 2018).

Graham i Marvin (2001) wskazują też na formowanie się tak zwanych przestrzeni sieciowych klasy *premium* (ang. *premium network spaces*): wysoce skomunikowanych obszarów miejskich, charakteryzujących się zaawansowaną infrastrukturą cyfrową i technologiczną. Mogą to być tereny o wyjątkowo szybkim dostępie do internetu, rozbudowanej sieci czujników – tzw. internetu

rzeczy (ang. *internet of things* [IoT]), zaawansowanych systemach zarządzania ruchem czy energią. Te przestrzenie często stają się swoistymi wyspami wysokiej jakości usług cyfrowych w tkance miejskiej. Jednocześnie implementacja zaawansowanych technologii cyfrowych i kreowanie takich przestrzeni sieciowych klasy *premium* są głównymi czynnikami rozwoju inteligentnych miast (Luque-Ayala i Marvin, 2015). Powstająca w ten sposób fragmentacja przestrzeni prowadzi do pogłębiania się podziałów między centrum a peryferiami. Miasto centralne, dysponujące większymi zasobami i będące często priorytetem w strategiach rozwoju *smart city*, może szybciej i efektywniej kształtować *premium network spaces*, zwiększając swoją atrakcyjność dla mieszkańców i inwestorów (Borsekova i in., 2018).

Ośrodki peryferyjne i małe miasta mogą wykorzystać koncepcję przestrzeni sieciowych klasy *premium* jako strategię rozwojową. Tworząc lokalne wyspy zaawansowanej infrastruktury cyfrowej, mogą zwiększać swoją atrakcyjność i konkurencyjność, dzięki czemu przyciągną nowych mieszkańców, inwestycje i inne zasoby rozwojowe (Naldi i in., 2015). Rozwój takich enklaw sprzyja jednocześnie procesom suburbanizacji w szerszym zakresie, w tym także zmianom własnościowym i funkcjonalnym przestrzeni podmiejskiej (Astuti i Herlambang, 2021). Budowanie *premium network spaces* niesie za sobą także ryzyko pogłębienia cyfrowego wykluczenia (Graham, 2000). Obszary nieobjęte rozwiązaniami *premium* mogą doświadczać relatywnego pogorszenia swojej pozycji, a następnie prowadzić do nowych form segregacji przestrzennej i społecznej także na obszarach podmiejskich (Salemin i in., 2017).

5.4. GENTRYFIKACJA CYFROWA I URBANIZM PLATFORMOWY

Nową jakością w kontekście postępującego ucyfrowienia miast jest urbanizm platformowy. Jak piszą Caprotti i in. (2022), należy postrzegać to zjawisko jako ewolucję *smart city* opartą na platformach cyfrowych, umożliwiających nowe formy pośrednictwa społecznego, ekonomicznego i politycznego. Te platformy jako cyfrowo zintegrowane zespoły społeczno-techniczne stają się nowym, a jednocześnie głównym aktorem społecznego wytwarzania przestrzeni (Mörtenböck i Mooshammer, 2020). Jako podmiot aktywnie kształtujący przestrzeń miejską prowadzą do cyfrowej gentryfikacji (Bronsvort i Uitermark, 2022; Middha i McShane, 2022). Jest to zjawisko, w którym technologie cyfrowe, takie jak platformy wynajmu krótkoterminowego, aplikacje związane z nieruchomościami, a także narzędzia *smart cities*, przyczyniają się do przeobrażania przestrzeni miejskich w sposób

analogiczny do tradycyjnej gentryfikacji. Proces ten prowadzi do wzrostu cen nieruchomości, zmiany demograficznej oraz wypierania z obiektu mieszkalnego dotychczasowych mieszkańców, zwłaszcza tych o niższych dochodach, na rzecz bardziej zamożnych grup społecznych. Jak wskazują badania Grahama i Wooda (2003) oraz Zuboff (2019), technologie te zamiast redukować nierówności mogą pogłębiać istniejące podziały społeczne, prowadząc do wykluczenia cyfrowego i przestrzennego w miastach.

Rozwój platform cyfrowych, takich jak Airbnb, sprzyja turystyzacji, która jest specyficzną formą cyfrowej gentryfikacji. Turystyzacja polega na przekształcaniu dzielnic mieszkaniowych w obszary skoncentrowane na krótkoterminowym wynajmie dla turystów, co zmienia charakter tych dzielnic i prowadzi do wzrostu cen nieruchomości oraz zmusza lokalnych mieszkańców do ich opuszczenia. W niektórych miastach, jak Barcelona czy Amsterdam, ten proces już wywołał poważne konflikty społeczne i naciski na władze miejskie, aby podjęły działania mające na celu ochronę lokalnych społeczności przed negatywnymi skutkami działalności platform cyfrowych (Guttentag, 2015). Reakcją na opisane zjawiska są próby wprowadzenia przepisów ograniczających negatywne skutki cyfrowej gentryfikacji. Platformy typu Airbnb i Uber nie tylko zmieniają sposób funkcjonowania przestrzeni miejskich, ale również stawiają przed miastami wyzwania regulacyjne. W Berlinie, Barcelonie i Nowym Jorku już wprowadzono prawo ograniczające działalność Airbnb, aby przeciwdziałać rosnącym cenom nieruchomości i wypieraniu lokalnych mieszkańców (Wachsmuth i Weisler, 2018). Ma ono na celu zrównoważenie korzyści płynących z nowych technologii z potrzebami społeczności lokalnych, jednak nie zawsze jest skuteczne, zwłaszcza gdy się go nie egzekwuje lub istnieją luki, które pozwalają na omijanie przepisów (Ferreri i Sanyal, 2018). Brak odpowiednich regulacji prawnych może eskalować problem gentryfikacji cyfrowej.

Innym zasadniczym aspektem cyfrowej gentryfikacji jest znaczenie danych, które są gromadzone i analizowane przez platformy cyfrowe oraz inne narzędzia technologiczne. Współczesne platformy, takie jak Zillow czy Redfin, wykorzystują ogromne ilości danych do przewidywania wzrostu wartości nieruchomości, co przyciąga inwestorów i deweloperów do określonych obszarów miejskich. To z kolei skutkuje wzrostem cen mieszkań i często zmusza dotychczasowych mieszkańców do wyprowadzki, zgodnie z mechanizmami klasycznej gentryfikacji (Fields, 2022). Dane te są również wykorzystywane do kształtowania decyzji urbanistycznych, co może prowadzić do zróżnicowanego rozwoju, w wyniku którego inwestycje będą się koncentrować na obszarach o najwyższym potencjale zysku, marginalizując inne części miasta (Kitchin, 2014). W efekcie, zamiast redukować nierówności, cyfrowe

narzędzia i platformy mogą pogłębiać podziały społeczne i przestrzenne, wzmacniając procesy technologicznej gentryfikacji.

W szerszym zakresie rolę platform cyfrowych we współczesnej transformacji miast analizuje Barns w pracy *Platform Urbanism: Negotiating Platform Ecosystems in Connected Cities* (2020). Opisuje ona urbanizm platformowy – proces, w którym platformy cyfrowe stają się kluczowym elementem infrastruktury miejskiej, przekształcając sposób, w jaki miasta funkcjonują i w jaki ludzie w nich żyją. Badając działanie platform typu Uber, Airbnb i Google Maps, Barns wskazuje, że nie funkcjonują one w izolacji, lecz tworzą złożone ekosystemy, w których dochodzi do interakcji między różnymi aktorami – użytkownikami, firmami prywatnymi, instytucjami miejskimi, a także innymi platformami. Te ekosystemy platformowe są dynamiczne i stale się rozwijają, co stawia przed miastami nowe wyzwania. Z jednej strony platformy te oferują nowe możliwości, np. łatwiejszy dostęp do usług, mobilność czy innowacyjne rozwiązania technologiczne. Z drugiej zaś można zauważyć negatywne konsekwencje ich działania, takie jak rosnące nierówności, zjawisko cyfrowej gentryfikacji oraz problemy związane z prywatnością i nadzorem. Autorka dowodzi, że platformy mogą przyczyniać się do wykluczenia niektórych grup społecznych, jednocześnie wzmacniając pozycję tych, którzy mają lepszy dostęp do technologii.

5.5. PRAWO DO MIASTA W ERZE CYFROWEJ

Rozwój technologii teleinformatycznych postawił problem nierówności społecznych w nowym kontekście – dostępu do technologii i danych, redefiniując jednocześnie kwestię prawa do miasta. Leszczynski (2016) argumentuje, że kontrola nad danymi i algorytmami w zarządzaniu miastem może prowadzić do decyzji faworyzujących określone grupy społeczne lub typy rozwoju. W odpowiedzi na te wyzwania Shaw i Graham (2017a) proponują koncepcję informacyjnego prawa do miasta, podkreślając potrzebę demokratycznej kontroli nad cyfrowymi aspektami życia miejskiego.

Adaptując ideę Lefebvre’a do analiz miasta w erze cyfrowej, Shaw i Graham pokazują, jak monopol informacyjny korporacji technologicznych, takich jak Google, może wpływać na kontrolę i reprodukcję przestrzeni fizycznej. Badacze argumentują, że dzięki kontroli nad wszechobecną formą abstrakcyjnej cyfrowej przestrzeni Google ma obecnie władzę nad miastem porównywalną, a miejscami nawet większą, do władzy urbanistów, deweloperów i właścicieli w miastach opisywanych przez Lefebvre’a.

Autorzy zwracają uwagę, że pod pozorem ideologii technologicznej, która rzekomo ma służyć ogólnemu interesowi miasta, korporacje technologiczne uzyskują

niedemokratyczną władzę nad procesami rozwoju miejskiego. Ta sytuacja stawia nowe wyzwania dla koncepcji prawa do miasta i demokratycznego zarządzania przestrzenią miejską w erze cyfrowej.

Idea prawa do miasta jest też podnoszona w monografii *The Right to the Smart City*. Jej autorzy (Cardullo i in., 2019) swój postulat prawa do inteligentnego miasta wywodzą z krytycznej analizy dominującego modelu inteligentnego miasta, który jest postrzegany jako narzędzie neoliberalnej akumulacji kapitału i przedsiębiorczego urbanizmu. Cardullo i in. (2019) uważają, że obecne podejście do *smart city* opiera się na neoliberalnej koncepcji obywatelstwa, zakładającej indywidualną autonomię i wolność wyboru nad prawami zbiorowymi i dobro wspólne. W tym kontekście obywatele są często traktowani jako bierne podmioty danych, konsumenci lub użytkownicy, a nie jako aktywni uczestnicy w kształtowaniu miasta. Dodatkowo technologie inteligentnego miasta rodzą wiele problemów etycznych związanych z prywatnością, nadzorem, profilowaniem i pogłębianiem nierówności społecznych.

W odpowiedzi na te wyzwania autorzy proponują koncepcję prawa do *smart city*, która ma na celu jego przekształcenie w projekt emancypacyjny i wzmacniający pozycję obywateli. Pomysł ten czerpie inspirację z Lefebvre’owskiej idei prawa do miasta, akcentując prawo mieszkańców do aktywnego kreowania przestrzeni miejskiej zgodnie z ich potrzebami i aspiracjami. Realizacja prawa do *smart city* wymaga fundamentalnej zmiany w relacjach społecznych i ekonomicznych, odejścia od modelu napędzanego wyłącznie kapitalizmem. Autorzy argumentują, że niezbędne jest ponowne prze-myślenie roli technologii w mieście tak, aby służyły one dobru wspólnemu i wzmacniały demokratyczną partycypację obywateli.

Alizadeh i Prasad (2024) formułują postulat sprawiedliwego miasta inteligentnego w kontekście miast globalnego Południa. Autorki analizują słabości i braki dynamicznego rozwoju *smart cities* w tym regionie, proponując agendę badawczą, która dostarcza empirycznych podstaw dla polityki rozwoju miast, oraz dając podwaliny pod normatywną refleksję zorientowaną na przyszłość. Ich celem jest stworzenie podwalin do realizacji prawa do inteligentnego miasta, opartego na zasadach sprawiedliwości i inkluzywności.

Istotny wkład w debatę na temat cyfrowych praw w kontekście miejskim przynosi praca *Our Digital Rights to the City* (Shaw i Graham, 2017b). Autorzy argumentują, że w obliczu rosnącej cyfryzacji przestrzeni miejskiej tradycyjne rozumienie prawa do miasta musi zostać poszerzone o wymiar cyfrowy. We wstępie do publikacji podkreślają oni, że reprezentacje cyfrowe miast, takie jak mapy Google’a, mają realny wpływ na fizyczną rzeczywistość miejską i sposób, w jaki ludzie z niej korzystają. W związku z tym autorzy postulują potrzebę ustanowienia informacyjnego

prawa do miasta, które gwarantowałyby obywatelom nie tylko dostęp do informacji, ale także możliwość jej tworzenia i zarządzania nią.

Głównym wątkiem poruszonym w opracowaniu Shaw i Graham (2017b) jest kwestia cyfrowej pracy i wartości generowanej przez użytkowników technologii miejskich. W tym kontekście Iveson (2017) twierdzi, że codzienne korzystanie z aplikacji mobilnych w mieście stanowi formę nieodpłatnej pracy cyfrowej, która przynosi ogromne zyski korporacjom technologicznym. W związku z tym autor postuluje potrzebę demokratyzacji tej wartości dodanej i uznania praw cyfrowych pracowników miasta.

Shaw i Graham (2017b) poruszają również ważną kwestię własności i dostępu do danych miejskich. Shelton (2017) zwraca uwagę na problem ograniczonego dostępu do informacji o własności nieruchomości w miastach amerykańskich, utrudniającego obywatelom zrozumienie procesu gentryfikacji i przeciwdziałanie temu zjawisku. Autor postrzega ograniczanie dostępu do takich danych jako atak zarówno na prawo obywateli do informacji, jak i na ich prawo do miasta jako całości. Z kolei Purcell (2017, 2022) nawiązuje do koncepcji *autogestion généralisée* (z fr. – ‘uogólniony samorząd’) i uznaje, że prawo do miasta cyfrowego powinno być rozumiane jako ciągły projekt, w którym mieszkańcy aktywnie przejmują kontrolę nad produkcją i zarządzaniem przestrzenią miejską, w tym jej aspektami cyfrowymi.

Produkowanie przestrzeni miejskiej w zdigitalizowanym świecie rodzi nowych aktorów i nowe sposoby wytwarzania oraz hybrydyzacji przestrzeni, ale stawia też w nowym świetle problem sprawiedliwości i dostępności do niej. W tym kontekście polityczny postulat prawa do miasta musi obejmować nie tylko jego fizyczną formę, ale także cyfrowe rozwinięcia. Demokratyczna kontrola nad danymi i algorytmami oraz aktywne uczestnictwo obywateli w kształtowaniu przestrzeni miejskiej są kluczowe dla zapewnienia sprawiedliwości i inkluzywności w erze cyfrowej. W nowym kontekście wracają więc stare problemy i wciąż aktualne postulaty sprawiedliwego miasta.

6. TEORIA W OBLCZU WYZWAŃ XXI WIEKU

Teoria społecznego wytwarzania przestrzeni, mimo upływu ponad 50 lat od jej sformułowania, pozostaje aktualnym i przydatnym narzędziem w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych. Dzięki swojej wszechstronności, interdyscyplinarności, elastyczności, adaptacyjności, krytycznej perspektywie i aplikacyjności nadal jest niezwykle aktualnym i przydatnym narzędziem w badaniach urbanistycznych (Evans, 2024). Jej zdolność do ewolucji i adaptacji do nowych kontekstów miejskich sprawia, że wciąż oferuje wartościowe ramy

konceptualne do analizy współczesnych wyzwań urbanistycznych – od lokalnych praktyk przestrzennych po globalne procesy kształtujące miasta XXI w.

Wszechstronność teorii społecznej produkcji przestrzeni pozwala na kompleksowe badanie różnorodnych sposobów ujęcia produkcji przestrzeni, od materialnych po symboliczne oraz wirtualne, co czyni ją niezwykle wartościowym narzędziem w zrozumieniu złożoności współczesnych miast (Schmid i in., 2018). Ta wieloaspektowość łączy się ściśle z interdyscyplinarnością podejścia, które integrując perspektywy socjologii, geografii, urbanistyki, ekonomii politycznej i studiów kulturowych, umożliwia holistyczne ujęcie procesów miejskich (Brenner i Schmid, 2015).

Elastyczność teorii społecznego wytwarzania przestrzeni przejawia się w jej zdolności do adaptacji do nowych kontekstów urbanistycznych. Jak zauważają Lees i in. (2016), teoria ta może być z powodzeniem stosowana do analizy tak różnorodnych zjawisk, jak suburbanizacja, gentryfikacja i rewitalizacja, ale też np. kształtowania się miejskich tożsamości (Leary-Owhin, 2016). Ta adaptacyjność jest szczególnie cenna w obliczu dynamicznie zmieniających się realiów miejskich XXI w., daje bowiem szansę na zbadanie nowych form przestrzennych, w tym przestrzeni hybrydowych i wirtualnych powstających na styku świata fizycznego i cyfrowego (Rossi i Di Bella, 2017).

Kolejnym atutem tego podejścia jest krytyczna perspektywa w studiach miejskich. Stwarza ona ramy do kwestionowania dominujących narracji o rozwoju miejskim oraz analizy alternatywnych form produkcji przestrzeni (Brenner i in., 2011). Ta krytyczna optyka jest szczególnie wartościowa w kontekście narastających nierówności społecznych i przestrzennych w miastach globalnych, ponieważ pozwala na dogłębną analizę relacji władzy między podmiotami, które kształtują przestrzeń miejską (Purcell, 2014).

Aktualność teorii społecznego wytwarzania przestrzeni przejawia się w jej aplikacyjności. Umożliwia ona wyciąganie praktycznych wniosków, które można wykorzystać w planowaniu i zarządzaniu miastami. Jak argumentuje Hubbard (2018), w teorii tej dostrzega się znaczenie codziennych praktyk w kreowaniu przestrzeni, a co za tym idzie – dla projektowania przestrzeni publicznych i polityki miejskiej. Ważny jest także jej potencjał w analizie globalnych procesów i ich wpływu na lokalne przestrzenie (Robinson, 2016). Wciąż aktualność zachowuje też polityczny aspekt koncepcji prawa do miasta, która jest narzędziem do tworzenia wizji sprawiedliwego miasta i budowania ruchów miejskich wokół tej idei (Domaradzka, 2018).

Mimo swojej elastyczności i zdolności do ewolucji teoria społecznego wytwarzania przestrzeni napotyka na istotne wyzwania w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych, którymi są: problemy związane z operacjonalizacją i kwantyfikacją, potencjalne stronniczości

kulturowe, trudności w nadążaniu za dynamicznymi zmianami miejskimi, ograniczona aplikacyjność praktyczna oraz wyzwania metodologiczne.

Jedną z kluczowych kwestii jest ryzyko nadmiernej abstrakcji i trudności w operacjonalizacji niektórych koncepcji. Blokland i Schultze (2017) zwracają uwagę na to, że pewne aspekty wytwarzania miasta mogą być trudne do zastosowania w konkretnych badaniach empirycznych, co może prowadzić do oderwania analiz od rzeczywistych realiów miejskich. Związane jest to również z trudnościami w kwantyfikacji zjawisk opisywanych przez teorię, co ogranicza jej użyteczność w badaniach ilościowych i modelowaniu przestrzennym (O'Sullivan i Manson, 2015).

Teoria społecznego wytwarzania przestrzeni, wywodząca się z zachodniego kontekstu urbanistycznego, może nie uwzględniać w pełni specyfiki procesów urbanizacyjnych w innych częściach świata. Robinson (2016) podkreśla potrzebę rozwijania bardziej globalnego podejścia do teorii miejskich, które uwzględniałoby różnorodność doświadczeń urbanizacyjnych na całym świecie. Możliwe stronnictwa kulturowe stanowią duże wyzwanie, szczególnie w kontekście rosnącej roli miast globalnego Południa w kształtowaniu współczesnych procesów urbanizacyjnych (Alizadeh i Prasad, 2024).

Kolejnym zagadnieniem jest nadążanie za dynamicznymi zmianami w strukturze i funkcjonowaniu miast. McFarlane i Silver (2017) twierdzą, że współczesne miasta podlegają szybkim i często nieprzewidywalnym transformacjom, co wymaga ciągłej aktualizacji koncepcji i metod badawczych. Wiąże się z tym ryzyko deterministycznego podejścia, które może prowadzić do nadmiernego akcentowania roli struktur społecznych kosztem sprawczości jednostek oraz niedoceniań wpływu przypadkowych czynników na rozwój miast (Borch i Kornberger, 2015).

Istotnym problemem jest również ograniczona aplikacyjność teorii w praktyce urbanistycznej i planistycznej. Często postrzega się teorię społecznego wytwarzania przestrzeni jako zbyt akademicką dla praktyków, co utrudnia jej zastosowanie w konkretnych rozwiązaniach urbanistycznych (Fainstein, 2014). Istnieje potrzeba rozwijania bardziej aplikacyjnych aspektów teorii, które mogłyby być bezpośrednio wykorzystywane w procesach planowania i zarządzania miastami.

Na koniec, teoria ta stoi przed wyzwaniami metodologicznymi związanymi z badaniem coraz bardziej złożonych procesów produkcji przestrzeni. Według Brennera i Schmidta (2015) badanie współczesnych form urbanizacji wymaga zaawansowanych, często interdyscyplinarnych metod badawczych. Należy zatem rozwijać nowe narzędzia analityczne, szczególnie w odniesieniu do badania nowoczesnych form przestrzennych, takich jak przestrzenie hybrydowe czy cyfrowe (Ash i in., 2018).

Jak zauważa Brenner (2019), przyszłość teorii miejskich zależy od ich zdolności do ewolucji i dialogu z dynamicznie zmieniającą się rzeczywistością. W tym

świecie teoria społecznego wytwarzania przestrzeni, ze swoim bogatym dorobkiem i zdolnością do adaptacji, ma szansę zachować główną rolę w rozumieniu i kształtowaniu miast XXI w. Jej dalszy rozwój, uwzględniający obecne ograniczenia i wyzwania, może znacząco przyczynić się do głębszego zrozumienia współczesnych procesów urbanizacyjnych oraz dostarczyć badaczom i praktykom narzędzi do analizy i kreowania przestrzeni w coraz bardziej zglobalizowanym, ucyfrowionym i dynamicznie zmieniającym się świecie.

7. PODSUMOWANIE

Celem artykułu było przedstawienie teorii społecznego wytwarzania przestrzeni, ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji Lefebvre'a, oraz zbadanie jej znaczenia w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych. W artykule dokonano przeglądu fundamentalnych założeń Lefebvre'a, a także przeanalizowano rozwinięcia tej teorii zaproponowane przez Gottdienera, Soję, Jałowieckiego, Massey oraz Löw. Przywołano też liczne podejścia teoretyczne, które pokazują złożone zależności między produkcją przestrzeni materialnej a rzeczywistością cyfrową, zwłaszcza rosnącą rolą algorytmów, rozszerzonej rzeczywistości oraz urbanizmu platformowego.

Założenia tych podejść, a przede wszystkim obecne w nich nawiązania do zmieniającej się rzeczywistości społecznej i technologicznej, pokazują, że teoria społecznego wytwarzania przestrzeni pozostaje aktualnym i wartościowym narzędziem do analizy współczesnych zjawisk urbanistycznych – także w wymiarze cyfrowym. Najświeższe ujęcia tej teorii pozwalają zatem na pełniejsze zrozumienie dynamiki przestrzeni miejskich w kontekście globalnych i lokalnych przemian społeczno-ekonomicznych, które w coraz większym stopniu zależą od cyfrowych technologii, dostępu do nich, a także od kontroli nad dystrybucją cyfrowych informacji i zasobów.

BIBLIOGRAFIA

- Agrawal, S. (red.). (2022). *Rights and the city: Problems, progress, and practice*. University of Alberta Press.
- Alizadeh, T., Prasad, D. (2024). The right to the smart city in the Global South: A research agenda. *Urban Studies*, 61(3), 426–444. <https://doi.org/10.1177/00420980231183167>
- Althorpe, C., Horak, M. (2023). The end of the right to the city: A radical-cooperative view. *Urban Affairs Review*, 59(1), 14–42. <https://doi.org/10.1177/10780874211057815>
- Ash, J., Kitchin, R., Leszczynski, A. (2018). Digital turn, digital geographies? *Progress in Human Geography*, 42(1), 25–43. <https://doi.org/10.1177/0309132516664800>
- Astuti, W.K., Herlambang, S. (2021). Ordinary fragmentation: Network secession of urban centers in Jakarta. *Journal of Regional and City Planning*, 32(3), 256–266. <https://doi.org/10.5614/JPWK.2021.32.3.4>

- Bannister, J., O'Sullivan, A. (2021). Big Data in the city. *Urban Studies*, 58(15), 3061–3070. <https://doi.org/10.1177/00420980211014124>
- Barns, S. (2020). *Platform urbanism: Negotiating platform ecosystems in connected cities*. Springer.
- Blokland, T., Schultze, H. (2017). Belonging, conviviality or public familiarity? Making sense of urbanity in rapidly transforming neighbourhoods through the lens of Berlin and Rotterdam. W: M. Smagacz-Poziemska, K. Frysztański i A. Bukowski (red.), *Re-imagining the city: Municipality and urbanity today from a sociological perspective* (s. 243–264). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. <https://doi.org/10.4467/K9748.40/E/17.7265>
- Borch, C., Kornberger, M. (2015). *Urban commons: Rethinking the city*. Routledge.
- Borsekova, K., Koróny, S., Vaňová, A., Vitálišová, K. (2018). Functionality between the size and indicators of smart cities: A research challenge with policy implications. *Cities*, 78, 17–26. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2018.03.010>
- Brenner, N. (2019). *New urban spaces: Urban theory and the scale question*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/OSO/9780190627188.001.0001>
- Brenner, N., Marcuse, P., Mayer, M. (red.). (2011). *Cities for people, not for profit: Critical urban theory and the right to the city*. Routledge.
- Brenner, N., Schmid, C. (2015). Towards a new epistemology of the urban? *City*, 19(2–3), 151–182. <https://doi.org/10.1080/13604813.2015.1014712>
- Brighenti, A.M., Pavoni, A. (2023). On urban trajectology: Algorithmic mobilities and atmocultural navigation. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 24(1), 40–63. <https://doi.org/10.1080/1600910X.2020.1861044>
- Bronsvoort, I., Uitermark, J.L. (2022). Seeing the street through Instagram: Digital platforms and the amplification of gentrification. *Urban Studies*, 59(14), 2857–2874. <https://doi.org/10.1177/00420980211046539>
- Caprotti, F., Chang, I.-C.C., Joss, S. (2022). Beyond the smart city: A typology of platform urbanism. *Urban Transformations*, 4, artykuł 4. <https://doi.org/10.1186/s42854-022-00033-9>
- Cardullo, P., Di Felicianantonio, C., Kitchin, R. (red.). (2019). *The right to the smart city*. Emerald Group Publishing.
- Clark, T.N. (red.). (2004). *Research in urban policy: T. 9: The city as an entertainment machine*. Elsevier/JAI.
- de Souza e Silva, A. (2006). From cyber to hybrid: Mobile technologies as interfaces of hybrid spaces. *Space and Culture*, 9(3), 261–278. <https://doi.org/10.1177/1206331206289022>
- Domaradzka, A. (2018). Urban social movements and the right to the city: An introduction to the special issue on urban mobilization. *Voluntas. International Journal of Voluntary and Non-profit Organizations*, 29(4), 607–620. <https://doi.org/10.1007/S11266-018-0030-Y>
- Evans, G. (2024). *Cultural spaces, production and consumption*. Routledge.
- Fainstein, S.S. (2014). The just city. *International Journal of Urban Sciences*, 18(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/12265934.2013.834643>
- Ferreri, M., Sanyal, R. (2018). Platform economies and urban planning: Airbnb and regulated deregulation in London. *Urban Studies*, 55(15), 3353–3368. <https://doi.org/10.1177/0042098017751982>
- Fields, D. (2022). Automated landlord: Digital technologies and post-crisis financial accumulation. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 54(1), 160–181. <https://doi.org/10.1177/0308518X19846514>
- Frith, J. (2012). Splintered space: Hybrid spaces and differential mobility. *Mobilities*, 7(1), 131–149. <https://doi.org/10.1080/17450101.2012.631815>
- Gordon, E., de Souza e Silva, A. (2011). *Net locality: Why location matters in a networked world*. Wiley-Blackwell.
- Gottdiener, M. (1985). *The social production of urban space*. University of Texas Press.
- Graham, M., Zook, M., Boulton, A. (2013). Augmented reality in urban places: Contested content and the duplicity of code. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 38(3), 464–479. <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2012.00539.x>
- Graham, M., Zook, M., Boulton, A. (2022). Augmented reality in urban places: Contested content and the duplicity of code. W: S. Carta (red.), *Machine learning and the city: Applications in architecture and urban design* (s. 341–366). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119815075.CH27>
- Graham, S. (2000). Constructing premium network spaces: Reflections on infrastructure networks and contemporary urban development. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(1), 183–200. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00242>
- Graham, S., Marvin, S. (2001). *Splintering urbanism: Networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*. Routledge.
- Graham, S., Wood, D. (2003). Digitizing surveillance: Categorization, space, inequality. *Critical Social Policy*, 23(2), 227–248. <https://doi.org/10.1177/0261018303023002006>
- Guttenag, D. (2015). Airbnb: Disruptive innovation and the rise of an informal tourism accommodation sector. *Current Issues in Tourism*, 18(12), 1192–1217. <https://doi.org/10.1080/13683500.2013.827159>
- Harvey, D. (2013). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. Verso.
- Hubbard, P. (2018). *City* (wyd. 2). Routledge.
- Iveson, K. (2017). Digital labourers of the city, unite! W: J. Shaw i M. Graham (red.), *Our digital rights to the city* (s. 20–23). Meatspace Press. <https://meatspacepress.com/our-digital-rights-to-the-city/>
- Jałowicki, B. (2010). *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*. Wydanie nowe poprawione. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kitchin, R. (2011). The programmable city. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 38(6), 945–951. <https://doi.org/10.1068/b3806com>
- Kitchin, R. (2014). *The data revolution: Big data, open data, data infrastructures & their consequences*. SAGE Publications.
- Kitchin, R., Dodge, M. (2011). *Code/space: Software and everyday life*. The MIT Press. <https://direct.mit.edu/books/oa-monograph/5039/Code-SpaceSoftware-and-Everyday-Life>
- Leary-Owhin, M.E. (2016). *Exploring the production of urban space: Differential space in three post-industrial cities*. Bristol University Press. <https://doi.org/10.46692/9781447305750>
- Lees, L., Shin, H.B. López-Morales, E. (2016). *Planetary gentrification*. Polity Press.
- Lefebvre, H. (1967). Le droit à la ville. *L'Homme et la société*, 6, 29–35. <https://doi.org/10.3406/homso.1967.1063>
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell.
- Lemos, A. (2008). Mobile communication and new sense of places: A critique of spatialization in cyberculture. *Revista Galáxia*, 16, 91–108.
- Leszczynski, A. (2016). Speculative futures: Cities, data, and governance beyond smart urbanism. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48(9), 1691–1708. <https://doi.org/10.1177/0308518X16651445>
- Löw, M. (2008). The constitution of space: The structuration of spaces through the simultaneity of effect and perception. *European Journal of Social Theory*, 11(1), 25–49. <https://doi.org/10.1177/1368431007085286>
- Löw, M. (2016). *The sociology of space: Materiality, social structures, and action*. Palgrave Macmillan. <https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-8096072-bf5130e0f8.pdf>
- Low, S.M. (2003). Embodied space(s): Anthropological theories of body, space, and culture. *Space and Culture*, 6(1), 9–18. <https://doi.org/10.1177/1206331202238959>
- Low, S.M. (2017). *Spatializing culture: The ethnography of space and place*. Routledge; Taylor & Francis Group.

- Luque-Ayala, A., Marvin, S. (2015). Developing a critical understanding of smart urbanism? *Urban Studies*, 52(12), 2105–2116. <https://doi.org/10.1177/0042098015577319>
- Massey, D.B. (2005). *For space*. SAGE Publications.
- McFarlane, C., Silver, J. (2017). Navigating the city: Dialectics of everyday urbanism. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 42(3), 458–471. <https://doi.org/10.1111/tran.12175>
- Middha, B., McShane, I. (2022). E-gentrification: Digital community engagement, urban change and digital rights to the city. W: S. Hovik, G.A. Giannoumis, K. Reichborn-Kjennerud, J.M. Ruano, I. McShane i S. Legard (red.), *Citizen participation in the information society: Comparing participatory channels in urban development* (s. 141–165). Palgrave Macmillan; Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-99940-7_7
- Mitchell, D. (2003). *The right to the city: Social justice and the fight for public space*. The Guilford Press.
- Mörtenböck, P., Mooshammer, H. (2020). Platform urbanism: City-making in the age of platforms. W: P. Mörtenböck i H. Mooshammer (red.), *Data publics: Public plurality in an era of data determinacy* (s. 169–191). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429196515-12>
- Naldi, L., Nilsson, P., Westlund, H., Wixe, S. (2015). What is smart rural development? *Journal of Rural Studies*, 40, 90–101. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.06.006>
- O'Sullivan, D., Manson, S.M. (2015). Do physicists have geography envy? And what can geographers learn from it? *Annals of the Association of American Geographers*, 105(4), 704–722. <https://doi.org/10.1080/00045608.2015.1039105>
- Plantin, J.-C., Lagoze, C., Edwards, P.N., Sandvig, C. (2018). Infrastructure studies meet platform studies in the age of Google and Facebook. *New Media & Society*, 20(1), 293–310. <https://doi.org/10.1177/1461444816661553>
- Purcell, M. (2014). Possible worlds: Henri Lefebvre and the right to the city. *Journal of Urban Affairs*, 36(1), 141–154. <https://doi.org/10.1111/juaf.12034>
- Purcell, M. (2017). The city is ours (if we decide it is). W: J. Shaw i M. Graham (red.), *Our digital rights to the city* (s. 30–33). Meatspace Press. <https://meatspacepress.com/our-digital-rights-to-the-city/>
- Purcell, M. (2022). Everyday code: The project for democracy on our 'desktop'. *Digital Geography and Society*, 3, 1–9, artykuł 100035. <https://doi.org/10.1016/j.diggeo.2022.100035>
- Robinson, J. (2016). Thinking cities through elsewhere: Comparative tactics for a more global urban studies. *Progress in Human Geography*, 40(1), 3–29. <https://doi.org/10.1177/0309132515598025>
- Romanelli, M. (2021). Driving smart cities through smart projects. W: D. Cagánová, N. Horňáková, J. Papula, K. Stachová i L. Kohnová (red.), *Management trends in the context of industry 4.0*. EAI. <https://doi.org/10.4108/eai.4-12-2020.2303264>
- Rossi, U., Di Bella, A. (2017). Start-up urbanism: New York, Rio de Janeiro and the global urbanization of technology-based economies. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 49(5), 999–1018. <https://doi.org/10.1177/0308518X17690153>
- Salemink, K., Strijker, D., Bosworth, G. (2017). Rural development in the digital age: A systematic literature review on unequal ICT availability, adoption, and use in rural areas. *Journal of Rural Studies*, 54, 360–371. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.09.001>
- Schmid, C., Karaman, O., Hanakata, N.C., Kallenberger, P., Kockelkorn, A., Sawyer, L., Streule, M., Wong, K.P. (2018). Towards a new vocabulary of urbanisation processes: A comparative approach. *Urban Studies*, 55(1), 19–52. <https://doi.org/10.1177/0042098017739750>
- Schwanen, T., Kwan, M.-P. (2008). The Internet, mobile phone and space-time constraints. *Geoforum*, 39(3), 1362–1377. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2007.11.005>
- Shaw, J., Graham, M. (2017). An informational right to the city? Code, content, control, and the urbanization of information. *Antipode*, 49(4), 907–927. <https://doi.org/10.1111/anti.12312>
- Shaw, J., Graham, M. (red.). (2017). *Our digital rights to the city*. Meatspace Press. <https://meatspacepress.com/our-digital-rights-to-the-city/>
- Shelton, T. (2017). Re-politicizing data. W: J. Shaw i M. Graham (red.), *Our digital rights to the city* (s. 24–27). Meatspace Press. <https://meatspacepress.com/our-digital-rights-to-the-city/>
- Shields, R. (1991). *Places on the margin: Alternative geographies of modernity*. Routledge.
- Soja, E.W. (1980). The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70(2), 207–225. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1980.tb01308.x>
- Soja, E.W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell.
- Soja, E.W. (2011). *Postmodern geographies: The reassertion of space in critical social theory* (wyd. 2). Verso.
- Staeheli, L.A., Mitchell, D. (2007). *The people's property? Power, politics, and the public*. Routledge.
- Townsend, A.M. (2014). *Smart cities: Big data, civic hackers, and the quest for a new utopia*. W.W. Norton & Company.
- Wachsmuth, D., Weisler, A. (2018). Airbnb and the rent gap: Gentrification through the sharing economy. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 50(6), 1147–1170. <https://doi.org/10.1177/0308518X18778038>
- Yigitcanlar, T. (2015). Smart cities: An effective urban development and management model? *Australian Planner*, 52(1), 27–34. <https://doi.org/10.1080/07293682.2015.1019752>
- Zook, M.A., Graham, M. (2007). Mapping DigiPlace: Geocoded internet data and the representation of place. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 34(3), 466–482. <https://doi.org/10.1068/B3311>
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. Public Affairs.

Artykuł wpłynął:

15 marca 2024

Zaakceptowano do druku:

17 czerwca 2024

Joanna Kowalczyk-Anioł

 <https://orcid.org/0000-0002-1547-9304>

Uniwersytet Łódzki

Instytut Geografii Miast, Turyzmu i Geoinformacji

joanna.kowalczyk@geo.uni.lodz.pl

Melanie Kay Smith

 <https://orcid.org/0000-0003-4557-9901>

(1) Budapest University of Economics and Business

Institute of Tourism and Hospitality

(2) University of Tartu Pärnu College

Department of Tourism Studies

(3) University of Pretoria in South Africa

Department of Historical and Heritage Studies

smith.melanie@uni-bge.hu

(RE)DEFINIOWANIE WARTOŚCI PARKU MIEJSKIEGO – NARRACYJNY PRZEGLĄD LITERATURY

Abstrakt: Głównym celem artykułu jest zarysowanie zasadniczych kierunków toczącej się dyskusji naukowej wokół parków miejskich zarówno w perspektywie międzynarodowej, jak i polskiego piśmiennictwa. Na podstawie narracyjnego przeglądu literatury wyróżniono główne wątki. W debacie międzynarodowej istnieje silna tendencja do koncentrowania się na perspektywie społecznej i ekologicznej, a także do zwracania uwagi na wpływ parków miejskich na dobrostan człowieka, zwłaszcza dobrostan psychiczny, któremu w tym artykule poświęcono więcej uwagi. Polska literatura w mniejszym stopniu skupia się na dobrostanie, a wartość zdrowotną parków rzadko bierze pod uwagę. Zamiast tego większy nacisk kładzie na tematy dotyczące zielonej infrastruktury, kształtowania krajobrazu i usług ekosystemów.

Słowa kluczowe: park miejski, miejskie tereny zielone, przegląd literatury, dobrostan

RE-DEFINING THE VALUE OF URBAN PARKS: A NARRATIVE REVIEW

Abstract: The main aim of the article is to outline the main directions of the ongoing academic discussion on urban parks, both from an international perspective and in the Polish literature. Based on a (narrative) review of the literature, the main themes are highlighted. In the international discourse, there is a strong tendency to focus on social and ecological perspectives, as well as to call attention to the impact of urban parks on wellbeing, especially mental (which is given more attention in this article). The Polish literature, on the other hand, focuses less on wellbeing and the health value of parks is rarely considered. Instead, there is more emphasis on green infrastructure, landscaping and ecosystem services.

Keywords: urban park, urban green spaces, literature review, wellbeing

1. WPROWADZENIE

Ponad cztery dekady temu Lynch (1981, za: Grochowski, 2023) wskazał na zielen miejską jako kluczowy element formy miasta, który oddziałuje na jakość przestrzeni miejskiej, percepcję oraz doświadczanie miasta przez mieszkańców. Aktualnie, wobec wyzwań, z jakimi mierzą się miasta, dostępna zielen publiczna stanowi nie tylko atrakcyjny rodzaj miejskich udogodnień (ang. *amenities* – por. Sokołowicz, 2017), coraz

bardziej pożądanym komponentem planowania, strategii rozwoju niezbędny dla dobrze funkcjonujących, przyjaznych dla życia (ang. *liveable*) miast (Mouratidis, 2021; Wolff i Haase, 2019), ale też tematem wielu badań i konceptualizacji. Wiele z nich, próbując łączyć aspekty społeczne, ekonomiczne, zdrowotne i ekologiczne – pośrednio lub bezpośrednio – przyjmuje, że natura i bliskość naturalnego otoczenia, zwłaszcza

w warunkach miejskich, korzystnie wpływają na dobrostan (ang. *wellbeing*) człowieka.

Powszechna zgoda na istotne znaczenie miejskich terenów zielonych (MTZ) skutkuje ich widoczną obecnością także w dokumentach międzynarodowych. Przedstawiciele Organizacji Narodów Zjednoczonych podkreślają, że wobec intensyfikacji procesów urbanizacji i zmian klimatycznych tereny zieleni miejskiej są niezbędne dla dobrostanu człowieka oraz kluczowe do osiągnięcia celów zrównoważonego rozwoju (Pinto i in., 2022). W strategiach międzynarodowych, takich jak: *Nowa agenda miejska* (United Nations – Habitat, 2016), *Nowa „Karta lipska”* z 2020 r. (za: Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej Departament Strategii, 2021) czy *Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030 (Komunikat Komisji, 2020)*, eksponowana jest rola MTZ w planowaniu, we wzmacnianiu różnorodności biologicznej i dla dobrostanu mieszkańców. Skierowanie spojrzenia w kierunku wpływu terenów zieleni na dobrostan mieszkańców jest związane z faktem, że obok wielu korzyści życie w mieście stwarza większe zagrożenie dla zdrowia, zwłaszcza psychicznego², niż życie na obszarach wiejskich (por. Collins i in., 2024; van den Bosch i Jarvis, 2025; World Health Organization [WHO], 2023a). Dlatego budowanie i poprawa zdrowia oraz dobrostanu mieszkańców wpisywane są w aktualną politykę miejską (por. zalecenia WHO, 2023b)³, a wykorzystanie potencjału terenów zielonych (głównie parków) jako dostępnej infrastruktury dla zdrowia, także psychicznego, w mieście traktowane jest coraz bardziej priorytetowo (Barton i Rogerson, 2017; van den Berg i in., 2016; van den Bosch i Jarvis, 2025).

Jak już wspomniano wśród publicznych terenów zielonych w mieście parki miejskie postrzegane są jako szczególnie wartościowe (Barton i Rogerson, 2017; Melon i in., 2024). Grochowski (2023) przypomina, że parki miały wyjątkowe znaczenie w historii rozwoju miast. Geneza publicznych parków miejskich w Europie wiąże się z poszukiwaniem rozwiązań dla negatywnych eksternalizacji industrializacji miast, która w połowie XIX w. znacząco pogorszyła warunki życia (szczególnie higieniczno-sanitarne) w mieście, a także sprzyjała wzrostowi nierówności społecznych (zob. też Bernacki, 2009). Parki miejskie dostępne dla wszystkich mieszkańców postrzegano jako narzędzie do poprawy zdrowia publicznego, ale też polepszenia miejskiej estetyki (stąd ich ważna rola np. w przebudowie Paryża, Wiednia czy Barcelony).

Dziś, wraz z pojawianiem się kolejnych wyzwań dla miast, następuje ponowne wielowymiarowe definiowanie wartości parków miejskich (jak również MTZ), co znajduje odzwierciedlenie w dyskusji naukowej, wspomnianych międzynarodowych dokumentach, agendach, a także w działaniach władz miast. Jak podkreślają Melon i in. (2024), parki, jako najczęściej wybierane miejsca do doświadczania natury w mieście,

ze względu na swoją wielofunkcyjną rolę w zaspokajaniu potrzeb mieszkańców powinny być szczególnym przedmiotem uwagi. Należy zarazem pamiętać, że dzisiejsze parki miejskie w Europie są nie tylko trzonem systemu przyrodniczego, ekologicznego miasta, ale są też bardzo zróżnicowane, m.in. pod względem: formy i estetyki przestrzennej (tradycyjne, modernistyczne, postmodernistyczne, zrównoważone), funkcji, położenia, atrakcyjności zagospodarowania rekreacyjnego, stopnia bioróżnorodności, struktury użytkowników, czy nawet znaczenia dla (re)organizacji przestrzeni miasta.

Uwzględniając powyższe, jak i wciąż nieczęste występowanie w polskim piśmiennictwie, szczególnie z zakresu studiów miejskich, refleksji nad parkami, celem artykułu jest:

- zarysowanie głównych kierunków toczącej się międzynarodowej dyskusji naukowej wokół parków miejskich, zwłaszcza w naukach społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii dobrostanu;
- charakterystyka polskiego piśmiennictwa dotyczącego tej problematyki oraz porównanie tematyki prac z literaturą międzynarodową;
- podkreślenie najważniejszych tematów i kierunków, które są specyficzne dla studiów nad polskimi parkami miejskimi w literaturze międzynarodowej.

Materiał źródłowy artykułu zebrano poprzez kwerendę. Jako metodę badawczą zastosowano przegląd narracyjny⁴ (Sukhera, 2022). Zdecydowano się na przegląd typu *state-of-the-art* (z ang.), czyli określający obecny stan wiedzy (2016–2024)⁵. Objęto nim dostępne anglojęzyczne publikacje (artykuły) naukowe indeksowane w międzynarodowej bazie czasopism Scopus – część 2. i 4. Wybór tej interdyscyplinarnej bazy bibliograficzno-abstraktowej, prowadzonej przez wydawnictwo Elsevier, był podyktowany możliwością skorzystania z różnych narzędzi wyszukiwania publikacji⁶. W części 3., dotyczącej polskojęzycznych publikacji naukowych, skorzystano z bazy Google Scholar⁷, która – jak wskazuje Śleszyński (2013) – jest bardziej reprezentatywna dla źródeł polskich.

2. BADANIA NAD PARKAMI MIEJSKIMI – GŁÓWNE KIERUNKI W DEBACIE MIĘDZYNARODOWEJ

Miejskie tereny zielone w ciągu ostatnich 30 lat doczekały się dość obszernej literatury (Smith i in., 2024). Tereny zielone, przede wszystkim parki, pełnią wiele istotnych funkcji w miastach, w tym: umożliwiają mieszkańcom i innym użytkownikom miasta rekreację, wzmacniają ich dobrostan, poprawiają jakość środowiska w mieście, oferują możliwość doświadczania natury

i kultury, przyczyniają się do ochrony różnorodności biologicznej (Fischer i in., 2018; Grzyb i in., 2021; Kabisch i in., 2016; Melon i in., 2024).

Parki i tereny zielone w miastach stanowią ważną publiczną przestrzeń interakcji społecznych. Przypisywana jest im również rola promowania spójności społecznej i inkluzji społecznej, m.in. dzięki zachęcaniu do rozmaitych form indywidualnego i zbiorowego korzystania z otwartych przestrzeni (Kumar i Vuillio-menet, 2021; Wan i in., 2021), ale też poprzez fakt, że są przestrzeniami „oferowanymi”, pozostawionymi inicjatywie i kreatywności użytkowników (zarówno w wymiarze wypełniania swobodną aktywnością, jak i tzw. urbanizmu partycypacyjnego – Cattacin i Gamba, 2025). W licznych międzynarodowych badaniach dotyczących włączania społecznego (inkluzji społecznej) identyfikowana jest potrzeba poprawy dostępności terenów zielonych na obszarach deprywacji. Niektórzy upatrują w tym istotny potencjał parków do łagodzenia nierówności w dostępie do rekreacji i poprawy zdrowia publicznego (Rigolon, 2016). Wykorzystanie parków miejskich do działań społecznych i osobistego doświadczania natury może również przyczynić się do wzmocnienia więzi z miejscem (van Dinter i in., 2022; zob. Łaszkiwicz i in., 2018).

Wzrasta również zrozumienie wpływu terenów zielonych na gospodarkę miasta, zwłaszcza na sektor nieruchomości, usług, w tym turystyki (Czembrowski i Kronenberg, 2016; Liu i in., 2020; Ma i in., 2024; Promsaka Na Sakolnakorn, 2018). Z kolei z perspektywy badań czasu wolnego (ang. *leisure*) człowieka (mieszkańca, użytkownika miejskiej przestrzeni) funkcja rekreacyjna oraz korzyści społeczne parków miejskich są nierzadko określane jako ważniejsze niż ochrona przyrody i zyski ekologiczne (Du i Zhao, 2022; Sawińska, 2024). Ponadto badacze związku między MTZ a turystyką pokazują, że stają się one coraz częściej wykorzystywane w marketingu turystycznym miast (Saari, 2023), eksponują oferowaną przez nie możliwość (łatwo dostępnego i darmowego) relaksu dla turystów (Adiati i in., 2018; Jabbar i in., 2022) czy możliwość wykorzystania parków miejskich do organizowania wydarzeń kulturalnych (Bunakov i in., 2019). Mimo to, jak podkreślają Smith i in. (2024), rola miejskich terenów zielonych w turystyce jest zagadnieniem wciąż mało zbadanym.

Niemniej jednak, o czym piszą Valánszki i in. (2018), nie należy zatracić perspektywy podstawowej roli terenów zielonych i parków miejskich, jaką jest poprawa jakości i warunków życia z punktu widzenia zdrowszego środowiska, zrównoważonego rozwoju, łagodzenia zmian klimatycznych, np. poprzez retencję wód opadowych, redukcję efektu miejskiej wyspy ciepła (Kraemer i Kabisch, 2022). Można również odróżnić korzyści środowiskowe, których użytkownicy nie widzą lub niekoniecznie o nich wiedzą (np. redukcja zanieczyszczenia i hałasu, regulacja mikroklimatu), od

tych, które są widoczne (np. estetyka kwiatów i drzew, kompozycja przestrzenna), a także pożytek dla zdrowia psychicznego wynikający z kontaktu z naturą, również nie zawsze uświadamiany bezpośrednio przez użytkowników. Uwzględniając te perspektywy oraz rozwijając dyskusję w kontekście zdrowia publicznego, Li i in. (2024) opowiadają się za opracowaniem strategii ochrony i promowania zrównoważonego rozwoju miejskich terenów zielonych w celu zapewnienia i/lub poprawy wielowymiarowego dobrostanu mieszkańców (zob. też WHO, 2023b).

Dobrostan człowieka jest najczęściej definiowany w odniesieniu do zaleceń WHO poprzez model trójwymiarowy, który zakłada, że składowymi zdrowia człowieka są dobrostan fizyczny (ang. *physical*) oraz psychiczny (ang. *mental*) – czasem dzielony na emocjonalny i osobowościowy, a także społeczny (ang. *social*). W najnowszych publikacjach WHO (2023a, 2023b) wymieniany jest również dobrostan duchowy (ang. *spiritual*). Należy zauważyć, że związek między duchowością, dobrym samopoczuciem i naturą jest tematem, który zyskuje na znaczeniu (Smith i in., 2022; Taylor, 2010)⁸. Współcześnie jako kluczowy, zwłaszcza dla miejskich populacji, które dotyka kryzys zdrowia psychicznego, traktowany jest dobrostan psychiczny i to wokół niego stopniowo ogniskuje się uwaga badaczy. Dobrostan psychiczny rozumiany jest jako stan, w którym ludzie potrafią zrozumieć i rozwijać swój potencjał, pracować produktywnie, radzić sobie z normalnymi stresami życiowymi oraz uczestniczyć w życiu społecznym (Jabbar i in., 2022). Zdaniem Barton i Rogersona (2017), wobec powszechnej pilnej potrzeby poprawy dostępnej prozdrowotnej infrastruktury dla zdrowia psychicznego, należy szczególnie w warunkach miejskich wykorzystać potencjał przestrzeni zielonych. Autorzy twierdzą, że tereny zielone (a w miastach parki) mogą odgrywać zasadniczą rolę w higienie zdrowia psychicznego na poziomie populacji.

Rosnące w XXI w. zainteresowanie, szczególnie w naukach przyrodniczych, społecznych i medycznych⁹, związkiem między publicznymi MTZ i dobrostanem człowieka przedstawiano w systematycznych przeglądach literatury (Jabbar i in., 2022; Reyes-Riveros i in., 2021). Jak stwierdzają Jabbar i in. (2022), udokumentowano już szeroki zakres relacji między terenami zielonymi w mieście a różnymi wymiarami dobrostanu człowieka. Według Markevych i in. (2017) można je uporządkować w ramach trzech rodzajów funkcji: (a) ograniczania szkód, (b) przywracania potencjału i (c) budowania potencjału. Jabbar i in. (2022) akcentują, że MTZ, zapewniając odpowiednie środowisko do aktywności fizycznej, pomagają poprawić dobrostan fizyczny, psychiczny oraz społeczny użytkowników. Houlden i in. (2018) spróbowali uchwycić w publikacjach dotyczących terenów zielonych i dobrostanu psychicznego dowody wpływu na poszczególne aspekty

dobrostanu hedonistycznego i/lub eudajmonistycznego¹⁰. Stwierdzili, że najlepiej udokumentowany został związek między ilością lokalnych terenów zielonych a satysfakcją z życia (dobrostanem hedonistycznym). Jednak takie prace w odniesieniu *stricte* do MTZ pojawiały się dotychczas sporadycznie.

Jak zauważają Reyes-Riveros i in. (2021), studia nad terenami zielonymi w miastach i dobrostanem rozszerzyły się – od koncentracji na zdrowiu po uwzględnianie ekologii, usług ekosystemowych i różnorodności biologicznej. Należy zaznaczyć, że w ramach prężnego nurtu badań tzw. usług ekosystemów, tj. badań nad wkładem żywej przyrody – różnorodnych organizmów, ekosystemów i ich procesów – w jakość życia ludzi, kwestie wpływu na dobrostan, w tym ostatnio na zdrowie psychiczne człowieka, owocują licznymi publikacjami. Bratman i in. (2019) twierdzą, że dyskusja ta rozwinęła się od określenia oddziaływania natury na funkcjonowanie poznawcze, dobrostan emocjonalny po inne wymiary zdrowia psychicznego. Jedną z pierwszych i częściej przywoływanych prac oferującą ramy heurystyczne do badań wpływu krajobrazu, w tym parków, na dobrostan fizyczny, psychiczny i społeczny przedstawili Abraham i in. (2010).

Reyes-Riveros i in. (2021) zauważają również, że coraz bardziej ważny (częściej rozważany) w dyskusji nad MTZ i dobrostanem staje się aspekt naturalności środowiska przyrodniczego. Co ciekawe, Melon i in. (2024) dowiedli, że to właśnie kontakt z naturą (obszarami postrzeganymi jako wysoko naturalne) jest głównym atraktorem parków jako przestrzeni do rekreacji, same zaś parki są w ocenie użytkowników kluczowymi miejscami kontaktu mieszkańców miast z przyrodą.

Wzrost koncentracji uwagi *stricte* na parkach miejskich w kontekście dobrostanu człowieka nastąpił w drugiej dekadzie XXI w. To wówczas do głównego nurtu badań nad parkami wprowadzono koncepcję zielonej infrastruktury (ang. *green infrastructure*) i usług ekosystemów¹¹, a parki zyskały na znaczeniu w planowaniu i polityce miejskiej. Co więcej, jak udokumentowali Torabi i in. (2020) w artykule przeglądowym, obejmującym okres od 1983 r. do 2017 r., dotyczącym ściśle parków miejskich, dobrostan człowieka (*wellbeing*) stał się jednym z najczęstszych tematów badań nad parkami – w dużej mierze jako element wspomnianej już dyskusji o usługach ekosystemowych.

Mechanizmy wpływu miejskich terenów zielonych (parków miejskich) na zdrowie i dobrostan człowieka są różnie wyjaśniane. Samus i in. (2022) przywołują teorię biofilii (ang. *biophilia theory* – Wilson, 1986), która zakłada, że ludzie mają wrodzone powinowactwo (wrodzone poczucie związku) z naturą, oraz teorię odbudowywania (przywracania) uwagi (ang. *attention restoration theory* – Kaplan i Kaplan 1989)¹², uznającą, że ekspozycja na środowisko naturalne oferuje możliwości regeneracji i łagodzenia stresu. Olszewska-Guizzo i in.

(2022), odnosząc się do teorii redukcji stresu (ang. *stress recovery theory*), podkreślają zróżnicowanie krajobrazu i bioróżnorodność – są to istotne cechy MTZ do zwiększania korzyści psychologicznych (wywoływania pozytywnych emocji, poprawy uważności i relaksu)¹³. Z kolei Pasanen i in. (2023) zwracają uwagę na duży potencjał terenów zielonych w miastach dla osób samotnych w kontekście wzmacniania jakości relacji międzyludzkich (por. teoria odnowy relacji – ang. *relational restoration theory*) i teorii zbiorowej odnowy (ang. *collective restoration theory*)¹⁴.

Mouratidis (2019) argumentuje, że (łatwo) dostępna zieleń miejska może znacząco zwiększać zadowolenie ze spędzania wolnego czasu (subiektywny dobrostan) nawet w zwartej urbanistycznej formie miasta, jaką prezentuje przykład Oslo. Z kolei Valánszki i in. (2018) omówili rosnącą rolę zielonej infrastruktury w realiach węgierskich miast i jej znaczenie dla poprawy jakości życia. Badania Neill i in. (2019) z zakresu psychologii pozytywnej przekonują, że samo przebywanie, choćby tylko siedzenie w parku miejskim przez zaledwie pięć minut poprawia samopoczucie (dobrostan emocjonalny).

W znacznej części prac podkreśla się, że promowanie oraz poprawa dobrostanu fizycznego i psychicznego poprzez miejskie przestrzenie zielone są związane z możliwością podejmowania w nich różnych form aktywności fizycznej (Burrows i in., 2018) i dostępnością przestrzeni interakcji społecznych (Kim i Jin, 2018). Potencjał społeczno-integracyjny parków miejskich (wzmacnianie dobrostanu społecznego) wcześniej podkreślano głównie w odniesieniu do ludzi młodych (np. Seeland i in., 2009) oraz grup o niższych dochodach, biografiach migracyjnych, dla których parki, ale też lasy miejskie stanowią atrakcyjną alternatywę – przestrzeń spotkań i aktywności sportowej (zob. też Rigolon, 2016). W ostatnich latach coraz częściej wskazuje się również na znaczenie terenów zielonych, w tym parków miejskich, dla dobrostanu fizycznego, psychicznego i społecznego starzejących się miejskich populacji (Sundevall i Jansson, 2020). Enssle i Kabisch (2020) zauważają, że dostępność zwłaszcza miejsc spotkań na publicznych terenach zielonych może przeciwdziałać izolacji społecznej osób starszych.

Współcześnie samo doświadczanie natury jest również traktowane jako ważny zasób w profilaktyce i niwelowaniu problemów ze zdrowiem psychicznym (Bratman i in., 2019; van den Berg, 2017), przede wszystkim redukcji stresu towarzyszącego miejskiemu życiu (Hunter i in., 2019). W ostatnich latach w Ameryce Północnej i Europie zaczęto wypisywać recepty na naturę, często nazywane pigułkami natury, aby zmotywować pacjentów do zrobienia sobie przerwy na łonie przyrody. Odwołując się do tych praktyk, Hunter i in. (2019) dowiedli, że doświadczanie natury w mieście redukuje stres w kontekście codziennego życia na podstawie

biomarkerów stresu fizjologicznego w ślinie – kortyzolu i alfa-amylazy.

Dla pożytków związanych ze zdrowiem psychicznym kluczowe są regularne wizyty w przestrzeniach zielonych (Pasanen i in., 2023). Ma i in. (2019) zwerifikowali znaczący związek między przebywaniem na takich terenach a poprawą zdrowia psychicznego, zwłaszcza w przypadku częstych wizyt w parkach miejskich. Korzyści zdrowotne wynikające z przebywania na świeżym powietrzu zostały szczególnie docenione podczas pandemii COVID-19 (Kleinschroth i Kowarik, 2020). Pandemia zainspirowała zarazem wiele badań odnoszących się do parków miejskich, w tym ożywiła dyskusję wokół tzw. sprawiedliwości środowiskowej. Poprzestając na przeglądzie Swapana i in. (2024), publikacje dotyczące pandemii można pogrupować, uwzględniając cztery główne tematy: (a) zmiany w użytkowaniu parków, (b) nierówności w dostępie do parków, (c) wpływ pandemii na zarządzanie parkami oraz (d) perspektywy planowania w przyszłości.

Jednakże przyroda, w tym roślinność w parkach, może również stanowić zagrożenie lub obciążenie dla zdrowia człowieka i psychicznego dobrostanu poprzez obecność roślin alergizujących (Kasprzyk i in., 2021; Legg i Kabisch, 2024). Pojawiające się opracowania wokół tego tematu (jednego z najnowszych) uwzględniają m.in. sugestie dla planowania urbanistycznego (Kabisch i in., 2024).

W literaturze funkcjonuje ugruntowane stanowisko, że władze miast powinny wpływać na planowanie i projektowanie miejskich przestrzeni, aby maksymalizować pozytywne oddziaływanie terenów zielonych na dobrostan psychiczny i fizyczny mieszkańców (por. też Li i in., 2024; Mouratidis, 2021). Nadal podkreśla się jednak, że architektom krajobrazu i urbanistom brakuje wytycznych opartych na dowodach, niezbędnych przy projektowaniu MTZ w celu promowania i poprawy dobrostanu (Olszewska-Guizzo i in., 2022). Bezsprzecznie najbardziej optymalne byłoby, gdyby tereny zielone znajdowały się w niewielkiej odległości od miejsca zamieszkania (Biernacka i in., 2020; Liu i in., 2020), gdyż – jak pokazali Wood i in. (2018) – istnieje pozytywna korelacja między liczbą parków w lokalnym sąsiedztwie a zdrowiem psychicznym (dobrostanem psychicznym) mieszkańców. Według WHO obecność terenów zielonych w sąsiedztwie lub w odległości spacerowej (maksymalnie 1,5 km) jest niezbędna dla dobrego samopoczucia (dobrostanu psychicznego) człowieka. W warunkach miejskich, zdaniem Burrows i in. (2018), zapewnienie przestrzeni parkowej blisko obszarów mieszkalnych winno być priorytetem, nawet kosztem jakości tej przestrzeni. Dostęp do parków, które znajdują się dalej, może stanowić wyzwanie fizyczne, psychiczne lub społeczne, zwłaszcza w przypadku grup z ograniczoną mobilnością ze względu na wiek, niepełnosprawność ruchową (Błaszczuk i in., 2020),

i jest mniej prawdopodobne, że miejsca te będą odwiedzane (van Dinter i in., 2022). Istotne jest również eliminowanie barier fizycznych (architektonicznych), które wykluczają osoby z ograniczoną sprawnością z korzystania z niektórych parków lub ich fragmentów (por. Wojnowska-Heciak i in., 2022).

Kabisch i in. (2016) stwierdzili, że dekadę temu dostępność MTZ w Europie Wschodniej i Południowej była stosunkowo słabsza niż w Europie Zachodniej i Północnej. Niektóre badania miast postsojalistycznych Europy Środkowo-Wschodniej dowiodły, że dostęp do terenów zielonych jest bardziej ograniczony dla mieszkańców o niższych dochodach (Farkas i in., 2022). Biernacka i in. (2020) poszli dalej, dyskutując nad dostępem, dostępnością i atrakcyjnością (ang. *availability, accessibility, attractiveness*) parków w kontekście (nie)sprawiedliwości środowiskowej miasta postsojalistycznego (zob. też Fekete, 2023 – o Budapeszcie). Guo i in. (2024) pokazali natomiast, że debata na temat dostępności parków miejskich, szczególnie dla rekreacji, jest coraz częściej prowadzona w kontekście równości dystrybucji usług publicznych.

W części studiów analizowane są typy użytkowników parków i ich preferencje. Na przykład van Dinter i in. (2022) twierdzą, że w Niderlandach osoby starsze, aby cieszyć się przyrodą, częściej wybierają park niż spotkania z innymi ludźmi. Pary z dziećmi coraz częściej angażują się w działania społeczne, zwłaszcza korzystając z placów zabaw. Jednak ten aspekt wydaje się być stosunkowo słabo zbadany. Rośnie zapotrzebowanie na wieloaspektowe badania wpływu terenów zielonych na osoby samotne, wśród których w zachodnich społeczeństwach oprócz osób starszych coraz więcej jest osób młodych. Dotychczasowe ustalenia wskazują, że większa ekspozycja lub doświadczanie zieleni w mieście zmniejsza poczucie samotności (Astell-Burt i in., 2024).

Li i in. (2024) sugerują, że przyszłe badania powinny koncentrować się na zróżnicowanych korzyściach zdrowotnych płynących z MTZ w zależności od wieku, statusu społeczno-ekonomicznego i pochodzenia kulturowego (por. też Fischer i in., 2018). Z kolei Ayala-Azcárraga i in. (2019) proponują zgłębić związek pomiędzy zagospodarowaniem rekreacyjnym parków, sposobami ich użytkowania oraz dobrostanem użytkowników. Mak i Jim (2019) podkreślają ponadto rolę znajomości cech społeczno-demograficznych, rodzajów aktywności i preferencji użytkowników parków dla planowania i zarządzania parkami.

Podsumowując ten rozdział, w bardzo szerokim spektrum badań nad parkami miejskimi można dostrzec stały wzrost zainteresowania kwestiami społeczno-ekologicznymi, w tym znaczenia parków dla dobrostanu psychicznego ich użytkowników. Widoczne są także zróżnicowane propozycje wartościowania parków – począwszy od dyskutowanej w różnych wymiarach

dostępności, atrakcyjności (rekreacyjnej, środowiska przyrodniczego), obiektywnych lub postrzeganych pożytków dla użytkowników, ale też korzyści z samego faktu sąsiedztwa parku, różnorodności biologicznej czy stopnia naturalności. W części prac poddaje się pod dyskusję parki w kontekście transformacji miasta, rzadziej miejskiej polityki, w innych analizuje się je z perspektywy konkretnego typu użytkownika – coraz częściej osób starszych.

Wobec łączącej tak zróżnicowane aspekty zniuansowanej problematyki zrozumiała jest interdyscyplinarność badań i triangulacja stosowanych metod badawczych. Jako źródła danych coraz chętniej wykorzystywane są ślady cyfrowej obecności użytkowników parków miejskich, np. w mediach społecznościowych. Jednocześnie funkcjonują starannie przygotowane tradycyjne narzędzia badawcze, w tym oparte na przemyślanych skalach pomiarowych kwestionariusze ankiet, wywiadów, ale też nierzadko wspierane technologicznie narzędzia do kartowania partycypacyjnego.

Jak przedstawiono w dyskursie międzynarodowym, studia nad parkami miejskimi to dynamicznie rozwijające się interdyscyplinarne pole badawcze, a także nabierający znaczenia głos w dyskusji o współczesnym mieście.

3. PARKI MIEJSKIE – LITERATURA POLSKOJĘZYCZNA

Jak częściowo wykazano, parki miejskie są przedmiotem zainteresowania przedstawicieli wielu dyscyplin wiedzy, stąd też ujawnił się szeroki zakres tematyczny podejmowanych studiów i publikacji. Szulczewska i in. (2017) zauważyli, że badania w polskim piśmiennictwie dotyczące *stricte* MTZ są prowadzone najczęściej z perspektywy architektury krajobrazu, studiów przyrodniczych i ochrony środowiska (zob. m.in. Kus i Felski, 2018; Litwin i in., 2023; Pluta, 2016; Zachariasz, 2005, 2006). Szczególnie oryginalna wydaje się refleksja osadzona w studiach architektury krajobrazu dotycząca ewolucji idei i formy parku miejskiego, zmieniającej się wraz z charakterem miejskich społeczności i ich potrzeb, która rzadko wybrzmiewa w piśmiennictwie międzynarodowym (np. Martyka i Stojak, 2024¹⁵. Trojanowska, 2024).

W ostatniej dekadzie wyraźnie wzrosło zainteresowanie terenami zielonymi w miastach w naukach społecznych – zwłaszcza geografii i gospodarce przestrzennej oraz ekonomii¹⁶. W pierwszej fazie ożywienia rozważano je głównie z perspektywy przestrzeni publicznej i jakości życia (np. Chojacka, 2014; Mierzejewska, 2011), zaś w objętym analizą okresie (od 2016 r.) zaczęto coraz wyraźniej nawiązywać do konceptualizacji obecnych w międzynarodowym obiegu. W rezultacie

w polskojęzycznej literaturze z zakresu nauk społecznych odnoszącej się do MTZ ugruntowały się trzy nowsze ujęcia problemu:

- zielona infrastruktura (ang. *green infrastructure*) – m.in. Drobnia i in. (2016), Korwel-Lejkowska i Topa (2017), Szulczewska (2018), Zwierzchowska i Mizgajski (2019);
- zielone miasto (ang. *green city*) – np. Hulicka (2019, 2022, 2023), Antczak i in. (2023);
- usługi czy świadczenia ekosystemów (ang. *ecosystem services*)¹⁷ – np. Kronenberg (2016), Degórski (2017), Zwierzchowska i Mizgajski (2019), Stępniewska i Mizgajski (2023), Kulczyk i in. (2023).

Sądząc po liczbie publikacji i różnorodności rozwinąć badanie usług ekosystemów wzbudza największe zainteresowanie, co odpowiada zidentyfikowanemu także w debacie naukowej międzynarodowemu trendowi.

Wśród pojedynczo reprezentowanej tematyki podjętej przez przedstawicieli nauk społecznych można przykładowo wymienić: ekorewitalizację (Rogatka i in., 2018), parki w procesie miejskiej odnowy (Sochacka-Sutkowska, 2016), biopolis (Rybicka, 2018), miasto biofiliczne (Modrzewski, 2017), rozważania naukowe na temat wybranych wskaźników dostępności i atrakcyjności miejskich terenów zieleni (Biernacka, 2020, 2022), zieleni miejską jako element przestrzeni publicznej (Mróz, 2023) oraz partycypację społeczną w planowaniu miejskiej zieleni (Janik, 2023).

Przywołane nowe zagadnienia rezonują – co jest zrozumiałe – w różnym stopniu w opracowaniach polskojęzycznych dotyczących *stricte* parków miejskich. W konsekwencji zaproponowane przez Szulczewską i in. (2017) perspektywy studiów nad parkami trzeba rozszerzyć o badania świadczeń (usług) ekosystemowych parków miejskich prowadzone przeważnie przez geografów i ekonomistów (zob. Kulczyk i in., 2023).

Pojawia się też inna problematyka, m.in.: ocena dostępności parków (np. Borowska-Stefańska i Wiśniewski, 2018; Połom i in., 2017), zagospodarowanie parków (Borowska-Stefańska i Wojtczak, 2018), wpływ roślinności na kształtowanie krajobrazu dźwiękowego w parku miejskim (Malec i in., 2017), parki kieszonkowe¹⁸ (Krupa-Ławrynowicz, 2023), parki w kontekście pandemii COVID-19 (Grochowski, 2023). Unikatową propozycją jest wzorzec projektowania parku miejskiego o właściwościach terapeutycznych zaprezentowany przez Trojanowską (2017).

Podsumowując tę część pracy, można stwierdzić, że zakres tematyczny polskojęzycznych publikacji naukowych dotyczących parków miejskich jest zdecydowanie węższy. Ponadto inaczej są rozłożone akcenty w podejmowanych zagadnieniach niż zarysowane wcześniej w literaturze zagranicznej (anglojęzycznej). Niektóre problemy, w tym tak eksponowane w publikacjach zagranicznych relacje między

parkami miejskimi (terenami zieleni) a dobrostanem człowieka, są dotychczas prawie nieobecne w polskich opracowaniach naukowych – chociaż sygnalizowane w badaniach związanych z usługami ekosystemów i projektowaniu terapeutycznym parków. Znamienne jest, że wśród polskojęzycznych publikacji o parkach miejskich nie ma głosu przedstawicieli nauk o zdrowiu. Można zaryzykować stwierdzenie, że w polskiej debacie naukowej badania nad parkami miejskimi stanowią atrakcyjną, pozostającą wciąż w fazie wczesnej eksploracji, niszę interdyscyplinarnych badań miejskich.

4. POLSKIE PARKI MIEJSKIE W MIĘDZYNARODOWYM DISKURSYJ NAUKOWYM (CZASOPISMACH ANGLOJĘZycznych)

Co interesujące, parki w polskich miastach, w tym zwłaszcza parki łódzkie (!), są dobrze reprezentowane w piśmiennictwie międzynarodowym. Analiza zawartości bazy Scopus (z 2 listopada 2024 r.) pokazuje, że większość artykułów pochodzi z ostatnich pięciu lat; została opublikowana w wysoko indeksowanych międzynarodowych¹⁹ czasopismach naukowych²⁰. Do najważniejszych poruszanych w nich zagadnień można zaliczyć:

1. Usługi (świadczenia) ekosystemów dostarczane przez parki miejskie oraz ich postrzeganie przez użytkowników – np. Giedych i Maksymiuk (2017), Zwierzchowska i in. (2018), Stępniewska (2021), Kulczyk i in. (2024), Nowak-Olejek i in. (2024).
2. Parki a polityka miejska (różne wymiary). Przykładowo Haase i in. (2022) analizują parki łódzkie w ramach wielkoskalowego projektu odnowy miejskiej, który obejmuje m.in. zazielenianie i gentryfikację, zaś Feltyński (2023) rozpatruje je w kontekście polityki zagospodarowania przestrzennego. Z kolei Halecki i in. (2023) zaproponowali nowy system parków miejskich w Krakowie oparty na tzw. ekologicznym planowaniu przestrzennym.
3. Dostępność²¹ parków oraz ich atrakcyjność, w tym pod kątem zagospodarowania rekreacyjnego, wyposażenia parku, niebieskiej infrastruktury. Przykładowo Biernacka i in. (2020) przedstawili koncepcję zintegrowanego systemu monitoringu dostępu, dostępności i atrakcyjności (*availability, accessibility, attractiveness*) parków miejskich i na jego podstawie porównali parki w Łodzi. W kolejnej pracy dokonali analizy sprawiedliwości środowiskowej przez pryzmat określonych wcześniej poziomów podaży parków oraz barier z nimi związanych (Biernacka i in., 2020). Z kolei Feltyński i in. (2023) ocenili

atrakcyjność łódzkich parków miejskich poprzez metodę analizy wielokryterialnej AHP (ang. *analytic hierarchy process*) oraz technikę TOPSIS (ang. *technique for order of preference by similarity to ideal solution*).

4. Związki parków z rynkiem nieruchomości i mieszkalnictwem. Czembrowski i Kronenberg (2016) oraz Olbińska (2018) przekonują, że sąsiedztwo parków wpływa na wartość rynkową nieruchomości – mieszkań i lokali użytkowych. Kronenberg i in. (2023) pokazali, że większość nowych osiedli mieszkaniowych w Łodzi zlokalizowana jest wokół dużych i bardzo dużych parków, parków charakteryzujących się najwyższą wielofunkcyjnością, dobrze zagospodarowanych rekreacyjnie. Z kolei Łaszkiewicz (2024) twierdzi, że rosnąca wartość bliskości parku dla nabywców mieszkań skutkuje większą modernizacją struktur mieszkalnych w pobliżu parków niż w innych lokalizacjach, co pozwala na identyfikację symptomów zielonej gentryfikacji („pasywna” zielona gentryfikacja).
5. Parki a korzyści i rodzaje ryzyka zdrowotnego²². Przykładowo Jaszcak i in. (2021) zwrócili uwagę na krajobraz dźwiękowy (akustyczny) parku w kontekście projektowania terapeutycznego terenów rekreacyjnych (projektowania wzmacniającego dobrostan użytkowników). O regeneracyjnym charakterze krajobrazu dźwiękowego parków dyskutowali też Szkopiecka i in. (2023). Podniesiono również kwestie potencjału alergenowego roślinności parków oraz wskazano na potrzebę prowadzenia w parkach miejskich monitoringu aerobiologicznego (Ćwik i in., 2018; Kasprzyk i in., 2019, 2021).

Wśród innych tematów, zwykle pojedynczych prac, znalazły się m.in.: propozycja szacowania stopnia zazielenienia miasta (Bielecki i Będkowski, 2022), gęstości zieleni parkowej i poczucia zagrożenia (Pardela i in., 2022), a także analiza (nie)sprawiedliwości środowiskowej, nierówności społeczno-ekonomiczne w dostępie do kulturowych usług ekosystemów – terenów zielonych (Łaszkiewicz i in., 2018), parki kieszonkowe w Łodzi i Krakowie (Bajwołuk i Langer, 2023; Krzysztofik i Galoch, 2022), bariery dostępności parków miejskich dla osób niepełnosprawnych (Wojnowska-Heciak i in., 2022).

Podsumowując rozdział 4., należy podkreślić szeroki zakres problemów, o których dyskutowano w odniesieniu do polskich parków i wśród polskich autorów. Część, zwłaszcza usługi ekosystemów czy dostępność parków, stanowią zagadnienia głównego nurtu, a kolejną ujęcia specjalistyczne (np. projektowanie terapeutyczne parku czy potencjał alergenowy roślinności parków). Niektóre z przywołanych artykułów wydają się współtworzyć nowe ścieżki badań, będąc (patrz także na liczbę cytowań) liczącym się głosem polskich badaczy w międzynarodowej debacie dotyczącej szczególnie wartości zieleni miejskiej.

5. KONKLUZJE

Głównym celem artykułu było zarysowanie zasadniczych kierunków toczącej się dyskusji naukowej, przede wszystkim w naukach społecznych, wokół parków miejskich zarówno w perspektywie krajowej, jak i międzynarodowej. Ukazano rosnące zainteresowanie tą problematyką oraz jej wieloaspektową obecność, ale też wciąż znaczny potencjał tego zagadnienia w studiach nad miastem.

W każdym z analizowanych ujęć (międzynarodowe, krajowe, dotyczące parków w Polsce) można zauważyć postępującą proliferację tematów oraz znaczącą skłonność do integracji perspektywy społecznej i ekologicznej. W literaturze międzynarodowej, tworzonej także przez badaczy nauk o zdrowiu, widoczne jest eksponowanie roli i wymiarów oddziaływania parków miejskich na dobrostan człowieka. W artykule zaakcentowano zwłaszcza rosnące zainteresowanie korzyściami dla dobrostanu psychicznego różnych typów użytkowników parków miejskich. Jak podkreślono, międzynarodowe studia o parkach miejskich stanowią dynamicznie rozwijające się pole badawcze i coraz bardziej istotny problem w interdyscyplinarnej debacie o dzisiejszych wyzwaniach i przemianach miasta.

Przywołując poświęconą parkom miejskim aktualną literaturę polskojęzyczną, warto odnieść ją do międzynarodowego dyskursu wokół tego zagadnienia. Jak stwierdzono, dorobek polskojęzyczny ma węższy zakres tematyczny, a także inaczej rozłożone akcenty, co jest pochodną dyscyplin, w ramach których prowadzone są analizy, przede wszystkim silnego głosu środowisk architektury krajobrazu. Zasadniczą różnicą jest to, że eksponowane w licznych publikacjach zagranicznych relacje między parkami miejskimi a dobrostanem psychicznym człowieka były dotychczas prawie nieobecne w polskojęzycznym piśmiennictwie. W tym względzie artykuł częściowo wypełnił tę lukę badawczą i wskazuje na potrzebę dalszych badań, także empirycznych.

Jednocześnie, kontrastując oba dyskursy naukowe na temat MTZ, zauważono, że w szczególności w dyskursie międzynarodowym brakuje perspektywy postępującej ewolucji idei i form parków miejskich, która czyni z nich hybrydę o celach ekologicznych, planistycznych i społecznych. Ogólnie w literaturze anglojęzycznej (w odróżnieniu od polskiej) perspektywa architektury i planowania krajobrazu jest zdecydowanie rzadziej reprezentowana niż perspektywa społeczno-ekologiczna. Niewiele jest zatem refleksji o estetyce parków, zwłaszcza dotyczącej postmodernistycznych (dekonstruktywistycznych) realizacji, praktykach recyklingu przestrzeni, wzrastającej liczbie realizacji tymczasowych (także komercyjnych), partycypacji społecznej w planowaniu fragmentów przestrzeni

parkowych. Wypełniając tę lukę badawczą, zarówno w międzynarodowej, jak i polskiej debacie, można rozważyć, w jakim stopniu wymienione działania są znaczące dla różnych wymiarów dobrostanu (poszczególnych typów) użytkowników. Przyszłe studia mogłyby również pokazać geograficzną różnorodność podejść w kształtowaniu miejskich przestrzeni zielonych czy uwzględnić różne konteksty kulturowe w postawie wobec przyrody.

Wreszcie warto zauważyć znacznie szersze niż w polskojęzycznym piśmiennictwie spektrum problemów, które są współcześnie rozważane w odniesieniu do polskich parków i przez polskich autorów w literaturze międzynarodowej²³. Część z nich (usługi ekosystemów, dostępność parków) to ugruntowane zagadnienia głównego nurtu, inne (np. sprawiedliwość środowiskowa, zielona gentryfikacja, czynniki ryzyka zdrowotnego) współkształtują nowe kierunki międzynarodowej debaty o parkach miejskich i MTZ.

Konkludując, w przedstawionej literaturze można zaobserwować zarówno wielowymiarowe (re)definiowanie wartości parków miejskich, jak i powszechny konsensus, że stanowią one istotny element współczesnego miasta oraz pożądany kierunek jego transformacji. W tym kontekście zgadzamy się z Melon i in. (2024), że zrozumienie specyfiki terenów zielonych, również parków miejskich, staje się nie tylko atrakcyjnym naukowym wyzwaniem, ale też koniecznością.

PRZYPISY

¹ Jak tłumaczy Kienig (2024), termin „dobrostan” (*wellbeing*, *well-being*) po raz pierwszy został użyty w definicji zdrowia zaproponowanej w 1948 r. przez Światową Organizację Zdrowia (WHO). Zgodnie z tą definicją zdrowie to „stan pełnego fizycznego, psychicznego i społecznego dobrostanu, a nie tylko brak choroby lub kalectwa” (Kienig, 2024, s. 108). Najnowsza tzw. pozytywna wizja zdrowia według WHO (2023a) integruje dobrostan fizyczny, psychiczny, duchowy i społeczny.

W nauce funkcjonuje wiele konceptualizacji dobrostanu i jego pomiaru (zob. m.in. Kołodziej-Zaleska i Przybyła-Basista, 2018). Jest on jednym z głównych zagadnień psychologii pozytywnej, jakkolwiek w XXI w. odnotowano wzrost interdyscyplinarnych badań naukowych nad dobrostanem.

Dobrostan jest także pojęciem wykorzystywanym w badaniach jakości życia. Jak wskazują Śniadek i Zajadacz (2014, s. 348), „pomiar jakości życia powinien obejmować dwa wymiary: szeroko rozumiane obiektywne warunki życia oraz dobrobyt subiektywny (*subjective well-being*)”, który dalej autorki określają jako dobrostan bądź subiektywną jakość życia.

² Jak wskazuje dokument WHO (2023a), doświadczany (globalnie) kryzys zdrowia psychicznego dotyczy zwłaszcza miejskich populacji. Przykładowo van Os i in. (2010) na łamach *Nature* twierdzą, że ryzyko schizofrenii na obszarach miejskich jest dwukrotnie większe.

³ W ostatnim (postpandemicznym) dokumencie WHO (2023b) dotyczącym dobrostanu podkreśla się rolę polityki krajowej i lokalnej (miejskiej) w zakresie zdrowia publicznego i promocji zdrowia we wzmacnianiu indywidualnego i społecznościowego dobrostanu do tworzenia *well-being societies*.

⁴ Autorki są świadome, że oferowana interpretacja zebranych tekstów mogłaby się różnić w zależności od zespołu autorów lub kontekstu recenzji. Jak argumentuje Sukhera (2022, s. 416), „przeglądy narracyjne nie mają na celu bycia systematycznymi syntezami, które odpowiadają na konkretne, wysoce ukierunkowane pytanie; zamiast tego oferują starannie przemyślane [...] interpretacje zbioru wiedzy. Takie przeglądy nie zapewnią wyczerpującego, kompleksowego przeglądu literatury; są jednak przydatne do bogatego i znaczącego podsumowania tematu”. Zgodnie z celem artykułu szukano odpowiedzi na pytanie: jakie są aktualnie podejmowane główne kierunki badań dotyczące parków miejskich?

⁵ Wcześniejsze badania zreferowano na podstawie przytoczonych w tekście przeglądów literatury.

⁶ W analizowanym okresie, tj. w latach 2016–2024, w bazie Scopus znajdowały się 8772 artykuły dotyczące parków miejskich (tzn. w swoim tytule, abstrakcie lub słowach kluczowych zawierały określenie *city* i *park*), z tego 3198 z zakresu nauk społecznych (*social sciences*), następnie wybór ten zawężono do artykułów anglojęzycznych (2898). Po zapoznaniu się z treściami abstraktów zdecydowano, że analiza skupi się zwłaszcza na zagadnieniu parków miejskich i dobrostanu (644 artykuły) jako wyraźnie przyciągającym uwagę badaczy. Jak wcześniej wspomniano, zrealizowano ją w formie przeglądu narracyjnego, ukierunkowanego na pytanie: jak we współczesnej literaturze przedmiotu dyskutuje się na temat parków miejskich i dobrostanu mieszkańców?

W części 4., dotyczącej artykułów o parkach miejskich w Polsce w bazie Scopus, zidentyfikowano 197 artykułów naukowych z okresu 2016–2024 r., które w swoim tytule, abstrakcie lub słowach kluczowych zawierały określenie *city*, *park* oraz *Poland*, a także 235 artykułów, w których występowały słowa: *urban*, *park* i *Poland*. Przegląd tej części skupiał się na pytaniu: jakie są główne tematy (konceptje) odnoszące się w literaturze międzyrodowej do polskich parków miejskich?

⁷ Google Scholar jest jedną z największych bezpłatnych specjalistycznych wyszukiwarek zasobów naukowych. Mając świadomość, że baza ta obejmuje tzw. szarą literaturę, analizą objęto jedynie 54 znajdujące się w niej artykuły naukowe i recenzowane monografie. Analiza tej części skłaniała do poszukiwania odpowiedzi na pytanie: jakie są główne problemy badań nad parkami miejskimi w polskim piśmiennictwie naukowym?

⁸ Jednak nie znaleziono publikacji odnoszących się do tego wymiaru w kontekście celów artykułu.

⁹ W tym neurobiologii środowiskowej i psychologii środowiskowej.

¹⁰ Zgodnie z tym podziałem dobrostan psychiczny obejmuje szczęście i zadowolenie z życia (dobrostan hedonistyczny) oraz spełnienie, funkcjonowanie i cel w życiu (dobrostan eudajmonistyczny). Mierzony jest najczęściej z wykorzystaniem dedykowanych kwestionariuszy pomiaru (np. stosowaną miarą była Warwick-Edinburgh Mental Well-Being Scale [WEMWBS]).

¹¹ W toku rosnącej dyskusji w literaturze wykazano, że potencjał usług ekosystemowych parków miejskich jest bardzo szeroki, a dążenie do identyfikacji obiektywnych i percepcyjnych korzyści (świadczeń, usług ekosystemów) zapewnianych przez parki dostarcza licznych i wyrafinowanych badawczo opracowań z różnych miast świata (m.in. Pinto i in., 2022; Stępniewska, 2021; Yang i in., 2021).

¹² Jak tłumaczy Śwędzioł (2018, s. 318): „fenomen określony mianem [t]eorii [o]dbudowywania [u]wagi ([a]ttention [r]estoration [t]heory – ART) polega na tym, że czas spędzony w naturze lub samo nawet oglądanie scen związanych z naturą poprawiają koncentrację i funkcjonowanie poznawcze”.

¹³ Teoria redukcji stresu Ulricha wskazuje, że kontakt z naturą wywołuje nieświadomą i automatyczną pozytywną reakcję emocjonalną, a korzyści psychologiczne (relaksujące) wzrastają wraz z różnorodnością krajobrazu (bioróżnorodnością) (Śwędzioł, 2018).

¹⁴ Obie propozycje zostały opisane szerzej przez Hartig (2021).

¹⁵ Zbiór bardzo interesujących tekstów, autorstwa przeważnie architektów, architektów krajobrazu i planistów, dotyczących różnych funkcji i typów parków, w tym kieszonkowych, liniowych, zabytkowych, dyskutowanych w odniesieniu do polskich przykładów.

¹⁶ Brakuje prac z zakresu nauk medycznych lub wykorzystujących warsztat tychże.

¹⁷ Jedne z pierwszych polskojęzycznych prac opublikowali: Mizgajski (2010), Szumacher (2011) i Kronenberg (2012).

¹⁸ Parki kieszonkowe (ang. *pocket parks*, *vest-pocket* lub *mini-parks*) są współczesną coraz częściej obecną w Polsce „urbanistyczną odpowiedzią” na niedobór terenów zielonych w gęsto zabudowanych strefach, zwłaszcza historycznych śródmieściach. W części opracowań traktowane jako odmienne typy zieleni miejskiej. Ich idea pochodzi z połowy XX w. z miast Ameryki Północnej. Obecnie w wielu europejskich metropoliach (np. Londynie, Kopenhadze, Wiedniu) funkcjonują miejskie programy, które stosują tzw. zieloną akupunkturę (Krupa-Ławryniewicz, 2023).

¹⁹ Na potrzeby tego artykułu przeprowadzono analizę publikacji anglojęzycznych indeksowanych w bazie Scopus. Celowo usunęto publikacje pokonferencyjne i skupiono się na artykułach z czasopism. Autorki są świadome ograniczeń tak prowadzonej analizy.

²⁰ Między innymi: *Landscape and Urban Planning*, *Land Use Policy*, *Housing Studies*, *Urban Forestry & Urban Greening* czy *Cities*.

²¹ Należy rozróżnić dwa rodzaje dostępności – pierwszy związany z samym istnieniem parku, jego bliskim położeniem, drugi z możliwościami fizycznymi i psychologicznymi (np. poczuciem bezpieczeństwa) korzystania z parku.

²² Zakres tej grupy tematycznej może częściowo pokrywać się z dysfunkcjami ekosystemów miejskich (ang. *urban ecosystem disservices*), które również zaczynają przyciągać uwagę badaczy.

²³ Sytuacja ta może częściowo wynikać z promowanego w Polsce modelu nauki, który nadaje priorytet internacjonalizacji działalności publikacyjnej, w tym publikowaniu w języku angielskim, stwarzając zarazem różne obszary ryzyka dla polskiej nauki, m.in. ryzyko ograniczenia rozwoju naukowego języka polskiego.

BIBLIOGRAFIA

- Abraham, A., Sommerhalder, K., Abel, T. (2010). Landscape and well-being: A scoping study on the health-promoting impact of outdoor environments. *International Journal of Public Health*, 55, 59–69. <https://doi.org/10.1007/s00038-009-0069-z>
- Adiati, M.P., Lestari, N.S., Wiastuti, R.D. (2018). Public parks as urban tourism in Jakarta. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 126, artykuł 012063. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/126/1/012063>
- Antczak, E., Rzeńca, A., Sobol, A. (2023). Zielone miasta w Polsce. Analiza porównawcza na podstawie agregatowego mierzaka rozwoju. *Wiadomości Statystyczne / The Polish Statistician*, 68(11), 23–47. <https://doi.org/10.59139/ws.2023.11.2>
- Astell-Burt, T., Navakatikyan, M.A., Feng, X. (2024). Contact with nature may be a remedy for loneliness: A nationally representative longitudinal cohort study. *Environmental Research*, 263(cz. 1), artykuł 120016. <https://doi.org/10.1016/j.envres.2024.120016>
- Ayala-Azcárraga, C., Diaz, D., Zambrano, L. (2019). Characteristics of urban parks and their relation to user well-being. *Landscape and Urban Planning*, 189, 27–35. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2019.04.005>
- Bajwoluk, T., Langer, P. (2023). The pocket park and its impact on the quality of urban space on the local and supralocal

- scale: Case study of Krakow, Poland. *Sustainability*, 15(6), artykuł 5153. <https://doi.org/10.3390/su15065153>
- Barton, J., Rogerson, M. (2017). The importance of greenspace for mental health. *British Journal of Psychiatry International*, 14(4), 79–81. <https://doi.org/10.1192/S2056474000002051>
- Bernacki, K. (2009). *Idea parku miejskiego po 1982 roku* [niepublikowana praca doktorska]. Politechnika Wrocławska, Wydział Architektury, Zakład Kształtowania Środowiska.
- Bielecki, A., Będkowski, K. (2022). The degree of greenery in Łódź city, Poland – clearing up discrepancies between official statistics and satellite data. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 21(4), 489–512. <https://doi.org/10.31648/aspa.7623>
- Biernacka, M. (2020). Przegląd i ocena wybranych wskaźników dostępności i atrakcyjności miejskich terenów zieleni. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica*, 2(347), 53–70. <https://doi.org/10.18778/0208-6018.347.04>
- Biernacka, M. (2022). Podaż terenów zieleni w mieście. Jakość życia, standardy planowania, wartość. W: A. Rzeńca (red.), *EkoMiasto#Środowisko. Zrównowagony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miasta* (wyd. 2) (s. 257–270). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7969-576-8.12>
- Biernacka, M., Kronenberg, J., Łaszkiewicz, E. (2020). An integrated system of monitoring the availability, accessibility and attractiveness of urban parks and green squares. *Applied Geography*, 116, artykuł 102152. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2020.102152>
- Błaszczczyk, M., Suchocka, M., Wojnowska-Heciak, M., Muszyńska, M. (2020). Quality of urban parks in the perception of city residents with mobility difficulties. *PeerJ*, 8, artykuł e10570. <http://doi.org/10.7717/peerj.10570>
- Borowska-Stefańska, M., Wiśniewski, S. (2018). Dostępność łódzkich parków w świetle transportu indywidualnego, zbiorowego i rowerowego. *Przegląd Komunikacyjny*, 73(2), 9–16. https://www.transportation.overview.pwr.edu.pl/UPLOAD/BAZA-ARTYKULOW/PL/2018/02/A_PL_18_02_02.pdf
- Borowska-Stefańska, M., Wojtczak, M. (2018). Zagospodarowanie parków w Turku i Koninie – studium porównawcze. *Biuletyn Uniejowski*, 7, 119–133. <https://doi.org/10.18778/2299-8403.07.08>
- Bratman, G.N., Anderson, C.B., Berman, M.G., Cochran, B., de Vries, S., Flanders, J., Folke, C., Frumkin, H., Gross, J.J., Hartig, T., Kahn, P.H., Jr., Kuo, M., Lawler, J.J., Levin, P.S., Lindahl, T., Meyer-Lindenberg, A., Mitchell, R., Ouyang, Z., Roe, J., [...], Daily, G.C. (2019). Nature and mental health: An ecosystem service perspective. *Science Advances*, 5(7), artykuł eaax0903. <https://doi.org/10.1126/sciadv.aax0903>
- Bunakov, O.A., Eidelman, B.M., Fakhruddinova, L.R. (2019). Creation and use of city parks for tourism and the recreation. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 8(4), 21–26. <https://doi.org/10.36941/ajis-2019-0033>
- Burrows, E., O'Mahony, M., Geraghty, D. (2018). How urban parks offer opportunities for physical activity in Dublin, Ireland. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(4), artykuł 815. <https://doi.org/10.3390/ijerph15040815>
- Cattacin, S., Gamba, F. (2025). Inclusion of differences through the rhythm of the city. An analysis of an urban neighbourhood park. *Cities*, 156, artykuł 105475. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105475>
- Chojacka, A. (2014). Znaczenie terenów zielonych w przestrzeni publicznej oraz ich wpływ na jakość życia miejskiego. *Rynek – Społeczeństwo – Kultura*, 1(9), 48–54.
- Collins, P.Y., Sinha, M., Concepcion, T., Patton, G., Way, T., McCay, L., Mensa-Kwao, A., Herrman, H., de Leeuw, E., Anand, N., Atwoli, L., Bardikoff, N., Booysen, C., Bustamante, I., Chen, Y., Davis, K., Dua, T., Foote, N., Hughsam, M., [...], Zeitz, L. (2024). Making cities mental health friendly for adolescents and young adults. *Nature*, 627(8002), 137–148. <https://doi.org/10.1038/s41586-023-07005-4>
- Czembrowski, P., Kronenberg, J. (2016). Hedonic pricing and different urban green space types and sizes: Insights into the discussion on valuing ecosystem services. *Landscape and Urban Planning*, 146, 11–19. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2015.10.005>
- Ćwik, A., Kasprzyk, I., Wójcik, T., Borycka, K., Cariñanos, P. (2018). Attractiveness of urban parks for visitors versus their potential allergenic hazard: A case study in Rzeszów, Poland. *Urban Forestry & Urban Greening*, 35, 221–229. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.09.009>
- Degórski, M. (2017). Jakość życia a potencjał środowiska i świadczenia ekosystemów. W: W. Okrasa (red.), *Jakość życia i spójność przestrzenna. Rozwój i dobrostan w kontekście lokalnym* (s. 207–222). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Drobnia, A., Janiszek, M., Plac, K. (2016). Zielona gospodarka i zielona infrastruktura jako mechanizmy wzmacniania gospodarczo-środowiskowego wymiaru prężności miejskiej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu / Research Papers of the Wrocław University of Economics*, (443), 57–69. <https://doi.org/10.15611/pn.2016.443.05>
- Du, Y., Zhao, R. (2022). Research on the development of urban parks based on the perception of tourists: A case study of Taihu Park in Beijing. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(9), artykuł 5287. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095287>
- Enssle, F., Kabisch, N. (2020). Urban green spaces for the social interaction, health and well-being of older people: An integrated view of urban ecosystem services and socio-environmental justice. *Environmental Science & Policy*, 109, 36–44. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.04.008>
- Farkas, J.Z., Kovács, Z., Csomós, G. (2022). The availability of green spaces for different socio-economic groups in cities: A case study of Budapest, Hungary. *Journal of Maps*, 18(1), 97–105. <https://doi.org/10.1080/17445647.2022.2079433>
- Fekete, K.A. (2023). Budapest residents' views on smart city developments as revealed by a questionnaire survey. *Modern Geografia*, 18(2), 17–33. <https://doi.org/10.15170/MG.2023.18.02.02>
- Feltynowski, M. (2023). Urban green spaces in land-use policy – types of data, sources of data and staff: The case of Poland. *Land Use Policy*, 127, artykuł 106570. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2023.106570>
- Feltynowski, M., Rzeńca, A., Rzeńca, P., Wróblewski, W. (2023). AHP and TOPSIS as methods assessing the attractiveness of urban parks: The case of Łódź, Poland. *European Spatial Research and Policy*, 30(1), 145–169. <https://doi.org/10.18778/1231-1952.30.1.07>
- Fischer, L.K., Honold, J., Botzat, A., Brinkmeyer, D., Cvejić, R., Delshammar, T., Elands, B., Haase, D., Kabisch, N., Karle, S.J., Laforteza, R., Nastran, M., Nielsen, A.B., van der Jagt, A.P., Vierikko, K., Kowarik, I. (2018). Recreational ecosystem services in European cities: Sociocultural and geographical contexts matter for park use. *Ecosystem Services*, 31(cz. C), 455–467. <https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2018.01.015>
- Giedych, R., Maksymiuk, G. (2017). Specific features of parks and their impact on regulation and cultural ecosystem services provision in Warsaw, Poland. *Sustainability*, 9(5), artykuł 792. <https://doi.org/10.3390/su9050792>
- Grochowski, M. (2023). Wpływ pandemii COVID-19 na wykorzystanie parków w Warszawie. *Prace i Studia Geograficzne*, 68(3), 71–83. <https://doi.org/10.48128/pisg/2023-68.3-05>
- Grzyb, T., Kulczyk, S., Derek, M., Woźniak, E. (2021). Using social media to assess recreation across urban green spaces in times of abrupt change. *Ecosystem Services*, 49, artykuł 101297. <https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2021.101297>
- Guo, R., Diehl, J.A., Zhang, R., Wang, H. (2024). Spatial equity of urban parks from the perspective of recreational opportunities and recreational environment quality: A case study in

- Singapore. *Landscape and Urban Planning*, 247, artykuł 105065. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2024.105065>
- Haase, A., Koprowska, K., Borgström, S. (2022). Green regeneration for more justice? An analysis of the purpose, implementation, and impacts of greening policies from a justice perspective in Łódź Stare Polesie (Poland) and Leipzig's inner east (Germany). *Environmental Science & Policy*, 136, 726–737. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2022.08.001>
- Halecki, W., Stachura, T., Fudała, W., Stec, A., Kuboń, S. (2023). Assessment and planning of green spaces in urban parks: A review. *Sustainable Cities and Society*, 88, artykuł 104280. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2022.104280>
- Hartig, T. (2021). Restoration in nature: Beyond the conventional narrative. W: A.R. Schutte, J.C. Torquati i J.R. Stevens (red.), *Nature and psychology: Biological, cognitive, developmental, and social pathways to well-being* (s. 89–151). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-69020-5_5
- Houlden, V., Weich, S., Porto de Albuquerque, J., Jarvis, S., Rees, K. (2018). The relationship between greenspace and the mental wellbeing of adults: A systematic review. *PLoS ONE*, 13(9), artykuł e0203000. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203000>
- Hulicka, A. (2019). Idea *Green City* a miejska polityka prośrodowiskowa. Przykład Warszawy, Pragi i Budapesztu. *Spółeczeństwo i Polityka*, 4(61), 67–84.
- Hulicka, A. (2022). Idea miasta zielonego: Analiza porównawcza miast Europy Środkowej (przykład Warszawy, Pragi i Budapesztu). *Zarządzanie Publiczne*, 57(1–2), 23–47. <https://doi.org/10.4467/20843968ZP.22.002.18037>
- Hulicka, A. (2023). Miasta zrównoważone. *Green city, eco-city i smart city* – koincydencja pojęć. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 49(1), 41–62. <https://doi.org/10.30450/202303>
- Hunter, M.R., Gillespie, B.W., Chen, S.Y.-P. (2019). Urban nature experiences reduce stress in the context of daily life based on salivary biomarkers. *Frontiers in Psychology: Section Environmental Psychology*, 10, artykuł 772. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00722>
- Jabbar, M., Yusoff, M.M., Shafie, A. (2022). Assessing the role of urban green spaces for human well-being: A systematic review. *GeoJournal*, 87, 4405–4423. <https://doi.org/10.1007/s10708-021-10474-7>
- Janik, L. (2023). Zieleń w rękach mieszkańców – miejsce zieleni w budżetach obywatelskich Katowic w latach 2016–2021. *Prace Geograficzne*, 172), 57–81. <https://doi.org/10.4467/20833113PG.23.015.19202>
- Jaszcak, A., Małkowska, N., Kristianova, K., Bernat, S., Pochołyła, E. (2021). Evaluation of soundscapes in urban parks in Olsztyn (Poland) for improvement of landscape design and management. *Land*, 10(1), artykuł 66. <https://doi.org/10.3390/land10010066>
- Kabisch, N., Hornick, T., Bumberger, J., Krämer, R., Legg, R., Masztalerz, O., Bastl, M., Simon, J.C., Treudler, R., Dunker, S. (2024). Monitoring and perception of allergenic pollen in urban park environments. *Landscape and Urban Planning*, 250, artykuł 105133. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2024.105133>
- Kabisch, N., Strohbach, M., Haase, D., Kronenberg, J. (2016). Urban green space availability in European cities. *Ecological Indicators*, 70, 586–596. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2016.02.029>
- Kaplan, R., Kaplan, S. (1989). *The experience of nature: A psychological perspective*. Cambridge University Press.
- Kasprzyk, I., Ćwik, A., Kluska, K., Wójcik, T., Cariñanos, P. (2019). Allergenic pollen concentrations in the air of urban parks in relation to their vegetation. *Urban Forestry & Urban Greening*, 46, artykuł 126486. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2019.126486>
- Kasprzyk, I., Grinn-Gofroń, A., Ćwik, A., Kluska, K., Cariñanos, P., Wójcik, T. (2021). Allergenic fungal spores in the air of urban parks. *Aerobiologia*, 37, 39–51. <https://doi.org/10.1007/s10453-020-09671-7>
- Kienig, A. (2024). Jak być szczęśliwym? Dobrostan człowieka – przegląd badań. *Zagadnienia Społeczne*, 1(19), 107–123. <https://apwb.pl/wp-content/uploads/2022/10/Czasopismo-Zagadnienia-Spoeczne-119-2024-Akademia-Podlaska-w-Bialymstoku.pdf>
- Kim, D., Jin, J. (2018). Does happiness data say urban parks are worth it? *Landscape and Urban Planning*, 178, 1–11. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2018.05.010>
- Kleinschroth, F., Kowarik, I. (2020). COVID-19 crisis demonstrates the urgent need for urban greenspaces. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 18(6), 318–319. <https://doi.org/10.1002/fee.2230>
- Kołodziej-Zaleska, A., Przybyła-Basista, H. (2018). Dobrostan psychiczny i jego pomiar za pomocą polskiej wersji Oksfordzkiego Kwestionariusza Szczęścia. *Czasopismo Psychologiczne/ Psychological Journal*, 24(1), 87–97. <http://czasopismopsychologiczne.pl/files/articles/2018-24-dobrostan-psychiczny-i-jego-pomiar-za-pomoc-polskiej-wersji-oksfordzkiego-kwestionariusza-szczucia.pdf>
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. *Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030. Przywracanie przyrody do naszego życia*. (2020, 20 maja). COM/2020/380 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A52020DC0380>
- Korwel-Lejkowska, B., Topa, E. (2017). Dostępność parków miejskich jako elementów zielonej infrastruktury w Gdańsku. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 37), 63–75. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rrpr/article/view/8743>
- Kraemer, R., Kabisch, N. (2022). Parks under stress: Air temperature regulation of urban green spaces under conditions of drought and summer heat. *Frontiers in Environmental Science: Section Land Use Dynamics*, 10, artykuł 849965. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.849965>
- Kronenberg, J. (2012). Usługi ekosystemów w miastach. *Zrównoważony rozwój – Zastosowania*, 3, 13–28. https://sendzimir.org.pl/wp-content/uploads/2019/08/ZRZ3_str_13-28.pdf
- Kronenberg, J. (2016). Usługi ekosystemów – nowe spojrzenie na wartość środowiska przyrodniczego. W: A. Rzeńca (red.), *EkoMiasto#Środowisko. Zrównoważony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miasta* (s. 63–88). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7969-576-8.04>
- Kronenberg, J., Skuza, M., Łaskiewicz, E. (2023). To what extent do developers capitalise on urban green assets? *Urban Forestry & Urban Greening*, 87, artykuł 128063. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2023.128063>
- Krupa-Ławryniewicz, A. (2023). Parki kieszonkowe. Przestrzeń publiczna, życie publiczne, praktyki miejskie. W: A. Krupa-Ławryniewicz i K. Orszulak-Dudkowska (red.), *Miasto mozaika. Opis kulturowy* (s. 53–64). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://hdl.handle.net/11089/50337>
- Krzysztofik, S., Galoch, A. (2022). Pocket parks in Łódź as an element of improving urban resilience in the city centre. *Builder*, 303(10), 52–55. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.9892>
- Kulczyk, S., Grzyb, T., Woźniak, E., Derek, M. (2024). Nature in urban green spaces: Main attractor or nice background? Drivers and dynamics of cultural ecosystem services provision. *Urban Forestry & Urban Greening*, 96, artykuł 128328. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2024.128328>
- Kulczyk, S., Matczak, P., Derek, M., Gerlée, A., Mączka, K. (2023). Kulturowe wartości usług ekosystemowych. W: M. Stępniewska i A. Mizgajski (red.), *Usługi ekosystemowe w zarządzaniu układami przyrodniczymi* (s. 197–215). Bogucki Wydawnictwo Naukowe. <https://doi.org/10.12657/9788379864690-10>
- Kumar, V., Vuillomenet, A. (2021). Urban nature: Does green infrastructure relate to the cultural and creative vitality of European cities? *Sustainability*, 13(14), artykuł 8052. <https://doi.org/10.3390/su13148052>

- Kus, M., Felski, B. (2018). Zieleń w przestrzeni antropogenicznej jako element poprawy atrakcyjności społecznej i efektywności klimatycznej miasta. *Przestrzeń, Ekonomia, Społeczeństwo*, 14(2), 81–98.
- Legg, R., Kabisch, N. (2024). The effects of allergenic pollen in green space on mental health, behaviour and perceptions: A systematic review. *Urban Forestry & Urban Greening*, 92, artykuł 128204. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2024.128204>
- Li, Y., Liu, H., Vidal, D.G., Akpinar, A., Li, D. (2024). Editorial: Urban green spaces and human health. *Frontiers in Public Health: Section Environmental Health and Exposome*, 12, artykuł 1404452. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1404452>
- Litwin, D., Morawska, P., Opyd, K., Wiśniewska, J. (2023). Place zabaw w krakowskich parkach. *Przestrzeń – Urbanistyka – Architektura*, 1, 200–214. <https://doi.org/10.37705/PUA/1/2023/14>
- Liu, Q., Ullah, H., Wan, W., Peng, Z., Hou, L., Rizvi, S.S., Haider, S.A., Qu, T., Muzahid, A.A.M. (2020). Categorization of green spaces for a sustainable environment and smart city architecture by utilizing big data. *Electronics*, 9(6), artykuł 1028. <https://doi.org/10.3390/electronics9061028>
- Łaszkiwicz, E. (2024). Towards green gentrification? The interplay between residential change, the housing market, and park proximity. *Housing Studies*, 39(9), 2280–2299. <https://doi.org/10.1080/02673037.2023.2176832>
- Łaszkiwicz, E., Kronenberg, J., Marcińczak, S. (2018). Attached to or bound to a place? The impact of green space availability on residential duration: The environmental justice perspective. *Ecosystem Services*, 30(cz. B), 309–317. <https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2017.10.002>
- Ma, B., Zhou, T., Lei, S., Wen, Y., Htun, T.T. (2019). Effects of urban green spaces on residents' well-being. *Environment, Development and Sustainability*, 21, 2793–2809. <https://doi.org/10.1007/s10668-018-0161-8>
- Ma, Y., Koomen, E., Rouwendal, J., Wang, Z. (2024). The increasing value of urban parks in a growing metropole. *Cities*, 147, artykuł 104794. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.104794>
- Mak, B.K.L., Jim, C.Y. (2019). Linking park users' socio-demographic characteristics and visit-related preferences to improve urban parks. *Cities*, 92, 97–111. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.03.008>
- Malec, M., Klatka, S., Kruk, E., Ryczek, M. (2017). Próba oceny wpływu roślinności na kształtowanie krajobrazu dźwiękowego na przykładzie dwóch parków miejskich Krakowa. *Acta Scientiarum Polonorum. Formatio Circumietus*, 16(2), 167–178. <https://acta.urk.edu.pl/pdf-102527-33999?filename=PROBA%20OCENY%20WPLYWU.pdf>
- Markevych, I., Schoierer, J., Hartig, T., Chudnovsky, A., Hystad, P., Dzhambov, A.M., de Vries, S., Triguero-Mas, M., Brauer, M., Nieuwenhuijsen, M.J., Lupp, G., Richardson, E.A., Astell-Burt, T., Dimitrova, D., Feng, X., Sadeh, M., Standl, M., Heinrich, J., Fuertes, E. (2017). Exploring pathways linking greenspace to health: Theoretical and methodological guidance. *Environmental Research*, 158, 301–317. <https://doi.org/10.1016/j.envres.2017.06.028>
- Martyka, A., Stojak, G. (red.). (2024). *Parki publiczne miejskie, podworskie i przyspalacowe jako przestrzenie wielofunkcyjne – perspektywa interdyscyplinarna*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej.
- Melon, M., Sikorski, P., Archiciński, P., Łaszkiwicz, E., Hoppa, A., Zaniewski, P., Zaniewska, E., Strużyński, W., Sudnik-Wójcikowska, B., Sikorska, D. (2024). Nature on our doorstep: How do residents perceive urban parks vs. biodiverse areas? *Landscape and Urban Planning*, 247, artykuł 105059. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2024.105059>
- Mierzejewska, L. (2011). Zieleń miejska jako przestrzeń publiczna. W: I. Jażdżewska (red.), *Konwersatorium Wiedzy o Mieście: T. 24: Przestrzeń publiczna miast* (s. 15–26). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7525-650-5.03>
- Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej Departament Strategii. (2021, 5 stycznia). *Nowa Karta Lipska i Agenda Terytorialna UE 2030 przyjęte przez ministrów krajów wspólnoty europejskiej* [notatka]. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/nowa-karta-lipska-i-agenda-terytorialna-ue-2030-przyjete-przez-ministrow-krajow-wspolnoty-europejskiej>
- Mizgajski, A. (2010). Świadczenia ekosystemów jako rozwijające się pole badawcze i aplikacyjne. *Ekonomia i Środowisko*, 1(37), 10–19.
- Modrzewski, B. (2017). Aspekt biofiliczny w kształtowaniu przestrzeni miast. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 38, 121–141. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rrpr/article/view/12445>
- Mouratidis, K. (2019). Compact city, urban sprawl, and subjective well-being. *Cities*, 92, 261–272. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.04.013>
- Mouratidis, K. (2021). Urban planning and quality of life: A review of pathways linking the built environment to subjective well-being. *Cities*, 115, artykuł 103229. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103229>
- Mróz, A. (2023). Zieleń miejska jako element przestrzeni publicznej. (Nie)obecność zagadnienia w wybranych lokalnych dokumentach. *Urban Development Issues / Problemy Rozwoju Miast*, 74(5), 53–64. <https://doi.org/10.51733/udi.2023.74.05>
- Neill, C., Gerard, J., Arbuthnott, K.D. (2019). Nature contact and mood benefits: Contact duration and mood type. *The Journal of Positive Psychology*, 14(6), 756–767. <https://doi.org/10.1080/17439760.2018.1557242>
- Nowak-Olejek, A., Działek, J., Hibner, J., Liro, J., Madej, R., Sudmanns, M., Haase, D. (2024). The benefits and disbenefits associated with cultural ecosystem services of urban green spaces. *Science of the Total Environment*, 926, artykuł 172092. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2024.172092>
- Olbińska, K. (2018). The value of urban parks in Lodz. *Real Estate Management and Valuation*, 26(1), 73–88. <https://doi.org/10.2478/remav-2018-0007>
- Olszewska-Guizzo, A., Sia, A., Fogel, A., Ho, R. (2022). Features of urban green spaces associated with positive emotions, mindfulness and relaxation. *Scientific Reports*, 12, artykuł 20695. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-24637-0>
- Pardela, Ł., Lis, A., Zalewska, K., Iwankowski, P. (2022). How vegetation impacts preference, mystery and danger in fortifications and parks in urban areas. *Landscape and Urban Planning*, 228, artykuł 104558. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2022.104558>
- Pasanen, T.P., White, M.P., Elliott, L.R., van den Bosch, M., Bratman, G.N., Ojala, A., Korpela, K., Fleming, L.E. (2023). Urban green space and mental health among people living alone: The mediating roles of relational and collective restoration in an 18-country sample. *Environmental Research*, 232, artykuł 116324. <https://doi.org/10.1016/j.envres.2023.116324>
- Pinto, L.V., Inácio, M., Ferreira, C.S.S., Ferreira, A.D., Pereira, P. (2022). Ecosystem services and well-being dimensions related to urban green spaces: A systematic review. *Sustainable Cities and Society*, 85, artykuł 104072. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2022.104072>
- Pluta, K. (2016). City park in the space of the city of the 21st century / Park miejski w przestrzeni miasta XXI wieku. *Technical Transactions: Architecture / Czasopismo Techniczne. Architektura*, (1-A(5)), 167–184. <https://doi.org/10.4467/2353737XCT.16.082.5446>
- Połom, M., Beger, M., Topa, E. (2017). Badania nad dostępnością pieszą i transportem zbiorowym do parków miejskich na przykładzie Gdańska. *Studia Miejskie*, 27, 25–38. <https://doi.org/10.25167/sm2017.027.02>
- Promsaka Na Sakolnakorn, T. (2018). Moving from policy to the implementation and management of government organizations

- for clean and green city concepts in Malaysia. *The International Journal of Sustainability Policy and Practice*, 14(3), 17–32. <https://doi.org/10.18848/2325-1166/CGP/V14I03/17-32>
- Reyes-Riveros, R., Altamirano, A., De La Barrera, F., Rozas-Vásquez, D., Vieli, L., Meli, P. (2021). Linking public urban green spaces and human well-being: A systematic review. *Urban Forestry & Urban Greening*, 61, artykuł 127105. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2021.127105>
- Rigolon, A. (2016). A complex landscape of inequity in access to urban parks: A literature review. *Landscape and Urban Planning*, 153, 160–169. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2016.05.017>
- Rogatka, K., Dolińska, M., Starczewski, T., Biegańska, J. (2018). Ekorewitalizacja innowacyjnym sposobem zagospodarowania przestrzeni. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 17(4), 401–409. <https://doi.org/10.31648/aspal.2619>
- Rybicka, E. (2018). Biopolis – przyroda i miasto. *Teksty Drugie*, (2), 57–74. <https://doi.org/10.18318/td.2018.2.4>
- Saari, S. (2023). In search for new urban tourism niche: Could European cities be destinations for urban wellness providing food for body, mind and spirit? *Tourism and Hospitality Research*, 23(2), 226–238. <https://doi.org/10.1177/14673584221086888>
- Samus, A., Freeman, C., van Heezik, Y., Krumme, K., Dickinson, K.J.M. (2022). How do urban green spaces increase well-being? The role of perceived wildness and nature connectedness. *Journal of Environmental Psychology*, 82, artykuł 101850. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2022.101850>
- Sawińska, A. (2024). Green areas as recreational space for older people: Towards sustainable urban development. *European Research Studies Journal*, 27(2), 789–798. <https://doi.org/10.35808/ersj/3818>
- Seeland, K., Dübendorfer, S., Hansmann, R. (2009). Making friends in Zurich's urban forests and parks: The role of public green space for social inclusion of youths from different cultures. *Forest Policy and Economics*, 11(1), 10–17. <https://doi.org/10.1016/j.forpol.2008.07.005>
- Smith, M.K., Kiss, R., Chan, I.Y.F. (2022). The role of spirituality in young peoples' wellness and travel. *International Journal of Tourism, Culture and Spirituality*, 5(2), 131–144. <http://doi.org/10.22133/ijts.2022.351763.1105>
- Smith, M.K., Pinke-Sziva, I., Puczkó, L. (2024). Urban green spaces and resident wellbeing: Foundations of sustainable city tourism. W: C. Maxim, A.M. Morrison, J. Day i J.A. Coca-Stefaniak (red.), *Handbook on sustainable urban tourism* (s. 133–145). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781803926742.00018>
- Sochacka-Sutkowska, E. (2016). The role of parks within the process of urban renewal / Rola parków miejskich w procesach rewitalizacji obszarów zdegradowanych. *Technical Transactions: Architecture / Czasopismo Techniczne. Architektura*, (1-A(5)), 185–198. <https://doi.org/10.4467/2353737XCT.16.083.5447>
- Sokołowicz, M.E. (2017). Udogodnienia miejskie – element publicznego wymiaru zasobów mieszkaniowych. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica*, 6(332), 125–143. <https://doi.org/10.18778/0208-6018.332.09>
- Stępniewska, M. (2021). The capacity of urban parks for providing regulating and cultural ecosystem services versus their social perception. *Land Use Policy*, 111, artykuł 105778. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105778>
- Stępniewska, M., Mizgajski, A. (red.). (2023). *Usługi ekosystemowe w zarządzaniu układami przyrodniczymi*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe. <https://doi.org/10.12657/9788379864690>
- Sukhera, J. (2022). Narrative reviews: Flexible, rigorous, and practical. *Journal of Graduate Medical Education*, 14(4), 414–417. <https://doi.org/10.4300/JGME-D-22-00480.1>
- Sundevall, E.P., Jansson, M. (2020). Inclusive parks across ages: Multifunction and urban open space management for children, adolescents, and the elderly. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(24), artykuł 9357. <https://doi.org/10.3390/ijerph17249357>
- Swapan, M.S.H., Aktar, S., Maher, J. (2024). Revisiting spatial justice and urban parks in the post-COVID-19 era: A systematic literature review. *Sustainability*, 16(10), artykuł 3929. <https://doi.org/10.3390/su16103929>
- Swędzioł, W. (2018). Przestrzenie natury jako obszar promocji zdrowia. Wybrane perspektywy poznawcze i przegląd badań. *Zeszyty Pracy Socjalnej*, 23(4), 313–329. <https://doi.org/10.4467/24496138ZPS.18.020.10075>
- Szkopiecka, A., Wyrwa, J.P., Chrobak, G., Kołodyńska, I., Szwrański, S. (2023). Perceived restorative potential of urban parks by citizens: A case study from Wrocław, Poland. *Sustainability*, 15(10), artykuł 7912. <https://doi.org/10.3390/su15107912>
- Szulczewska, B. (2018). *Zielona infrastruktura – czy koniec historii? / Green infrastructure – the end of history?* Polska Akademia Nauk Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju. <https://journals.pan.pl/publication/126431/edition/110334/studia-kpzk-2018-tom-189-zielona-infrastruktura-czy-koniec-historii-zielona-infrastruktura-czy-koniec-historii-szulczewska-barbara?language=pl>
- Szulczewska, B., Giedych, R., Maksymiuk, G. (2017). Problematyka i zakres badań parków miejskich w Polsce w XXI wieku (na podstawie Bazy Nauki Ceon) / Urban park as a subject of research in the 21st century in Poland, on the Basis of Ceon Database. *Architektura Krajobrazu / Landscape Architecture*, 4, 16–31. http://architekturakrajobrazu.up.wroc.pl/images/Szulczewska_i_in_4_2017.pdf
- Szumacher, I. (2011). Funkcje terenów zieleni miejskiej a świadczenia ekosystemów. *Prace i Studia Geograficzne*, 46, 169–176. <https://wgsr.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2018/11/Szumacher.pdf>
- Śleszyński, P. (2013). Cytowania i oddziaływanie polskich ośrodków geograficznych według Google Scholar. *Przegląd Geograficzny*, 85(4), 599–627. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2013.4.5>
- Śniadek, J., Zajadacz, A. (2014). Turystyka i rekreacja a jakość życia mieszkańców Leszna. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 1(25), 341–365.
- Taylor, B. (2010). *Dark green religion: Nature, spirituality and the planetary future*. University of California Press.
- Torabi, N., Lindsay, J., Smith, J., Khor, L.-A., Sainsbury, O. (2020). Widening the lens: Understanding urban parks as a network. *Cities*, 98, artykuł 102527. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.102527>
- Trojanowska, M. (2017). Tereny zieleni w mieście dostępnym. Parki i ogrody terapeutyczne. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, (176), 211–230. https://journals.pan.pl/Content/103157/PDF/13_Trojanowska.pdf?handler=pdf
- Trojanowska, M. (2024). Assessment of sustainability and health promotion of three public parks in Poland's Pomerania Region. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 64, 117–136. <https://doi.org/10.12775/bgss-2024-0017>
- United Nations – Habitat. (2016). *Nowa agenda miejska. Deklaracja z Quito w sprawie zrównoważonych miast i osiedli ludzkich dla wszystkich* (A/RES/71/256: New Urban Agenda, tłum. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego). <https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Polish.pdf>
- Valánszki, I., Fóris, E.D., Kovács, K.F. (2018). Parallel development of green infrastructure and sustainable tourism – case studies from Hungary. *Polish Journal of Natural Sciences*, 33(4), 625–647.
- van den Berg, A.E. (2017). From green space to green prescriptions: Challenges and opportunities for research and practice. *Frontiers in Psychology: Section Environmental Psychology*, 8, artykuł 268. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00268>
- van den Berg, M., van Poppel, M., van Kamp, I., Andrusaityte, S., Balseviciene, B., Cirach, M., Danileviciute, A., Ellis, N., Hurst, G., Masterson, D., Smith, G., Triguero-Mas, M., Uzdaviciute, I., de Wit, P., van Mechelen, W., Gidlow, C., Grazuleviciene, R., Nieuwenhuijsen, M.J., Kruijs, H., Maas, J. (2016). Visiting green space is associated with mental health and vitality:

- A cross-sectional study in four European cities. *Health & Place*, 38, 8–15. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2016.01.003>
- van den Bosch, M., Jarvis, I. (2025). Natural spaces for recovery from stress and for mental well-being across the life course. W: S. Pauleit, M. Kellman i J. Beckmann (red.), *Creating urban and workplace environments for recovery and well-being: New perspectives on urban design and mental health* (s. 113–134). Routledge.
- van Dinter, M., Kools, M., Dane, G., Weijs-Perrée, M., Chamilo-thori, K., van Leeuwen, E., Borgers, A., van den Berg, P. (2022). Urban green parks for long-term subjective well-being: Empirical relationships between personal characteristics, park characteristics, park use, sense of place, and satisfaction with life in The Netherlands. *Sustainability*, 14(9), artykuł 4911. <https://doi.org/10.3390/su14094911>
- van Os, J., Kenis, G., Rutten, B.P.F. (2010). The environment and schizophrenia. *Nature*, 468(7321), 203–212. <https://doi.org/10.1038/nature09563>
- Wan, C., Shen, G.Q., Choi, S. (2021). Underlying relationships between public urban green spaces and social cohesion: A systematic literature review. *City, Culture and Society*, 24, artykuł 100383. <https://doi.org/10.1016/j.ccs.2021.100383>
- Wilson, E.O. (1986). *Biophilia*. Harvard University Press.
- Wojnowska-Heciak, M., Suchocka, M., Błaszczuk, M., Muszyńska, M. (2022). Urban parks as perceived by city residents with mobility difficulties: A qualitative study with in-depth interviews. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(4), artykuł 2018. <https://doi.org/10.3390/ijerph19042018>
- Wolff, M., Haase, D. (2019). Mediating sustainability and liveability – turning points of green space supply in European cities. *Frontiers in Environmental Science: Section Land Use Dynamics*, 7, artykuł 61. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2019.00061>
- Wood, E., Harsant, A., Dallimer, M., Cronin de Chavez, A., McEachan, R.R.C., Hassall, C. (2018). Not all green space is created equal: Biodiversity predicts psychological restorative benefits from urban green space. *Frontiers in Psychology: Section Environmental Psychology*, 9, artykuł 2320. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02320>
- World Health Organization. (2023a). *Achieving well-being: A global framework for integrating well-being into public health utilizing a health promotion approach*. <https://iris.who.int/handle/10665/376200>
- World Health Organization. (2023b). *Urban governance for health and well-being: A step-by-step approach to operational research in cities*. <https://iris.who.int/handle/10665/372160>
- Yang, Y., Wang, Z., Lin, G. (2021). Performance assessment indicators for comparing recreational services of urban parks. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(7), artykuł 3337. <https://doi.org/10.3390/ijerph18073337>
- Zachariasz, A. (2005). Parki miejskie jako ważny element przestrzeni publicznych współczesnego miasta. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 102(9-A/2), 375–384.
- Zachariasz, A. (2006). *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Zwierzchowska, I., Hof, A., Iojă, I.-C., Mueller, C., Ponizy, L., Breuste, J., Mizgajski, A. (2018). Multi-scale assessment of cultural ecosystem services of parks in Central European cities. *Urban Forestry & Urban Greening*, 30, 84–97. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2017.12.017>
- Zwierzchowska, I., Mizgajski, A. (2019). Potencjał zielonej infrastruktury w dużych polskich miastach do świadczenia usług ekosystemowych. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, (47), 21–37. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2019.47.03>

Artykuł wpłynął:

6 listopada 2024

Zaakceptowano do druku:

27 grudnia 2024

Hubert Ziętek

 <https://orcid.org/0009-0000-8982-0424>

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geoinformatyki i Kartografii
322777@uwr.edu.pl

Robert Szmytkie

 <https://orcid.org/0000-0001-6415-9342>

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
robert.szmytkie@uwr.edu.pl

ZMIANY WYPEŁNIENIA BLOKÓW URBANISTYCZNYCH NA STARYM MIEŚCIE W KALISZU W LATACH 1825–2023

Abstrakt: Głównym celem pracy była identyfikacja zmian w wypełnieniu bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w latach 1825–2023 i określenie przyczyn tych przemian. Analiza została wykonana na podstawie zebranych materiałów kartograficznych w formie trzech archiwalnych planów miasta dla lat 1825–1922, mapy zniszczeń wojennych w 1914 r., mapy topograficznej z 1981 r. oraz danych topograficznych dostępnych w Bazie Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k) dla 2023 r. W badaniach wykorzystano metodę analizy planu miasta zaproponowaną przez M.R.G. Conzena, dzięki której możliwe było scharakteryzowanie zmian w wypełnieniu bloków urbanistycznych. Głównym czynnikiem mającym wpływ na przebieg faz cyklu miejskiego w obrębie Starego Miasta w Kaliszu były zniszczenia, jakie miały miejsce w czasie I wojny światowej, kiedy miasto zostało ostrzelane i spalone przez wojska niemieckie. Planowa odbudowa Kalisza po zakończeniu działań wojennych przyczyniła się do szybkiego odtworzenia zniszczonej tkanki miejskiej. Obecnie na obszarze Starego Miasta w Kaliszu następuje stopniowa recesja zabudowy.

Słowa kluczowe: morfologia miasta, przemiany morfologiczne, cykl miejski, metody Conzenowskie, stare miasto, Kalisz

BUILDING COVERAGE OF STREET BLOCKS IN THE OLD TOWN OF KALISZ FROM 1825 TO 2023

Abstract: The main objective of the study was to identify changes in the infilling of street blocks in the Old Town of Kalisz between 1825 and 2023 and to determine the reasons for these changes. The analysis was performed on the basis of collected cartographic materials in the form of three archival city plans covering the years 1825–1922, maps of war damage in 1914, a topographic map for 1981 and topographic data available in the BDOT10k database for 2023. The study used the city plan analysis method proposed by M.R.G. Conzen which allows changes in the infilling to be determined. The main factor that affected the sequence of phases within the Old Town of Kalisz, in terms of Conzen's 'burgage cycle', was the destruction that occurred during World War I, when the city was shelled and burned by German troops. The planned reconstruction after the end of hostilities contributed to the rapid restoration of the destroyed urban fabric. Currently, there is a gradual decline in urban development in the old town area of Kalisz.

Keywords: urban morphology, morphological transformations, burgage cycle, Conzenian methods, old town, Kalisz

1. WPROWADZENIE

Badania nad morfologią miast, zwłaszcza ich najstarszych dzielnic, pozwalają na unikalne spojrzenie w przeszłość miasta i pomagają zrozumieć, jak pewne wydarzenia historyczne wpłynęły na współczesny wygląd danego miejsca. Jednymi z najważniejszych takich obszarów są bez

wątpienia historyczne stare miasta, zwykle najbardziej malownicze i charakterystyczne części współczesnych ośrodków miejskich w Polsce, które z uwagi na swoją trwałość w strukturach przestrzennych miast pozwalają zidentyfikować najważniejsze trendy przemian morfologicznych.

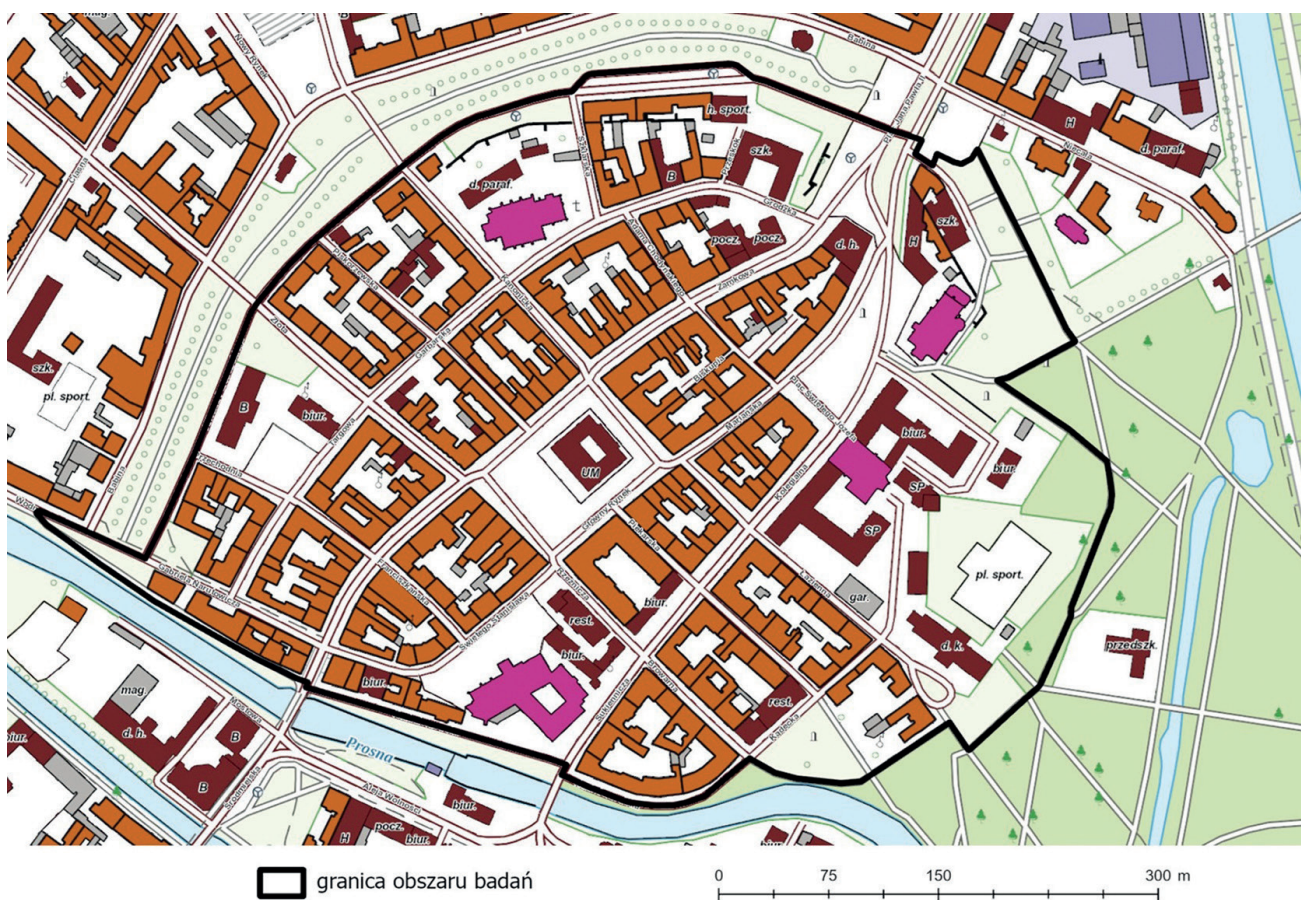
Obecnie używając określenia „stare miasto” w odniesieniu do Kalisza, można mieć na myśli dwa obszary: tereny oryginalnego grodu kaliskiego położonego na Zawodziu, należące administracyjnie do dzisiejszego osiedla Rypinek, oraz historyczne centrum współczesnego miasta tożsame z miastem lokacyjnym, powstałe w średniowieczu. W niniejszej pracy termin „stare miasto” będzie używany wyłącznie w stosunku do najstarszej części miasta lokacyjnego, znajdującej się w granicach dzisiejszego osiedla Śródmieście I. Obszar ten wyznacza zasięg przestrzenny opracowania (rysunek 1). Zakres czasowy pracy obejmuje lata 1825–2023, co uwarunkowane jest dostępnością materiałów kartograficznych, które wykorzystano w analizach zmian morfologicznych.

Głównym celem niniejszego studium była identyfikacja zmian w wypełnieniu bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w latach 1825–2023 oraz określenie przyczyn tych przemian. Kaliskie Stare Miasto w swojej historii niejednokrotnie doświadczyło tragicznych wydarzeń w postaci katastrof naturalnych czy niszczycielskich skutków działań wojennych. Z tego też powodu jest znakomitym „poligonem badawczym” w badaniach z zakresu morfologii miast. W opracowaniu została także podjęta próba odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Jak na przestrzeni lat zmieniało się wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu?
2. Czy po zniszczeniach wojennych zabudowa Starego Miasta w Kaliszu powróciła do stanu sprzed I wojny światowej?
3. Czy można doszukać się jakichś tendencji zmian w wypełnieniu zabudową poszczególnych bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu?
4. Jakie były główne przyczyny zmian morfologicznych na terenie Starego Miasta w Kaliszu?

2. ZARYS TEORII

W analizach morfologii miasta (ang. *urban morphology*) stosowane są różne podejścia badawcze, co szczegółowo omówili m.in.: Gauthiez (2004), Koter i Kulesza (2007), Szmytkie (2014), Deptuła (2016) i Oliveira (2016). Jednak za pioniera współczesnych badań nad morfologią ośrodków miejskich uznaje się M.R.G. Conzena – brytyjskiego geografa niemieckiego pochodzenia (Whitehand, 2007), który w trakcie swoich badań wypracował metodę analizy planu miasta pozwalającą spojrzeć na zmiany w układzie przestrzennym ośrodków miejskich w ujęciu retrospektywnym i dynamicznym

Rysunek 1. Obszar badań (Stare Miasto w Kaliszu)

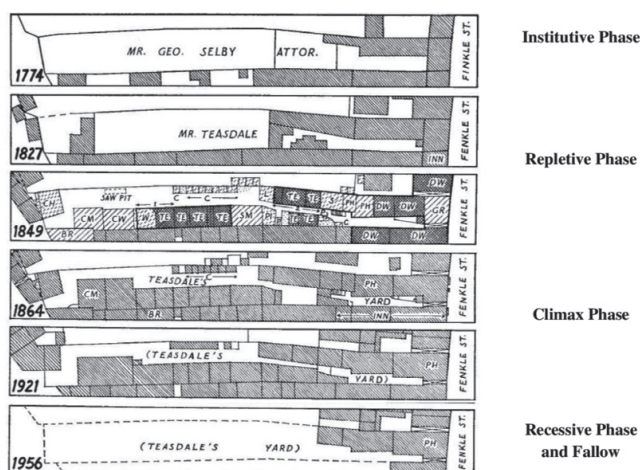
Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k) (b.r.)

(Conzen, 2018). Conzen (1960) uważał, że każde wydanie, okres czy epoka historyczna pozostawiają w planie miasta zauważalne ślady, dzięki którym możliwe jest prześledzenie zmian w morfologii badanego ośrodka oraz określenie genezy tych transformacji (Kulesza, 2001). Zatem w metodzie analizy planu miasta kluczem jest zestawienie ze sobą w porządku chronologicznym planów danego ośrodka miejskiego, które służą jako podstawa źródłowej analizy morfologicznej w ujęciu historycznym. Conzen (1960) w swoich rozważaniach wyróżnił trzy główne elementy, które kształtują dany krajobraz miejski i są zasadnicze podczas badań nad morfologią miasta:

- działki położone obok siebie, które łączą się w jeden blok miejski;
- budynki oraz ich rozmieszczenie w danym bloku miejskim;
- ulice, których osie ograniczają dany blok miejski (Levy, 1999).

Badania M.R.G. Conzena przyczyniły się do opracowania koncepcji cyklu miejskiego (ang. *burgage cycle*) (rysunek 2), w ramach której wyróżnia się cztery podstawowe fazy rozwoju działki miejskiej:

- fazę inicjalną (ang. *institutive phase*), w której następuje wytyczenie granic działki oraz powolne jej wypełnianie;
- fazę wypełniania (ang. *repletive phase*), cechującą się postępującym rozdrobnieniem działki oraz dalszym jej wypełnianiem;
- fazę kulminacji (ang. *climax phase*), kiedy to następuje maksymalne wypełnienie działki i niemożliwe jest jej dalsze zabudowywanie;
- fazę recesji i ugoru miejskiego (ang. *recessive phase and fallow*), charakteryzującą się powolnym zanikaniem zabudowy (Kulesza, 2014).

Rysunek 2. Fazy rozwoju działki miejskiej na przykładzie Alnwick
Źródło: Conzen (1960, s. 68)

Proces ewolucji działki miejskiej można zaobserwować także w odniesieniu do całych bloków urbanistycznych, w których zachodzą podobne zjawiska mające

wpływ na ich morfologię. Można wśród nich wymienić (Koter, 1974):

- regresję lub całkowity zanik zabudowy na skutek katastrof naturalnych lub działań wojennych;
- rozbiórkę budynków z powodu utraty ich użyteczności;
- naturalną degradację budynku wskutek pogarszającego się stanu technicznego;
- odbudowę i renowację budynków po zniszczeniach wojennych;
- intensyfikację zabudowy w bloku na skutek zwiększającej się liczby ludności;
- przekształcenie zabudowy spowodowane zmieniającymi się trendami w architekturze;
- zmiany właścicielskie bloku lub działki, które wpływają na zmiany w zabudowie w tym bloku.

Miszewska (1993), analizując przeobrażenia morfologiczne we Wrocławiu, stwierdziła, że zmiany występujące w fazach cyklu miejskiego podyktowane są różnorodnymi procesami zachodzącymi w blokach urbanistycznych, do których można zaliczyć:

- wypełnianie działki zabudową, której granice zostały wytyczone wcześniej;
- sanację działki lub bloku (zwykle w przypadku wykupowania przez jednego właściciela, likwidowania granic działek, a także wprowadzania nowej lub zmodernizowanej zabudowy);
- sanację występującą przy odbudowie bloku zniszczonego w czasie wojny lub pożaru;
- metamorfozę bloku (częściową lub całkowitą) wynikającą z wymiany zabudowy na odmienną od obecnej;
- metamorfozę – zmiany kształtu bloku wynikające ze zmian przebiegu granic lub usunięcia działek, zmian w przebiegu sieci ulic oraz odmiennego położenia zabudowy w bloku;
- recesję zabudowy spowodowaną niszczeniem i obniżaniem się standardu budynku, zmianą struktury socjalnej i brakiem zainteresowania ze strony potencjalnych mieszkańców;
- ugorowanie jako skrajny przypadek recesji – powstaje zazwyczaj w wyniku katastrofy, np. wojny.

Podejście do metody analizy planu miasta w odniesieniu do bloków urbanistycznych w Polsce jako pierwsi zastosowali: Koter (1974), który podmiotem swoich badań uczynił Łódź, oraz Miszewska (1993), która wykorzystwała metody Conzenowskie w pracach nad zabudową Wrocławia, adaptując je do procesów morfologicznych zachodzących w blokach urbanistycznych na wrocławskim Starym Mieście. Głównym celem badań było prześledzenie zmian i określenie faz cyklu miejskiego oraz identyfikacja przyczyn zmian zabudowy wybranych bloków urbanistycznych (Miszewska, 1993, 1994).

W niniejszej pracy podejście to zostało rozszerzone na badania nad całym obszarem Starego Miasta w Kaliszu, traktując poszczególne bloki urbanistyczne jako

integralną część jednostki morfogenetycznej, która w ciągu 200 lat podlegała ciągłym przekształceniom. Dotychczas podobny tryb zastosowany został jedynie przez Szmytkiego i Pajączek (2023), którzy analizowali przeobrażenia morfologiczne na obszarze historycznego Starego Miasta we Wrocławiu w okresie powojennym. Zmiany w zabudowie wywołane zniszczeniami z czasów II wojny światowej dotyczące całych zespołów staromiejskich były też analizowane na przykładzie siedmiu największych miast Polski: Warszawy, Krakowa, Wrocławia, Łodzi, Poznania, Gdańska i Szczecina (Musiaka, Figlus i Szmytkie, 2021).

Z uwagi na dostępność odpowiednich materiałów kartograficznych badania przemian morfologicznych z użyciem metod Conzenowskich w przypadku miast polskich prowadzono głównie w odniesieniu do okresu powojennego. Wówczas na kształtowanie struktury przestrzennej miast oddziaływanie miały trzy zasadnicze procesy: odbudowa miast po zniszczeniach wojennych, budowa miasta socjalistycznego oraz przeobrażenia miast po 1989 r. związane z transformacją polityczną i społeczno-gospodarczą (Szmytkie i Pajączek, 2023). Z jednej strony tylko pozornie procesy te następowały po sobie, bowiem w niektórych przypadkach nie udało się jeszcze wypełnić wszystkich luk w zabudowie, które powstały w trakcie II wojny światowej. Z drugiej – spuścizna po okresie socjalizmu wywiera znaczny wpływ na współczesne kierunki przekształceń przestrzenno-funkcjonalnych w centrach miast (Musiaka, Figlus i Szmytkie, 2021).

W swej pracy Musiaka, Figlus i Szmytkie (2021) wyróżnili trzy grupy miast różniących się kierunkami odbudowy: miasta, w których zmiany w zabudowie były nieznaczne (Łódź, Kraków), miasta częściowo zrekonstruowane (Wrocław, Poznań), miasta całkowicie zrekonstruowane (Gdańsk, Szczecin, Warszawa). W kontekście koncepcji odbudowy miast Polski szczególnie interesujące wydają się: studium Elbląga, w którym przeprowadzono retrowersję (Lubocka-Hoffmann, 2019), prace opisujące odbudowę silnie zniszczonej starówki w Warszawie (Biegański, 1953; Dziewulski i Jankowski, 1957) oraz opracowania dotyczące zmian w morfologii Wrocławia wywołanych odbudową ze zniszczeń wojennych (Miszeńska i Szmytkie, 2015). Problem odbudowy miast europejskich po zniszczeniach wojennych z czasów II wojny światowej był też szeroko opisywany w literaturze (Bullock, 2002; Clapson i Larkham, 2013; Diefendorf, 1989, 1993).

Na tym tle przykład Starego Miasta w Kaliszu wydaje się szczególnie interesujący. Miasto to nie uległo bowiem większym zniszczeniom podczas II wojny światowej, natomiast zostało praktycznie doszczętnie zniszczone w trakcie I wojny światowej. Odbudowa miasta miała więc miejsce nie w okresie socjalizmu, ale w okresie międzywojennym. Co więcej, nie była

to pierwsza odbudowa zespołu staromiejskiego, ponieważ w 1792 r. miasto uległo zniszczeniu w wyniku pożaru.

3. METODA BADAŃ I ŹRÓDŁA DANYCH

W części empirycznej opracowanie wykonano na podstawie metody analizy planu miasta, którą rozpowszechnił M.R.G. Conzen (1960), a na polski grunt przenieśli Kotter (1974) i Miszeńska (1994). Metoda Conzena ma charakter uniwersalny i może być wykorzystywana w badaniach różnych rodzajów miast, przy zastosowaniu rozmaitych podejść. W swoich pracach, których przedmiotem były miasta angielskie (np. Alnwick i Newcastle), Conzen jako punkt odniesienia przyjmował pojedynczą działkę miejską. Polscy badacze koncentrują się z kolei na całym bloku urbanistycznym, w granicach którego znajdują się różne działki miejskie. Metoda Conzena może mieć również zastosowanie w stosunku do zespołu bloków urbanistycznych na badanym obszarze.

Na potrzeby pracy zgromadzone zostały: archiwalne plany Kalisza pochodzące z roku 1825, 1878 i 1922, mapa topograficzna z 1981 r. (dostępne na stronie: Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej, b.r. lub w Archiwum Państwowym w Łodzi), a także mapa zniszczeń z 1914 r. zawarta w książce Woźniak (2015, s. 28). Współczesne dane topograficzne (aktualne na 2023 r.) wykorzystane w niniejszym artykule pochodzą z Bazy Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k) (b.r.) (tabela 1).

Tabela 1. Materiały kartograficzne wykorzystane w pracy

Rok	Nazwa, autor	Skala
1825	<i>Plan miasta gubernialnego Kalisza ze wszystkimi zabudowaniami i przyległościami</i> , Kazimierz Nahajewicz	1 : 4000
1878	<i>Plan dzisiejszego miasta Kalisza</i> , Ottomar Wolle	1 : 4200
1914	<i>Mapa zniszczeń wojennych w 1914 r.</i> , Mieczysław Arkadiusz Woźniak (2015, s. 28)	brak skali
1922	<i>Plan miasta Kalisza</i> , Miejski Urząd Budowlany	1 : 2500
1981	<i>Kalisz (M-34-1)</i> , Generalny Sztab [ZSRR]	1 : 10 000
2023	[<i>Miasto Kalisz</i>], Główny Urząd Geodezji i Kartografii	1 : 10 000

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku Kalisza zgromadzenie planów miasta użytecznych w kontekście zakresu analizy okazało się problematyczne. Z powodu licznych pożarów

nawiedzających miasto (przede wszystkim wielkiego pożaru z 1792 r.) oraz ogromnych zniszczeń podczas I wojny światowej wiele materiałów archiwalnych, jak źródła kartograficzne czy ikonograficzne, zostało zniszczonych.

Ponieważ zebrane archiwalne plany miasta miały formę ogólnodostępnych skanów, potrzebna była ich rektyfikacja, a następnie wektoryzacja. Procesy te zostały zrealizowane przy użyciu oprogramowania ArcGIS, w szczególności jego głównego komponentu – aplikacji ArcMap w wersji 10.7.1. Pierwszym krokiem było wgranie warstw wektorowych z bazy danych BDOT10k, a następnie ograniczenie ich do obszaru badań będącego przedmiotem analizy. Wyodrębnione w ten sposób współczesne zabudowania i bloki urbanistyczne posłużyły następnie jako odnośnik w procesie rektyfikacji warstw rastrowych dla zebranych archiwalnych materiałów kartograficznych, jako że układ przestrzenny Starego Miasta w Kaliszu w ciągu wieków ulegał nieznacznym modyfikacjom. Posiadając materiały źródłowe z właściwym odniesieniem przestrzennym, przystąpiono do odrębnej wektoryzacji poszczególnych działek oraz bloków urbanistycznych dla każdego z planów miasta. Ostatnim etapem w przygotowaniu bazy danych do analizy empirycznej było obliczenie całkowitej powierzchni zabudowy dla każdego z bloków urbanistycznych we wszystkich analizowanych okresach.

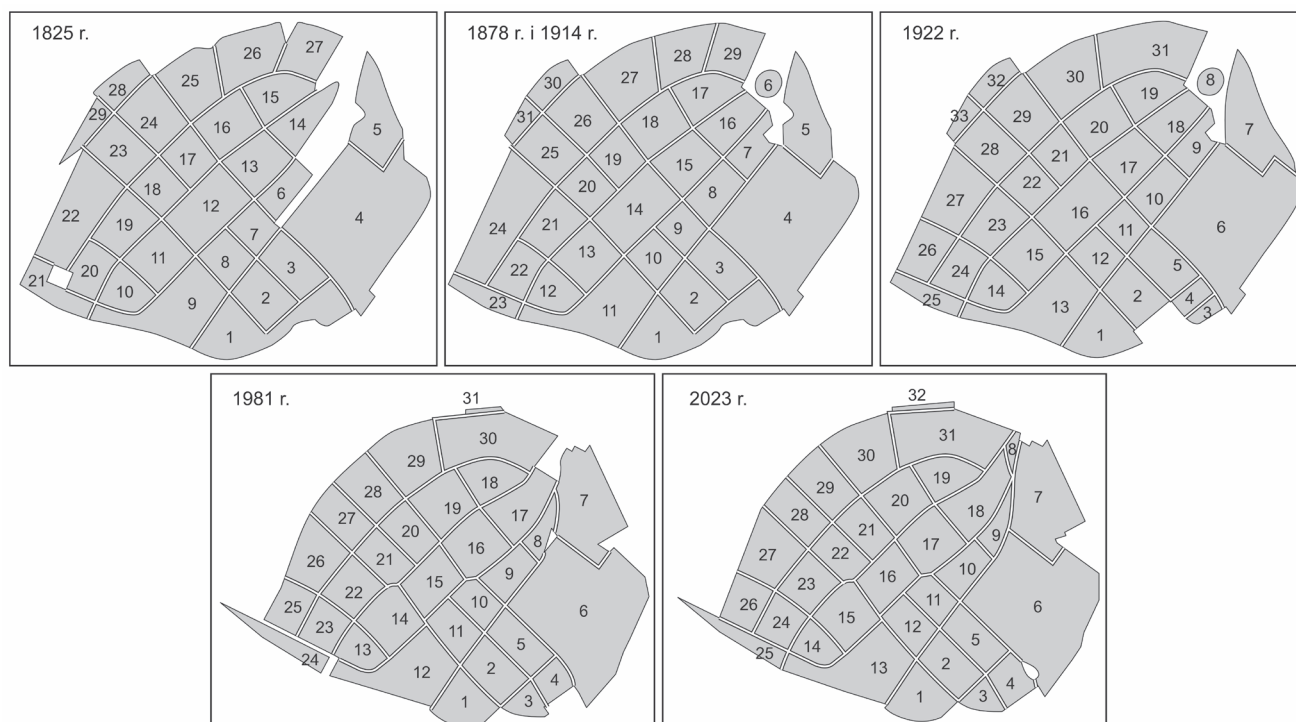
Osobnym problemem była zmiana liczby i kształtu bloków urbanistycznych w obrębie analizowanego obszaru (rysunek 3). Różnice te wynikały ze zmian w zabudowie i przebiegu ulic na Starym Mieście w Kaliszu

w okresie podlegającym analizie, a pośrednio także z zastosowania różnych podkładów (map źródłowych) różniących się stopniem generalizacji czy sposobem prezentacji graficznej.

4. STARE MIASTO W KALISZU

Historia Kalisza jako współczesnego ośrodka miejskiego sięga 1233 r., gdy na miejscu zburzonego na rozkaz Henryka Brodatego starego grodu wybudowano gród nowy, oddalony od niego o ok. 1,5 km na północ. Kalisz otrzymał przywilej lokacyjny prawdopodobnie w 1257 r., kiedy to lokacji miasta na tzw. prawie średzkim dokonał Bolesław Pobożny, ówczesny książę wielkopolski (Kościelniak, 2010). Nowe miasto lokacyjne, pełniące głównie funkcje rzemieślniczo-handlowe, zostało założone na płaskiej wyspie mieszczącej się wśród licznych rozlewisk Prosną, a jego centrum od początku tworzył rynek, na którego przedłużonych bokach „założono ulice, połączone wąskimi poprzecznymi. Powstał dzięki temu szachownicowy układ oraz owalno-wrzecionowaty kształt, który w zasadzie nie uległ zmianie i jest widoczny do dziś” (Czechowska, 2010, s. 12–13).

Od chwili wybudowania miejskich obwarowań układ urbanistyczny Kalisza pozostawał w raczej niezmiennym kształcie przez następne kilka stuleci (Barańska, 2002). Mury miejskie były dostosowane do układu przestrzennego miasta, co w przyszłości stało się znacznym

Rysunek 3. Numeracja bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu
Źródło: opracowanie własne

utrudnieniem w jego dalszym rozwoju architektonicznym. Większość zabudowy miasta jeszcze w XVIII w. była drewniana, co w połączeniu z dość ciasnymi ulicami sprzyjało występowaniu pożarów. Największy z nich miał miejsce wieczorem 13 września 1792 r. i trwał nieprzerwanie do rana następnego dnia (Dobak-Splitt i Splitt, 1988). Stan zabudowań miasta po ugaszeniu pożaru przybliżył Stefański (1924, s. 18), który pisał, że

Kalisz w owym czasie był [...] miastem drewnianym, bowiem na 324 domów w obrębie murów miejskich, 271 z nich [...] było drewnianych, pokrytych gontem. Nic więc dziwnego, że przy silnym wietrze, w ciągu jednej nocy, całe miasto poszło z dymem.

W następstwie II rozbioru Polski w 1793 r. miasto zostało przyłączone do Królestwa Prus, więc to właśnie państwu pruskiemu przypadła odpowiedzialność odbudowy zniszczonej miejscowości. W tym celu opracowano generalny plan rekonstrukcji, który miał uchronić Kalisz od ewentualnego chaosu architektonicznego, jako że część mieszkańców do odtworzenia swoich domów wykorzystywała dostępne drewno oraz glinę, których używano do pospiesznego dobudowywania fragmentów domostw niezniszczonych w trakcie pożaru (Wąsicki, 1977). Za główne cele odbudowy przyjęto m.in. poszerzenie ulic na obszarze Starego Miasta (co w założeniu wiązałoby się ze zmniejszeniem liczby działek budowlanych) i wyburzenie średniowiecznych murów miejskich (Barańska, 2002). O ile większość z założeń urbanistycznych udało się spełnić, o tyle obszar Starego Miasta pozostał w zasadzie niezmieniony. W obrębie centrum nie doszło do żadnych większych przekształceń, a średniowieczną siatkę ulic zachowano w oryginalnym kształcie (Czechowska, 2010). Nie przystąpiono natomiast do odbudowy spalonego ratusza miejskiego, na którego miejscu w 1815 r. władze carskie postawiły odwach pełniący funkcję aresztu oraz wartowni, a prace nad właściwym ratuszem, mającym pełnić funkcję siedziby dla kaliskiego magistratu, ruszyły dopiero w 1888 r. (Kościelniak, 2010).

28 lipca 1914 r. wybuchła I wojna światowa. Położenie przy granicy z Cesarstwem Niemieckim sprawiło, że Kalisz szybko stał się celem ataku Rzeszy, której armia w nocy z 7 na 8 sierpnia ostrzelała i doszczętnie spaliła miasto (Dobak-Splitt i Splitt, 1988). Ocenia się, że przeciętny stopień zniszczenia zabudowy w mieście wynosił 95%, z czego aż 3/4 budynków przeznaczono do odbudowy (Woźniak, 2015).

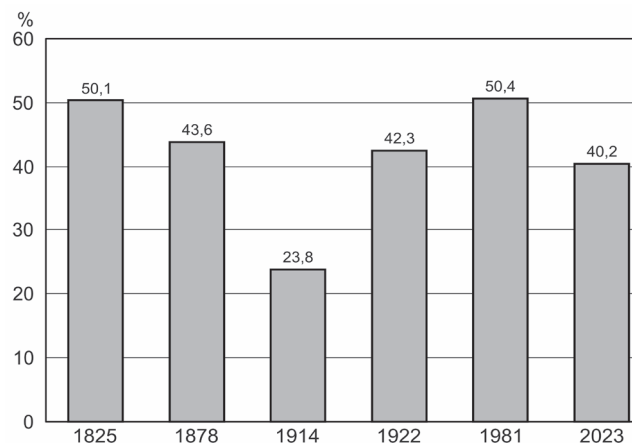
Plany odbudowy miasta zaczęły zarysowywać się już w listopadzie 1914 r. Z konkursu zorganizowanego przez warszawskie Koło Architektów wyłoniono 15 potencjalnych projektów, które łączył jeden podstawowy postulat: zachowanie istniejącego układu przestrzennego miasta lokacyjnego, z jednoczesnym dostosowaniem go do ówczesnych wymogów architektoniczno-urbanistycznych, co zamierzano osiągnąć

poprzez poszerzenie ulic, bulwarów i placów. Budowę nowego ratusza, trwającą ponad cztery lata, rozpoczęto w 1920 r. (Rabiega, 2023; Zakrzewska, 1936).

Wojska III Rzeszy wkroczyły do miasta 4 września 1939 r. Kalisz w myśl niemieckich władz miał stać się ważnym ośrodkiem przemysłowym Rzeszy. Powstały więc plany upodobnienia go do miast niemieckich. Jednym z efektów tego projektu było zasypanie okalającej Stare Miasto z trzech stron odnogi rzeki Prosnę – kanału Babinka. W latach 1946–1949 na jego miejscu utworzono aleję spacerową, tworzącą dzisiaj pas zieleni otaczający kaliską Starówkę od zachodu i północno-zachodu (Splitt, 2010). Zasypanie Babinki było ostatnim znaczącym wydarzeniem, które wpłynęło na układ przestrzenny Starego Miasta w Kaliszu i jego najbliższych okolic.

5. ZMIANY W WYPEŁNIENIU BLOKÓW URBANISTYCZNYCH

Wypełnienie bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu w analizowanym okresie ulegało istotnym zmianom (rysunek 4). W XIX w. średnie wypełnienie bloków zmniejszyło się z 50,1% w 1825 r. do 43,6% w 1878 r. Najniższy poziom wypełnienia odnotowano w 1914 r. (23,8%), co było spowodowane dużymi zniszczeniami w czasie I wojny światowej. Szybka odbudowa miasta w okresie międzywojennym zaowocowała istotnym wzrostem stopnia wypełnienia bloków zabudową, osiągając 42,3% w 1922 r. Co ciekawe, II wojna światowa w przypadku Kalisza nie przyniosła znaczących zniszczeń. W 1981 r. stopień wypełnienia bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu doszedł do poziomu 50,4% (fazy kulminacji), natomiast w ostatnich latach miał miejsce ubytek zabudowy do 40,2% w 2023 r. Zmiany w wypełnieniu bloków urbanistycznych dobrze obrazują również wartości 1. i 3. kwartyłu oraz mediany (tabela 2).

Rysunek 4. Średnie wypełnienie zabudową bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w latach 1825–2023
Źródło: opracowanie własne

Tabela 2. Podstawowe statystyki na temat poziomu wypełnienia bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu w latach 1825–2023

Rok	Wartość (%)			Powierzchnia zabudowana (ha)
	kwartył dolny	mediana	kwartył górny	
1825	38,4	54,8	70,6	90
1878	30,8	50,4	61,9	79
1914	0,0	14,5	40,7	46
1922	34,1	47,4	64,7	79
1981	47,0	62,8	72,1	110
2023	23,6	50,8	55,7	88

Źródło: opracowanie własne.

W 1825 r. najwyższym poziomem wypełnienia (powyżej 70%) charakteryzowały się bloki urbanistyczne położone w zachodniej i południowej części Starego Miasta (bloki nr 17, 18, 19 i 23). Mniejszym udziałem zabudowy cechowały się bloki we wschodniej części obszaru (rysunek 5). Najniższe wartości (poniżej 25%) odnotowane zostały w blokach położonych w zewnętrznej części Starego Miasta (bloki nr 4, 27, 28, 29). Wypełnienie wszystkich bloków urbanistycznych

przekraczało jednak 10%, a współczynnik zmienności¹ wyniósł 0,39.

W 1878 r. średni poziom wypełnienia bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu zmniejszył się jedynie nieznacznie względem 1825 r. Największe ubytki zabudowy wystąpiły w blokach położonych w zachodniej części obszaru, np.: blok nr 22/24² (o 30 p.p.), nr 23/25 (o 37 p.p.) i 24/26 (o 20 p.p.). W pozostałych blokach odnotowano jedynie niewielkie zmiany w zabudowie (rysunek 6, zob. s. 46), przez co współczynnik zmienności utrzymał się na zbliżonym poziomie (0,42). Wypełnienie wszystkich bloków urbanistycznych przekraczało w tym czasie 20%. Wynikało to ze wzrostu gęstości zabudowy w blokach dotąd najslabiej zabudowanych (bloki nr 27/29, 28/30 i 29/31).

Na początku I wojny światowej Kalisz został ostrzelany i doszczętnie spalony przez wojska niemieckie. Średni poziom wypełnienia bloków urbanistycznych w obszarze badań zmniejszył się o 20 p.p. Poziom zniszczeń był jednak mocno nierównomierny, co dobrze obrazuje współczynnik zmienności, który wyniósł 1,06. Najsilniej zniszczona została centralna część Starego Miasta, bowiem aż 9 bloków urbanistycznych w tej części obszaru badań stało się ugięciem miejskim (w 1878 r. ich średni stopień wypełnienia wynosił ponad 71%),

Rysunek 5. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1825 r.

Źródło: opracowanie własne

Rysunek 6. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1878 r.

Źródło: opracowanie własne

a w kolejnych 10 blokach zabudowa nie przekraczała 20% powierzchni bloku (rysunek 7). W sumie aż w 18 blokach urbanistycznych Starego Miasta udział powierzchni zabudowy zmniejszył się o ponad 50%, a średnio o 78%. Najwięcej zabudowy przetrwało w zewnętrznej części obszaru badań, np. bloki nr 25, 26 i 31, gdzie wypełnienie przekraczało 70% ich powierzchni.

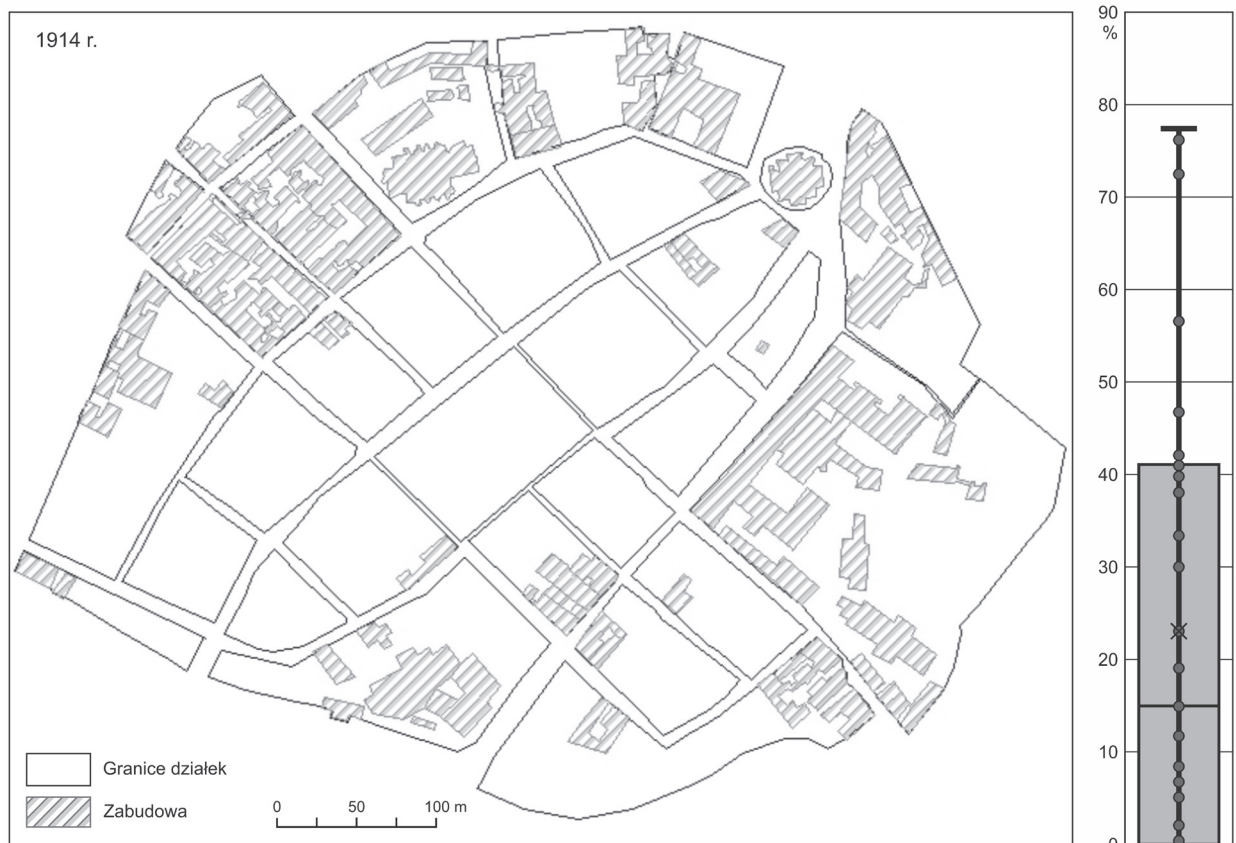
Szybko podjęta odbudowa miasta spowodowała, że już w 1922 r. wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu osiągnęło poziom sprzed I wojny światowej. Co więcej, ich wypełnienie w tym czasie było w miarę równomierne, o czym świadczy najniższa odnotowana w wyniku badań wartość współczynnika zmienności (0,36). Poziom wypełnienia w większości przypadków osiągnął 35–65% powierzchni bloku, a jedynie pojedyncze bloki urbanistyczne cechowały się niższym udziałem zabudowy, np. bloki nr 1, 16 i 26. Odbudowa Starego Miasta w Kaliszu prowadzona była z zachowaniem pierwotnej siatki ulic. Niemniej jednak przyczyniła się ona do sanacji bloków dotąd najgęściej zabudowanych (rysunek 8), przez co maksymalne wypełnienie bloków Starego Miasta w Kaliszu nie przekroczyło poziomu 75%.

Kalisz w zasadzie nie ucierpiał w wyniku działań II wojny światowej. Z uwagi na brak znaczących zniszczeń i nieznaczne dogęszczenie zabudowy w okresie

socjalizmu średni poziom wypełnienia bloków urbanistycznych na Starym Mieście wzrósł do 50,4% w 1981 r. Mimo ogólnego przyrostu powierzchni zabudowanej w obszarze badań w części bloków doszło jednak do rozgęszczenia zabudowy, z tego powodu dwa bloki urbanistyczne (nr 3 i 8) stały się ugorami miejskimi. Spadek powierzchni zabudowanej dotyczył w szczególności bloków położonych peryferyjnie względem kaliskiego Rynku, natomiast w większości bloków poziom wypełnienia zabudową zwiększył się w stosunku do 1922 r. (rysunek 9, zob. s. 48). Przyczyniło się to do wzrostu wartości współczynnika zmienności do poziomu 0,41.

W ostatnich latach na terenie Starego Miasta w Kaliszu doszło do rozgęszczenia zabudowy w najgęściej zabudowanych blokach urbanistycznych, co poskutkowało spadkiem średniego poziomu ich wypełnienia (do 40,2%). W 2023 r. udział zabudowy w żadnym bloku nie przekraczał 65% powierzchni (rysunek 10, zob. s. 48). Co więcej, kolejne dwa bloki urbanistyczne (nr 9 i 32) stały się ugorami miejskimi. Chociaż nastąpił ogólny spadek powierzchni zabudowanej w obszarze badań, to wartość współczynnika zmienności wzrosła do 0,49.

Z uwagi na skalę zniszczeń w czasie I wojny światowej bloki urbanistyczne na Starym Mieście w Kaliszu można podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwsza grupa

Rysunek 7. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1914 r.
Źródło: opracowanie własne

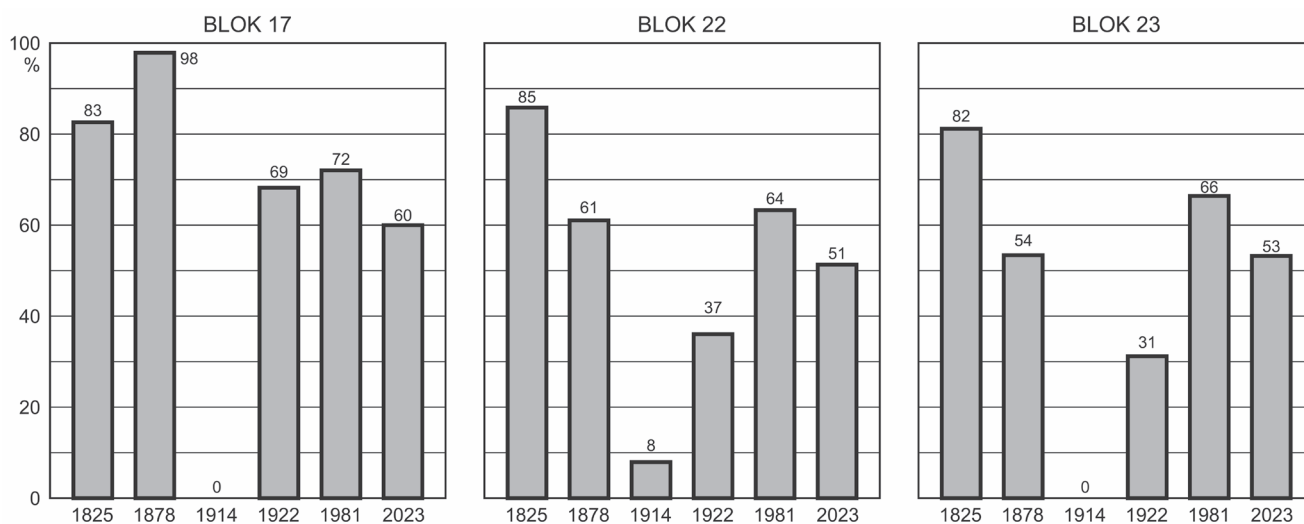
Rysunek 8. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1922 r.
Źródło: opracowanie własne

Rysunek 9. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1981 r.
Źródło: opracowanie własne

Rysunek 10. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 2023 r.
Źródło: opracowanie własne

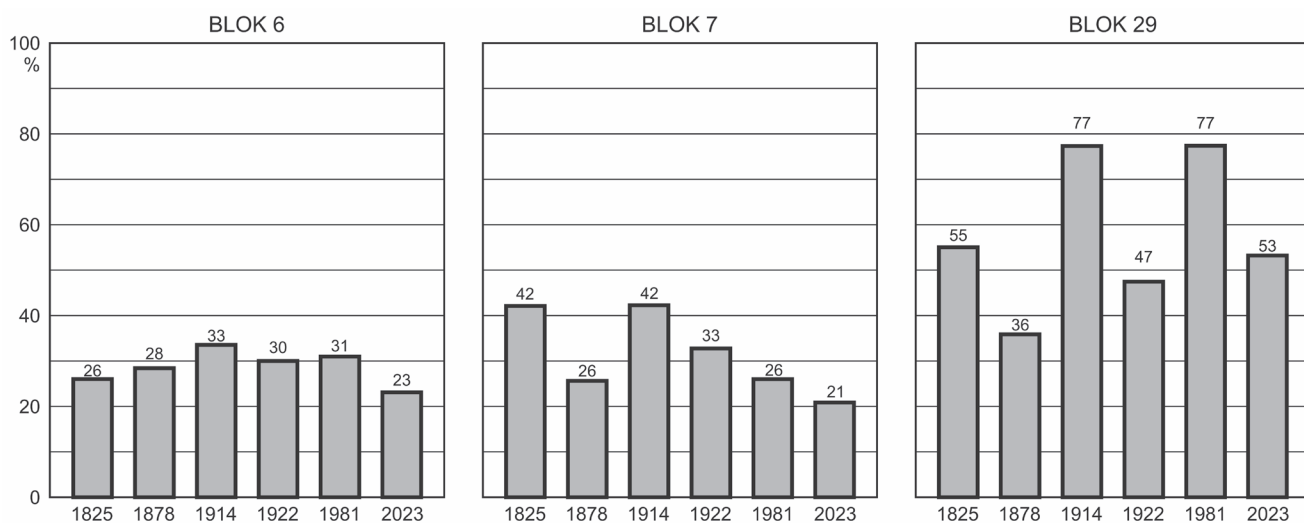
Rysunek 11. Poziom wypełnienia zabudową wybranych bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu, które zostały znacząco lub całkowicie zniszczone w czasie I wojny światowej

Źródło: opracowanie własne

obejmuje budynki całkowicie lub w dużym stopniu zniszczone w 1914 r. (np. bloki nr 17, 22 i 23)³. Cechowały się one ogólnie bardzo wysokim poziomem wypełnienia już na początku analizowanego okresu, a większość z nich w XIX w. znajdowała się w fazie kulminacji (rysunek 11). W wyniku zniszczeń wojennych bloki te na kilka lat stały się ugorami miejskimi lub obszarami o ekstensywnej zabudowie. Odbudowa przyczyniła się do ich ponownego wypełnienia, jednak nie osiągnięto poziomu sprzed I wojny światowej. Wynikało to głównie z chęci dostosowania zabudowy do panujących ówczesnie wymogów architektoniczno-urbanistycznych. Poszerzenie ulic i placów poskutkowało ponadto zmniejszeniem powierzchni bloków urbanistycznych.

W drugiej grupie znalazły się bloki urbanistyczne położone w zachodniej i wschodniej części Starego

Miasta (rysunek 12), które nie zostały znacząco zniszczone w czasie I wojny światowej (np. bloki nr 6, 7 i 29). W XIX w. bloki te znajdowały się w fazie wypełniania, przy czym udział zabudowy w ich przypadku był silnie zróżnicowany (od kilkunastu do ponad 60%). W blokach zupełnie niezniszczonych w 1914 r. w XX i XXI w. ogólnie następował stopniowy ubytek zabudowy (bloki nr 6 i 7), z kolei w blokach częściowo zniszczonych miał on miejsce dopiero w ostatnich latach (blok nr 29). Podobne procesy po 1981 r. występowały także w blokach zniszczonych w czasie I wojny światowej. Recesja zabudowy na tym obszarze związana jest głównie ze stopniowym pogarszaniem się stanu technicznego budynków, o czym świadczą działania podejmowane w ramach *Gminnego Programu Rewitalizacji Miasta Kalisza* (Miasto Kalisz i in., 2017).

Rysunek 12. Poziom wypełnienia zabudową wybranych bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu, które nie zostały znacząco zniszczone w czasie I wojny światowej

Źródło: opracowanie własne

6. PODSUMOWANIE

Przeprowadzone analizy przeobrażeń morfologicznych na Starym Mieście w Kaliszu wykazały, że w latach 1825–2023 średni poziom wypełnienia bloków urbanistycznych ulegał zmianom, przy czym ich przebieg miał charakter sinusoidalny. W latach 1825–1878 poziom wypełnienia bloków nieznacznie się zmniejszył, co wynikało ze stopniowego rozgęszczenia zabudowy. Największe znaczenie na kształtowanie faz cyklu miejskiego w poszczególnych częściach obszaru badań miały jednak zniszczenia wojenne w czasie I wojny światowej. W 1914 r. zabudowa w centralnej, dotąd najgęściej zabudowanej części Starego Miasta została zupełnie lub w dużym stopniu zniszczona. Znacznie mniejsze zniszczenia miały natomiast miejsce w blokach urbanistycznych położonych w zachodniej i wschodniej części obszaru badań. Analizy wykazały, że stopień zniszczeń na Starym Mieście w Kaliszu wyniósł ok. 78% i był niższy od danych zawartych w literaturze w odniesieniu do całego miasta (Woźniak, 2015). Podjęta niemal tuż po zakończeniu wojny planowa odbudowa miasta przyczyniła się do odtworzenia zniszczonej tkanki miejskiej. Poziom wypełnienia bloków w centralnej części miasta nie osiągnął jednak poziomu sprzed działań wojennych, co miało wpływ na sanację bloków urbanistycznych na tym terenie. Należy podkreślić, że odbudowa Kalisza odbyła się w sposób planowy z zachowaniem istniejącego układu przestrzennego miasta lokacyjnego, jednocześnie z dostosowaniem go do ówczesnych wymogów architektoniczno-urbanistycznych. Powyższa sytuacja jest zgoła odmienna od koncepcji odbudowy szeregu miast polskich po zniszczeniach z czasów II wojny światowej, kiedy to bardzo często w obszary staromiejskie wprowadzano zabudowę modernistyczną (por. Miszewska i Szmytkie, 2010; Musiaka, Sudra i Spórna, 2021). Niemniej jednak w okresie powojennym na Starym Mieście w Kaliszu miało miejsce dalsze dogęszczanie zabudowy poprzez wprowadzanie elementów modernistycznych, przez co w 1981 r. średnie wypełnienie bloków urbanistycznych w obszarze badań osiągnęło poziom z początku XIX w. Z kolei obecnie mamy do czynienia ze stopniowym regresem powierzchni zabudowanej na tym obszarze. Dotyczy to zarówno bloków urbanistycznych położonych w centralnej części Starego Miasta, jak i na jego peryferiach.

PRZYPISY

¹ Współczynnik zmienności to iloraz odchylenia standardowego oraz średniej arytmetycznej z próby.

² Z uwagi na różną numerację bloków przyjęto zasadę, że pierwsza liczba oznacza numer bloku na początku, a druga na końcu analizowanego okresu.

³ Według stanu na 2023 r.

BIBLIOGRAFIA

- Barańska, I. (2002). *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*. Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Baza Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k). (b.r.). <https://www.geoportal.gov.pl/pl/dane/baza-danych-obiektow-topograficznych-bdot10k/>
- Biegański, P. (1953). Odbudowa Starego Miasta w Warszawie. *Ochrona Zabytków*, 6(2–3[21–22]), 78–85.
- Bullock, N. (2002). *Building the post-war world: Modern architecture and reconstruction in Britain*. Psychology Press.
- Clapson, M., Larkham, P.J. (red.). (2013). *The blitz and its legacy: War-time destruction to post-war reconstruction*. Ashgate Publishing.
- Conzen, M.P. (2018). Core concepts in town-plan analysis. W: V. Oliveira (red.), *Teaching urban morphology* (s. 123–143). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76126-8_8
- Conzen, M.R.G. (1960). Alnwick, Northumberland: A study in town-plan analysis. *Transactions and Papers (Institute of British Geographers)*, (27), iii–122. <https://doi.org/10.2307/621094>
- Czechowska, B. (2010). *Kaliszkie korso. Architektura i urbanistyka alei Wolności w XIX i XX wieku*. Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Deptuła, M. (2016). Tradycyjne szkoły urbomorfologii a nowe podejścia do analizy miejskich form przestrzennych. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 25(3), 25–38. <https://doi.org/10.18778/1508-1117.25.02>
- Diefendorf, J.M. (1989). Urban reconstruction in Europe after World War II. *Urban Studies*, 26(1), 128–143. <https://doi.org/10.1080/00420988920080101>
- Diefendorf, J.M. (1993). *In the wake of war: The reconstruction of German cities after World War II*. Oxford University Press.
- Dobak-Splitt, K., Splitt, J.A. (1988). *Kalisz poprzez wieki*. Towarzystwo Miłośników Kalisza i Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.
- Dziwulski, S., Jankowski, S. (1957). The reconstruction of Warsaw. *Town Planning Review*, 28(3), 209–221. <https://doi.org/10.3828/tpr.28.3.p0345h13wp63416x>
- Gauthiez, B. (2004). The history of urban morphology. *Urban Morphology*, 8(2), 71–89. <https://doi.org/10.51347/jum.v8i2.3910>
- Kościelniak, W. (2010). *Wędrowki po moim Kaliszu*. Wydawnictwo Edytor.
- Koter, M. (1974). Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria 2: Nauki Matematyczno-Przyrodnicze*, (55), 3–16.
- Koter, M., Kulesza, M. (2007). Morfologia miast – stan i tendencje rozwoju. W: I. Jażdżewska (red.), *Konwersatorium wiedzy o mieście: T. 20: Polska geografia osadnictwa, dotychczasowy dorobek, program badań* (s. 303–314). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kulesza, M. (2001). *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kulesza, M. (2014). Conzenian tradition in Polish urban historical morphology. *European Spatial Research and Policy*, 21(2), 133–153. <https://doi.org/10.1515/esrp-2015-0009>
- Levy, A. (1999). Urban morphology and the problem of the modern urban fabric: Some questions for research. *Urban Morphology*, 3(2), 79–85. <https://doi.org/10.51347/jum.v3i2.3885>
- Lubocka-Hoffmann, M. (2019). Powojenna odbudowa miast w Polsce a retrowersja Starego Miasta w Elblągu / The post-war rebuilding of towns and cities in Poland and the reversion of the Old Town in Elbląg. *Ochrona Zabytków*, (1), 35–71. https://ochronazabytkow.nid.pl/wp-content/uploads/2020/10/OZ_1-2019_02_Lubocka-Hoffmann.pdf
- Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej. (b.r.). <http://igrek.amzp.pl/>

- Miasto Kalisz, Wydział Strategii i Rozwoju, Biuro Rewitalizacji; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej. (2017). *Gminny Program Rewitalizacji Miasta Kalisza*. Akademickie Koło Naukowe Gospodarki Przestrzennej UAM (współpr.). <https://www.rewitalizacjakalisz.pl/wp-content/uploads/2017/07/Gminny-program-rewitalizacji.pdf>
- Miszewska, B. (1993). Procesy morfologiczne w blokach urbanistycznych Starego Miasta we Wrocławiu. *Rocznik Wrocławski*, 1, 225–239.
- Miszewska, B. (1994). Bloki urbanistyczne Wrocławia w różnych fazach cyklu miejskiego. W: M. Koter i J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne* (s. 111–129). Uniwersytet Mikołaja Kopernika; Uniwersytet Łódzki.
- Miszewska, B., Szmytkie, R. (2010). Staromiejskie blokowiska w strukturze przestrzennej miast Dolnego Śląska. W: I. Jażdżewska (red.), *Konwersatorium wiedzy o mieście: T. 23: Osiedla blokowe w strukturze przestrzennej miast* (s. 27–35). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Miszewska, B., Szmytkie, R. (2015). Morphological processes in the spatial structure of the southern district of Wrocław city. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, (27), 133–151. <https://doi.org/10.1515/bog-2015-0009>
- Musiaka, Ł., Figlus, T., Szmytkie, R. (2021). Models of morphological transformations of centres of the largest Polish cities after World War II. *European Planning Studies*, 29(3), 511–535. <https://doi.org/10.1080/09654313.2020.1744529>
- Musiaka, Ł., Sudra, P., Spórna, T. (2021). Spatial chaos as a result of war damage and post-war transformations: Example of the small town of Węgorzewo. *Land*, 10(5), artykuł 541. <https://doi.org/10.3390/land10050541>
- Oliveira, V. (2016). The study of urban form: Different approaches. W: V. Oliveira (red.), *Urban morphology: An introduction to the study of the physical form of cities* (s. 87–149). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-32083-0_6
- Rabiega, M. (2023). *Odbudowa kaliskich kamienic po zniszczeniach I wojny światowej: problem stylu*. Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Splitt, J.A. (2010). Rozwój architektoniczny i urbanistyczny Kalisza. W: G. Schlender i J.A. Splitt (red.), *Portret miasta. Architektura Kalisza w dokumentach archiwalnych* (s. 21–34). Archiwum Państwowe w Kaliszu.
- Stefański, K. (1924). *Stan miasta Kalisza w roku 1793*. (b.w.).
- Szmytkie, R. (2014). *Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych*. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Szmytkie, R., Pajęzek, K. (2023). Morphological transformations of the Old Town in Wrocław. *Quaestiones Geographicae*, 42(2), 97–113. <https://doi.org/10.14746/quageo-2023-0018>
- Wąsicki, J. (1977). Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815. W: W. Rusiński (red.), *Dzieje Kalisza* (s. 275–306). Wydawnictwo Poznańskie.
- Whitehand, J.W.R. (2007). Conzenian urban morphology and urban landscapes. W: *Proceedings of the 6th International Space Syntax Symposium: T. 6* (s. 12–15). Istanbul Technical University Faculty of Architecture. http://spacesyntaxistanbul.itu.edu.tr/papers/invitedpapers/Jeremy_whitehand.pdf
- Woźniak, M.A. (2015). *Kalisz 1914. Pogrom miasta*. Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Zakrzewska, J. (1936). *Odbudowa Kalisza po wielkiej wojnie*. Kaliski Oddział Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego.

Materiały kartograficzne

- Nahajewicz, K. (1825). *Plan miasta gubernialnego Kalisza ze wszystkimi zabudowaniami i przyległościami, 1 : 4000* [skan mapy]. Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej. http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_MIASTA_GUBERNIALNEGO_KALISZA_1825_nnz30Xq_BN_Sygn_ZZK_23_557.jpg
- Wolle, O. (1878). *Plan dzisiejszego miasta Kalisza, 1 : 4200* [skan mapy]. Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej. http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_DZISIEJSZEGO_MIASTA_KALISZA_SEKCYA_3_4.2K_1878_nnl9Xzw_BN_Sygn_ZZK_167.jpg
- Woźniak, M.A. (2015). Mapa zniszczeń wojennych w 1914 r. [brak skali]. W: M.A. Woźniak, *Kalisz 1914. Pogrom miasta* (s. 28). Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Miejski Urząd Budowlany. (1922). *Plan miasta Kalisza, 1 : 2500*. Archiwum Państwowe w Łodzi (PRN.50.5.2.).
- Generalny Sztab [ZSR]. (1981). *Kalisz (M-34-1) 1 : 10 000* [skan mapy topograficznej]. Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej. http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/M-34-1_KALISH_10K_LIST_1_1981.jpg
- Główny Urząd Geodezji i Kartografii. (b.r.). [Miasto Kalisz] [mapa 1 : 10 000]. Pobrane 13 maja 2023 r. z: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/lmgp_2.html?gpm=gpo

Artykuł wpłynął:
1 października 2024
Zaakceptowano do druku:
20 grudnia 2024

Joanna Krupowicz

 <https://orcid.org/0000-0002-6843-5081>

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

Wydział Ekonomii i Finansów

Katedra Prognoz i Analiz Gospodarczych

joanna.krupowicz@ue.wroc.pl

ZANIECZYSZCZENIE POWIETRZA PYŁAMI I UMIERALNOŚĆ W WYBRANYCH MIASTACH POLSKI

Abstrakt: Zanieczyszczenia powietrza pochodzą w znaczącej części ze źródeł antropogenicznych (tzw. niska emisja), a ośrodki miejskie są podstawowym źródłem emisji tych zanieczyszczeń. Zanieczyszczenie powietrza ma potwierdzony w badaniach negatywny wpływ na zdrowie i jest powodem kilkudziesięciu tysięcy zgonów rocznie w Polsce. Celem badania jest ocena współwystępowania zanieczyszczenia powietrza pyłami i umieralności w wybranych miastach w Polsce w latach 2010–2022. Szukano odpowiedzi na pytanie badawcze: jaki charakter ma związek zanieczyszczenia pyłami z umieralnością powodowaną chorobami układu krążenia, oddechowego i nowotworami w miastach w Polsce? Przeprowadzono analizę współczynnika korelacji rho Spearmana z uwzględnieniem opóźnień w czasie między zmiennymi charakteryzującymi zanieczyszczenie pyłami (stężenie pyłów $PM_{2.5}$, PM_{10} i liczba dni przekroczenia normy pyłów PM_{10}) a umieralnością (współczynnik zgonów z powodu chorób układu krążenia, oddechowego i nowotworów). Uzyskane wyniki potwierdzają negatywny związek zanieczyszczenia powietrza i zdrowia mieszkańców obszarów miejskich w Polsce.

Słowa kluczowe: zanieczyszczenie powietrza, umieralność, korelacja rho Spearmana, miasta

DUST AIR POLLUTION AND MORTALITY IN SELECTED CITIES IN POLAND

Abstract: Air pollution comes largely from anthropogenic sources (so-called low emissions), and urban centers are the main source of pollutants. Air pollution has a negative impact on health, confirmed by research, and is the cause of tens of thousands of deaths annually in Poland. The aim of the study is to assess the co-occurrence of dust pollution and mortality in selected cities in Poland in 2010–2022. The answer to the research question: what is the nature of the relationship between dust pollution and mortality caused by circulatory and respiratory diseases and cancer in cities in Poland?, was sought. An analysis of Spearman's rho correlation coefficient was carried out, taking into account time delays between variables characterizing dust pollution (concentration of $PM_{2.5}$, PM_{10} and the number of days when the PM_{10} dust standard was exceeded) and mortality (death rate due to circulatory and respiratory system diseases and cancer). The obtained results confirm the negative relationship between air pollution and the health of residents of urban areas in Poland.

Keywords: air pollution, mortality, Spearman's rho correlation, cities

1. WPROWADZENIE

Zapewnienie wszystkim ludziom w każdym wieku zdrowego życia oraz promowanie dobrostanu stanowi podstawę zrównoważonego rozwoju. Jest to jeden z 17 Celów zrównoważonego rozwoju sformułowanych w 2016 r. przez Organizację Narodów Zjednoczonych (Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie – UNIC Warsaw, 2016). Z kolei jednym z zadań zmierzających do realizacji Celu 3: *Dobre zdrowie i jakość życia* jest znaczące obniżenie do 2030 r. liczby zgonów i chorób powodowanych przez niebezpieczne substancje chemiczne oraz zanieczyszczenie i skażenie powietrza, wody i gleby. Z badań opinii wynika, że 47%

Europejczyków, w tym 44% Polaków, ma świadomość stale pogarszającego się stanu powietrza w swoim kraju (Adamkiewicz i Matyasik, 2019). Zanieczyszczone powietrze jest dla mieszkańców Polski istotnym problemem środowiskowym (European Commission, 2022). Głównym źródłem emisji pyłów zawieszonych są procesy spalania poza przemysłem (tzw. niska emisja), czyli pochodzące przede wszystkim ze spalania węgla kamiennego i biomasy w gospodarstwach domowych. W 2022 r. odpowiadały one za 85% emisji pyłu $PM_{2.5}$ i 68% emisji pyłu PM_{10} (Bebkiewicz i in., 2024).

Według koncepcji obszarów zdrowia Marca Lalonde'a środowisko człowieka (obejmujące czynniki ekonomiczne, społeczne, kulturowe i fizyczne) jest jednym z czterech obszarów wpływających na kondycję zdrowotną (Wysocki i Miller, 2003). Kwantyfikacja znaczenia obszarów zdrowia przynosi różne oszacowania. Dla Polski autorzy Narodowego Programu Zdrowia określili, że stan zdrowia człowieka zależy w 50–60% od stylu życia, w ok. 20% od czynników środowiskowych, w ok. 20% od czynników genetycznych i w pozostałej części od służby zdrowia (Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej, 1996). Pozytywnym wymiarem kondycji zdrowotnej społeczeństwa jest np. długość życia, długość życia w zdrowiu, natomiast negatywnym zachorowalność i umieralność. Europejska Agencja Środowiskowa podaje, że w Polsce z powodu zanieczyszczeń powietrza pyłem zawieszonym $PM_{2,5}$ w 2018 r. zmarło 46,3 tys. osób (co stanowiło 12% ogółu zgonów), a w 2020 r. 36,5 tys. osób (8% ogółu zgonów) (European Environment Agency, 2023). Szacuje się, że zanieczyszczenie powietrza pyłem zawieszonym $PM_{2,5}$ pochodzenia antropogenicznego w 2005 r. przyczyniło się do skrócenia życia mieszkańców Polski o prawie 12 miesięcy, a w perspektywie 2030 r. będzie to ponad 6 miesięcy (Amann, 2013). Szkodliwość pyłu dla zdrowia eksponowanych osób jest ściśle związana z wielkością i składem chemicznym ziaren. Najbardziej niebezpieczny jest pył drobny o średnicy poniżej $2,5 \mu m$. Poprzez pęcherzyki płucne dociera do krwioobrotu, dlatego jest szkodliwy zarówno dla układu oddechowego, jak i dla układu krążenia. Narażenie na wysokie stężenia pyłu może nasilać objawy choroby płuc, różnych chorób o podłożu alergicznym i chorób serca, zwiększać podatność na infekcje dróg oddechowych, nie wyklucza się działania nowotworowego (Harmata i Kamionek, 2021; Simkhovich i in., 2008). Szczególnie narażonymi grupami są: osoby starsze, dzieci (także w okresie prenatalnym), osoby z istniejącymi chorobami układu krążenia i układu oddechowego, z cukrzycą, otyłością, a także osoby o niskim statusie socjoekonomicznym (Jędrak i in., 2021).

Skutkami krótko- i długoterminowej ekspozycji na zanieczyszczenia pyłami są m.in.: wzrost hospitalizacji i wizyt u lekarzy, wzrost śmiertelności dziennej, wzrost śmiertelności z powodu chorób kardiologicznych i pulmonologicznych, wzrost zapadalności i chorobowości na astmę, przewlekłą obturacyjną chorobę płuc, nowotwór płuc, przewlekłe choroby układu sercowo-naczyniowego, zaburzenia rozwoju płodu (World Health Organization, 2006).

W Polsce od początku monitoringu jakości powietrza wysokie poziomy zanieczyszczeń pyłami zawieszonymi utrzymują się zwłaszcza w miastach. Jednocześnie niemal we wszystkich ośrodkach miejskich w Polsce w ostatnich kilkunastu latach rosła umieralność z powodu chorób układu krążenia, oddechowego oraz

nowotworów. Nieliczne miasta doświadczyły względnego ustabilizowania się lub zmniejszenia umieralności z tych przyczyn.

Jakość powietrza charakteryzowana jest poprzez stężenia zanieczyszczeń różnego rodzaju, w tym pyłami zawieszonymi. Jest monitorowana głównie w obszarach miejskich, przyjmując, że powietrze jest najbardziej zanieczyszczone w dużych ośrodkach. W obszarach sąsiadujących lub znajdujących się blisko takich miast powietrze również będzie gorszej jakości niż w odległych rejonach. Ponieważ zanieczyszczenia powietrza pochodzą w znaczącej części ze źródeł antropogenicznych (niska emisja), ośrodki miejskie stanowią podstawowe źródło emisji zanieczyszczeń, tak w skali globalnej, krajowej, regionalnej, jak i lokalnej.

Celem badania jest ocena współwystępowania zanieczyszczenia powietrza pyłami i umieralności w wybranych miastach w Polsce w latach 2010–2022. Postawiono pytanie badawcze: jaki charakter ma związek zanieczyszczenia pyłami z umieralnością powodowaną chorobami układu krążenia, oddechowego i nowotworami w miastach w Polsce.

2. PROBLEMATYKA BADAWCZA W LITERATURZE PRZEDMIOTU

Przegląd literatury i dotychczasowych badań pozwala zauważyć, że eksploracja krótko- i długoterminowego wpływu zanieczyszczenia powietrza na kondycję zdrowotną mieszkańców dotyczyła krajów, regionów, miast, uwzględniała różne pyły i związki chemiczne znajdujące się w powietrzu. Głównym źródłem informacji na temat wpływu ekspozycji na zanieczyszczenia powietrza na umieralność są badania kohortowe realizowane przez specjalistów nauk o zdrowiu.

Według badań prowadzonych w latach 1970–1990 w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Niemczech, Brazylii oraz w Hiszpanii wzrost stężenia pyłu zawieszonego pociągał za sobą opóźnione o 1–2 dni zwiększenie (o nawet 4%) liczby wizyt w szpitalu, a nieco mniejsze zwiększenie (o prawie 1,5%) liczby zgonów. W miastach o wysokiej emisji zanieczyszczeń powietrza ryzyko śmierci było niemal o 1/4 wyższe niż w miastach o małej emisji zanieczyszczeń, a wzrost stężenia pyłu o $10 \mu g/m^3$ powodował co najmniej 3-procentowy wzrost umieralności ogólnej (Kuchcik i Milewski, 2018). Na podstawie danych dla Francji (24 obszary w 7 miastach) zgromadzonych w Air Pollution and Chronic Respiratory Diseases (PAARC) Filleul i in. (2005) dowiedli, że zwiększenie stężenia pyłów o $10 \mu g/m^3$ powodowało 5–14-procentowy wzrost umieralności nieprzypadkowej. Zanieczyszczenie powietrza miejskiego oceniane w latach 1974–1976 wiązało się we Francji ze zwiększoną umieralnością w ciągu 25 lat.

W programie Agency for Public Health Education Accreditation (APHEA) w latach 1992–1995 badano krótkoterminowy wpływ pyłu zawieszonego, dwutlenku siarki oraz dwutlenku azotu na zgony. W latach 1990–1996 ujęto miasta: Kraków, Łódź, Wrocław i Poznań. Analiza wykazała istotny statystycznie krótkookresowy wpływ powyższych zanieczyszczeń powietrza na umieralność, zarówno ogółem, jak i z powodu poszczególnych przyczyn (Rabczenko i in., 2005). Badania w ramach projektu APHEA 2 (29 miast Europy, lata 1998–2001) dostarczyły dowodów, że w miastach z ogólnie wysoką emisją pyłów zawieszonych wzrost stężenia PM_{10} o $10 \mu g/m^3$ prowadził do średniego wzrostu umieralności ogółem o prawie 1% oraz do wzrostu częstości hospitalizacji o co najmniej 1% w przypadku dzieci z astmą, dorosłych z astmą i osób z przewlekłą obturacyjną chorobą płuc (Samoli i in., 2003).

Krótkotrwała ekspozycja na drobny pył $PM_{2.5}$ powoduje wzrost umieralności z przyczyn sercowo-naczyniowych. W badaniu przeprowadzonym na podstawie danych Myocardial Ischaemia National Audit Project (MINAMP) analizie poddano 2 mln nagłych przyjęć i 600 tys. zgonów z powodów sercowo-naczyniowych zarejestrowanych w latach 2003–2009 w Anglii i Walii. Każde zdarzenie zestawiano ze średniodobowym stężeniem $PM_{2.5}$ mierzonym w stacji pomiarowej, która była najbliższą miejscą zamieszkania pacjenta. Wykazano, że wzrost stężenia pyłu $PM_{2.5}$ w zakresie 10–90 centyla był odpowiedzialny za 21-procentowy wzrost umieralności związanej z arytmia oraz podobnie za 21-procentowy wzrost związany z migotaniem przedsionków (Milojevic i in., 2014).

Kowalska i Kocot (2016) zauważają, że aktualne badania prowadzono w wielu krajach o zróżnicowanym poziomie rejestrów medycznych, w warunkach zróżnicowanej jakości powietrza w zakresie stężeń pyłu $PM_{2.5}$ i PM_{10} , a dodatkowo stosowano różne modele badań i sposoby szacowania zależności dawka–skutek zdrowotny. Co więcej, potwierdzono występowanie istotnych zależności między pogorszeniem stanu aerosanitarne a arytmia serca lub udarami, również w sytuacjach gdy mierzone stężenia pyłu były wielokrotnie mniejsze od notowanych w Polsce. Sugeruje to, że w przypadku pyłu drobnego nie ma poziomu bezpiecznego, poniżej którego nie obserwuje się negatywnego wpływu na zdrowie (Kowalska i Kocot, 2016).

Badania przekrojowe dotyczące województw Polski realizowano na podstawie wyników syntetycznego wskaźnika emisji zanieczyszczeń powietrza i umieralności. Wykazały one statystycznie istotne zależności pomiędzy wielkością wskaźnika krajowej emisji zanieczyszczeń do atmosfery (obliczonego względem województwa o najmniejszej emisji) a wartościami standaryzowanych współczynników stanu zdrowia mieszkańców poszczególnych województw (Dziubanek i in., 2014). Sumaryczny wskaźnik emisji uwzględnił

krotność uwolnień do atmosfery sześciu związków: dwutlenku siarki, tlenków azotu, pyłu, kadmu, ołowiu i rtęci w latach 2002–2005 względem województwa o najmniejszych wartościach uwolnień. Standaryzowane współczynniki dotyczyły zgonów ogółem w 2011 r., zgonów wywołanych chorobami układu sercowo-naczyniowego oraz zgonów wywołanych chorobami nowotworowymi (uśrednione z lat 2005–2010) w poszczególnych województwach. Zależności określano metodą analizy regresji liniowej.

Z kolei Badyda i in. (2016) szacowali ryzyko przedwczesnych zgonów z powodu wybranych chorób, przypisywane zanieczyszczeniu powietrza pyłem $PM_{2.5}$. Badanie dotyczyło populacji w 11 aglomeracjach miejskich Polski w latach 2006–2011. Przeprowadzone analizy wykazały, iż zanieczyszczeniu powietrza pyłem $PM_{2.5}$ można przypisywać średnio 6044 przypadki zgonów z powodu chorób układu krążenia lub oddychania (w tym 3057 przypadków choroby niedokrwiennej serca), a także 1104 przypadki nowotworu płuc. Najczęstsze przypadki zgonów przypisywanych narażeniu na pył $PM_{2.5}$ dotyczyły aglomeracji cechujących się największymi stężeniami tego zanieczyszczenia (Kraków i Katowice). Zdecydowanie najmniejsza częstość zgonów w przeliczeniu na 100 tys. mieszkańców charakteryzowała Białystok.

Badano zależności między długotrwałym narażeniem mieszkańców Śląska na pył (PM_{10}), kadm i ołów a takimi miernikami zdrowia, jak: umieralność ogółem, umieralność z powodu chorób układu krążenia, umieralność z powodu nowotworów i długość życia (kobiet i mężczyzn) (Marchwińska-Wyrwał i in., 2020). Dane o stanie zdrowia (lata 2009–2011) mieszkańców 18 miast województwa śląskiego zestawiano ze średnimi wartościami zanieczyszczeń powietrza w tych miastach w okresie 13 lat (1999–2011). Wykazano, że istnieje silna korelacja pomiędzy: stężeniem ołowiu w pyłe zawieszonym PM_{10} a każdym z mierników zdrowia, stężeniem kadmu w pyłe zawieszonym PM_{10} a umieralnością ogółem, umieralnością z powodu nowotworów u kobiet oraz oczekiwaną długością życia u mężczyzn i kobiet, oraz stężeniem pyłu zawieszonego PM_{10} a oczekiwaną długością życia u kobiet.

Należy zauważyć, że badania związku zanieczyszczenia powietrza i umieralności były prowadzone również dla wybranych miast, m.in.: Bielska-Białej (Góra, 2019), Katowic (Kowalska i Kowalski, 2014), Sosnowca (Cembrzyńska i in., 2012), Warszawy (Karaczun i Michalak, 2019), i regionów, np. województwa śląskiego (Góra, 2020).

Zarówno badania kohortowe (krótko- i długoterminowe), jak i badania przekrojowe realizowane w różnych obiektach wskazują na istnienie związku między zanieczyszczeniem powietrza pyłami zawieszonymi a zachorowalnością i umieralnością, zwłaszcza związaną z chorobami układu krążeniowo-oddechowego, chorobami niedokrwinnymi serca oraz nowotworami płuc.

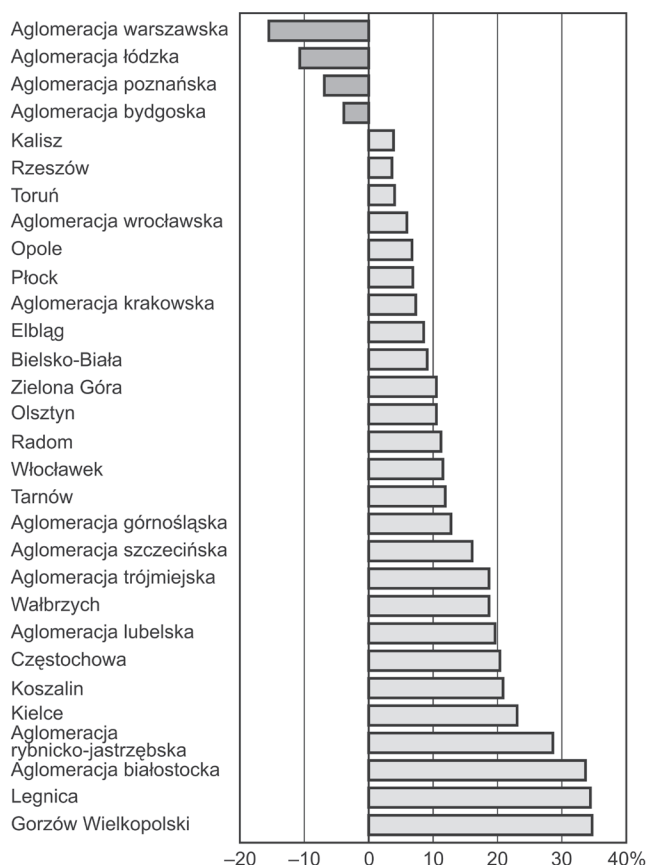
3. DANE

Do badania współwystępowania zanieczyszczenia powietrza i umieralności wykorzystano informacje liczbowe z dwóch baz danych. Informacje o jakości powietrza pochodziły z bazy Głównego Inspektoratu Ochrony Środowiska (Główny Inspektorat Ochrony Środowiska [GIOŚ], 2024). Spośród 46 stref oceny jakości powietrza wybrano 30 stref będących miastami (18) i aglomeracjami (12, w tym 3 aglomeracje o co najmniej 2 miastach). Spośród 12 substancji podlegających monitoringowi pod względem ochrony zdrowia ludności wybrano zanieczyszczenia powietrza pyłami drobnymi: PM_{10} (o średnicy do 10 μm) i $PM_{2,5}$ (o średnicy do 2,5 μm). Uwzględniono maksymalne wyniki pomiaru dobowego (24h) stężenia pyłów ($\mu g/m^3$). Przyjęte w badaniu wartości maksymalne wystrzają obraz oceny jakości powietrza. Zanieczyszczenie powietrza charakteryzowały trzy zmienne: emisja, czyli stężenie pyłów $PM_{2,5}$, stężenie pyłów PM_{10} i liczba dni przekroczenia normy stężenia pyłów PM_{10} .

Z kolei informacje o umieralności pochodziły z Banku Danych Lokalnych (Główny Urząd Statystyczny [GUS], 2024). Uwzględniono miasta na prawach powiatu odpowiadające 30 strefom oceny jakości powietrza z bazy GIOŚ. Według nomenklatury GIOŚ strefą jest m.in. aglomeracja (będąca miastem lub kilkoma miastami o liczbie mieszkańców przekraczającej 250 tys.) i miasto (o liczbie ludności powyżej 100 tys.). Na podstawie danych o liczbie zgonów według trzech przyczyn (choroby układu krążenia, choroby układu oddechowego i nowotwory) oraz liczby ludności obliczono surowe współczynniki zgonów. W przypadku aglomeracji składających się z co najmniej dwóch miast dokonano agregacji danych, a następnie wyznaczono współczynniki zgonów. Na przyjętym poziomie podziału terytorialnego nie jest możliwe uzyskanie z baz GUS danych o zgonach według przyczyn i według wieku, zatem nie było możliwe wyznaczenie standaryzowanych współczynników zgonów. Nie jest również możliwa bardziej szczegółowa analiza umieralności niż według głównych przyczyn zgonów. Umieralność charakteryzował współczynnik zgonów spowodowanych łącznie trzema przyczynami: chorobami układu krążenia, chorobami układu oddechowego i nowotworami (na 100 tys. ludności). Okres analizy obejmował lata 2010–2022. W opisie obiektów badania posłużono się nazewnictwem stosowanym przez GIOŚ.

W roku 2022 w porównaniu z 2010 r. pogorszyła się kondycja zdrowotna mieszkańców większości miast i aglomeracji (rysunek 1). Umieralność powodowana trzema głównymi przyczynami zgonów, tj. chorobami układu krążenia, układu oddechowego i nowotworami, zwiększyła się w 26 miastach i aglomeracjach. Największe wzrosty surowego współczynnika zgonów dotyczyły Gorzowa Wielkopolskiego (o 35%), Legnicy (o 34%)

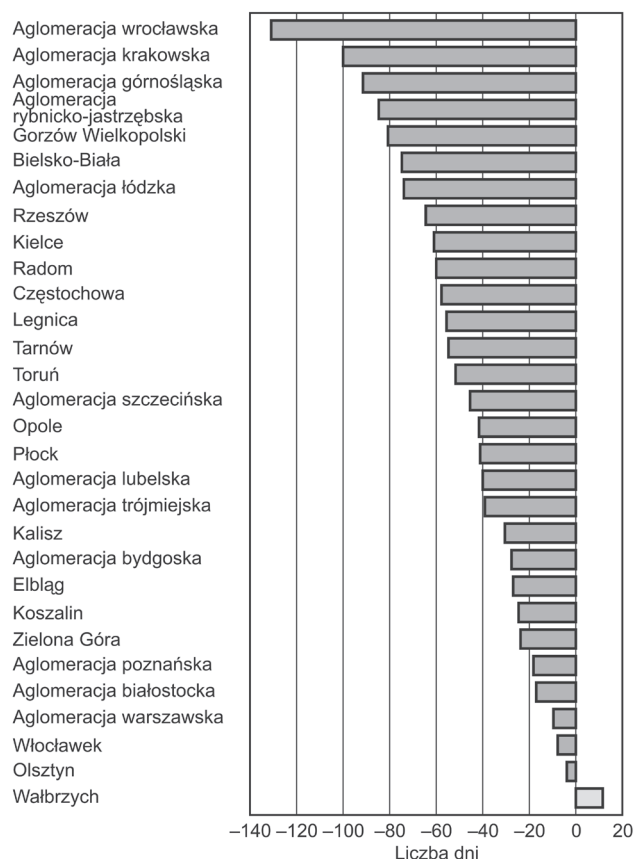
i aglomeracji białostockiej (o 34%). Poprawę sytuacji w zakresie umieralności zaobserwowano w czterech aglomeracjach: warszawskiej, łódzkiej, poznańskiej i bydgoskiej, w tym największy spadek współczynnika zgonów odnotowano w aglomeracji warszawskiej (o 16%). Obserwowany wzrost umieralności powodowanej trzema przyczynami zgonów jest efektem starzenia się populacji miast, aglomeracji, zwłaszcza tych mniejszych, pod względem liczby mieszkańców.

Rysunek 1. Względna zmiana surowego współczynnika zgonów w miastach i aglomeracjach w Polsce w 2022 r. w porównaniu z 2010 r.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GUS, 2024)

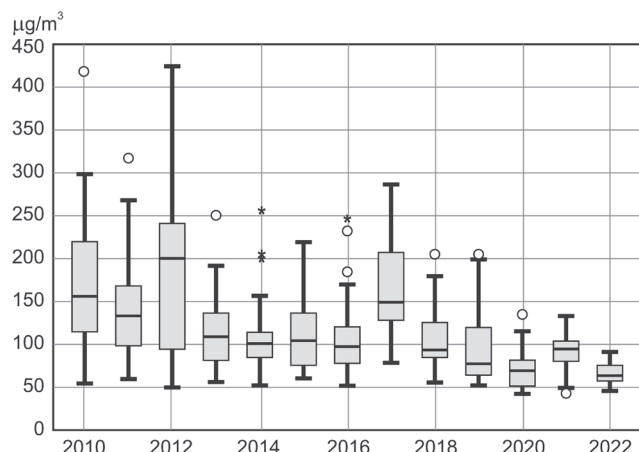
Podjęmowane przez samorządy lokalne działania zmierzające do poprawy jakości powietrza sprawiły, że w 2022 r. w porównaniu z rokiem 2010 niemal we wszystkich miastach i aglomeracjach zmniejszyła się liczba dni przekroczenia normy stężenia PM_{10} (rysunek 2). Standardy oceny jakości powietrza wskazują, że w ciągu roku takich dni nie powinno być więcej niż 35. Spektakularna zmiana nastąpiła w aglomeracji wrocławskiej, gdzie liczba dni z przekroczeniem stężenia PM_{10} zmniejszyła się ze 183 dni w 2010 r. do 21 dni w 2022 r. W aglomeracji krakowskiej liczba dni z przekroczeniem normy zmniejszyła się ze 148 do 48, a w aglomeracji górnośląskiej – ze 129 dni do 37 dni. Jedynie w Wałbrzychu odnotowano wzrost liczby dni z przekroczeniem normy.

Rysunek 2. Zmiana liczby dni przekroczenia normy stężenia pyłami PM_{10} w miastach i aglomeracjach w Polsce w 2022 r. w porównaniu z 2010 r.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GIOŚ, 2024)

Na rysunkach 3–5 przedstawiono wartości stężenia pyłów $PM_{2,5}$ i PM_{10} , liczby dni przekroczenia normy stężenia pyłami PM_{10} , a na rysunku 6 – surowy współczynnik zgonów powodowanych chorobami układu krążenia, oddechowego i nowotworami w miastach i aglomeracjach w Polsce w latach 2010–2022. Podstawowe charakterystyki opisowe zmiennych dla lat 2010 i 2022 zestawiono w tabeli 1.

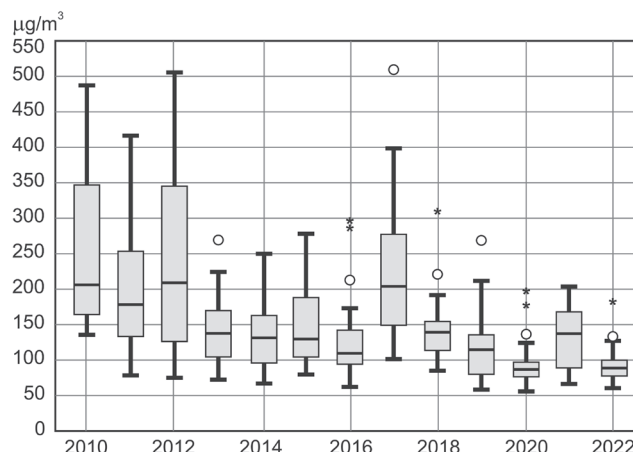
Rysunek 3. Stężenie pyłów $PM_{2,5}$ w miastach i aglomeracjach w Polsce w latach 2010–2022

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GIOŚ, 2024)

W analizowanym przedziale lat 2010–2022 obserwuje się spadek stężenia pyłów drobnych PM_{10} i $PM_{2,5}$ w powietrzu. Z upływem lat malały także wartości przeciętne, tj. średnie arytmetyczne i mediany. Jednak w latach 2012, 2017 i 2021 emisja zanieczyszczenia pyłami jest większa niż w sąsiadujących okresach. W przypadku stężenia pyłów $PM_{2,5}$ znajdujące się powyżej górnego zakresu wartości obserwacje odstające pojawiają się liczniej niż obserwacje ekstremalne, natomiast w przypadku stężenia pyłów PM_{10} obserwacji odstających jest prawie tyle samo jak ekstremalnych, ale jest ich mniej niż dla emisji najdrobniejszych pyłów (rysunek 3 i 4). Zidentyfikowane obserwacje nietypowe dotyczą: aglomeracji górnośląskiej (PM_{10} lata: 2016–2018, 2020), aglomeracji krakowskiej ($PM_{2,5}$ lata: 2011, 2014, 2016; PM_{10} lata: 2016 i 2020), aglomeracji rybnicko-jastrzębskiej ($PM_{2,5}$ lata: 2016 i 2018; PM_{10} lata: 2013, 2016, 2018–2020), aglomeracji łódzkiej i warszawskiej (PM_{10} w roku 2022), a także Bielska-Białej ($PM_{2,5}$ lata: 2010, 2013–2014, 2016, 2019–2020) i Wałbrzycha ($PM_{2,5}$ rok 2014). Z kolei obserwacja odstająca znajdująca się poniżej dolnego zakresu wartości odnosiła się do Koszalina ($PM_{2,5}$ w roku 2021). Spadkowi przeciętnych wartości stężenia pyłów $PM_{2,5}$ i PM_{10} towarzyszyło zmniejszanie się zróżnicowania wartości emisji pyłów drobnych (tabela 1, s. 58), co świadczy o poprawie sytuacji w zakresie zanieczyszczenia powietrza.

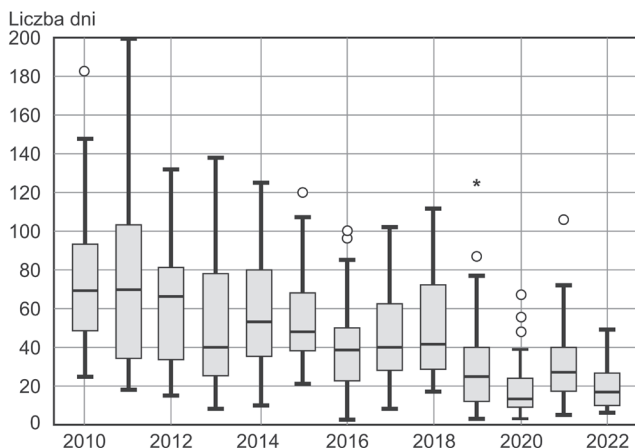
W okresie analizy liczba dni przekroczenia normy stężenia pyłów PM_{10} zmniejszała się, malały również wartości średnich i mediany tej zmiennej. Widoczne na rysunku 5 (s. 58) obserwacje odstające i obserwacja ekstremalna dotyczą aglomeracji krakowskiej (lata: 2015 i 2019–2021), aglomeracji górnośląskiej i rybnicko-jastrzębskiej (2016 i 2020) oraz aglomeracji wrocławskiej (2010). Zróżnicowanie wartości liczby dni przekroczenia normy zmniejszało się w badanym okresie (tabela 1), wskazując na poprawę sytuacji zanieczyszczenia powietrza pyłami zawieszonymi.

W latach 2010–2022 umieralność z powodu chorób układu krążenia, oddechowego i nowotworów mierzona surowym współczynnikiem zgonów wykazywała

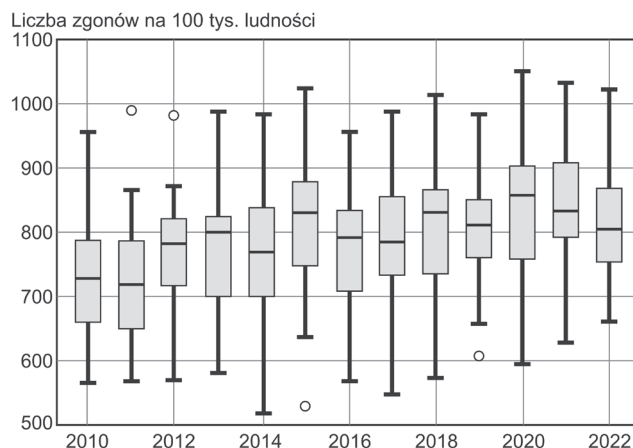
Rysunek 4. Stężenie pyłów PM_{10} w miastach i aglomeracjach w Polsce w latach 2010–2022

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GIOŚ, 2024)

Rysunek 5. Liczba dni przekroczenia normy pyłów PM_{10} w miastach i aglomeracjach w Polsce w latach 2010–2022

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GIOŚ, 2024)

Rysunek 6. Surowy współczynnik zgonów powodowanych chorobami układu krążenia, oddechowego i nowotworami w miastach i aglomeracjach w Polsce w latach 2010–2022

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GUS, 2024)

Tabela 1. Statystyki opisowe zmiennych dla lat 2010 i 2022

Zmienna / Rok		Średnia	Mediana	Kwartył dolny	Kwartył górny	Odchylenie standardowe	Rozstęp	Minimum	Maksimum
Stężenie $PM_{2.5}$ ($\mu g/m^3$)	2010	173,929	163	116	222	77,078	363	55	418
	2022	69,133	68	59	79	14,938	62	47	109
Stężenie PM_{10} ($\mu g/m^3$)	2010	242,500	212	163	352	112,706	414	80	494
	2022	96,552	93	81	107	24,812	122	63	185
Liczba dni przekroczenia normy	2010	74,231	67	45	95	41,280	170	13	183
	2022	22,276	21	11	31	13,355	43	6	49
Surowy współczynnik zgonów (na 100 tys. ludności)	2010	727,759	727	659	786	91,246	392	565	957
	2022	831,000	816	754	880	118,576	566	661	1227

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GIOŚ, 2024; GUS, 2024).

trend rosnący, zwiększały się średnie i mediany wartości natężenia zgonów (rysunek 6). Zidentyfikowane obserwacje odstające znajdujące się poza górnym zakresem wartości cechowały aglomerację łódzką (lata 2011–2012), a obserwacje odstające znajdujące się poniżej dolnego zakresu wartości dotyczyły Gorzowa Wielkopolskiego (2015) oraz Rzeszowa (2019). Zróżnicowanie wartości surowego współczynnika zgonów zwiększało się (tabela 1), co przy utrzymywaniu się trendu rosnącego natężenia zgonów świadczy o pogarszaniu się kondycji zdrowotnej mieszkańców miast i aglomeracji.

Zanieczyszczenie powietrza w powiązaniu z niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi wywołuje smog. W Polsce zazwyczaj występuje on cyklicznie, pojawia się głównie w okresie zimowym, kiedy przy niskich temperaturach zapotrzebowanie na energię do ogrzewania pomieszczeń i tym samym emisja zanieczyszczeń wzrasta. Do powstania smogu głównie przyczyniają się warunki meteorologiczne, zwłaszcza bezwietrzna i wyżowa pogoda (Adamkiewicz i Matyasik,

2019). W historii pomiarów szczególnie zapisał się rok 2017 z jednymi z najwyższych wskazań zanieczyszczenia pyłami drobnymi. Innym warunkiem sprzyjającym powstawaniu smogu jest ukształtowanie terenu, a także nieoptymalne zaplanowanie przestrzeni miejskiej bez korytarzy powietrznych, co w efekcie zmniejsza cyrkulację powietrza. Wysokich zanieczyszczeń powietrza pyłami drobnymi doświadczają miasta i aglomeracje znajdujące się w kotlinach m.in. na Dolnym Śląsku i w Małopolsce, ale też otoczone suburbiami. Na wystąpienie smogu wpływ mają również zanieczyszczenia pochodzące z transportu drogowego.

4. METODY

Do badania współwystępowania zanieczyszczenia powietrza i umieralności zastosowano współczynnik korelacji rang (ρ) Spearmana, określony wzorem:

$$r_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum_{i=1}^N d_i^2}{N \cdot (N^2 - 1)} \quad (1)$$

gdzie: $d_i = \text{ranga}(y_i) - \text{ranga}(x_i)$ – różnica rang zmiennych dla i -tego obiektu; $i = 1, 2, \dots, N$; N – liczba obiektów.

Współczynnik przyjmuje wartości z przedziału $[-1; 1]$. Dodatnia wartość oznacza zgodność uporządkowań obiektów (miast i aglomeracji) pod względem analizowanych zmiennych, czyli świadczy o współwystępowaniu zmiennych. Natomiast ujemna wartość wskazuje na niezgodność uporządkowań obiektów. Im bliższa 1 jest wartość bezwzględna współczynnika rho Spearmana, tym silniejsze współwystępowanie zjawisk. W analizie korelacyjnej uwzględniono uporządkowania obiektów pod względem wartości umieralności i zanieczyszczenia powietrza w tym samym okresie ($p = 0$), a także wzięto pod uwagę opóźnienie czasowe ($p = 1, 2, \dots, 5$) w umieralności względem emisji pyłów.

Statystyczną istotność potwierdzano testem współczynnika korelacji rang Spearmana. Sformułowano hipotezę zerową: zgodność uporządkowań zmiennych nie występuje ($\rho_s = 0$) wobec hipotezy alternatywnej o istniejącej zgodności ($\rho_s > 0$). W przypadku próby liczącej co najmniej 30 obserwacji skorzystano z granicznego rozkładu współczynnika rho Spearmana, który jest rozkładem normalnym ze średnią $E(r_s) = \rho_s$ i odchyleniem standardowym $D(r_s) = \frac{1}{\sqrt{N-1}}$. Do weryfikacji posłużyła statystyka empiryczna postaci:

$$U = r_s \sqrt{N-1} \quad (2)$$

gdzie: r_s – współczynnik korelacji rang Spearmana; N – liczba obiektów.

Obliczenia wykonano w programie IBM SPSS Statistics 29.0.

5. REZULTATY

Na podstawie wartości zmiennych charakteryzujących zanieczyszczenie powietrza pyłami drobnymi i umieralności z powodu chorób układu krążenia, oddechowego i nowotworów w miastach i aglomeracjach w Polsce obliczono współczynniki korelacji rang Spearmana. Uwzględniono równoczesne oddziaływanie zanieczyszczenia powietrza na umieralność (opóźnienie $p = 0$), a także opóźnienie czasowe umieralności względem zanieczyszczenia powietrza ($p = 1, 2, \dots, 5$). Opóźnienie $p = 1$ oznaczało, że porównywano umieralność w danym roku z emisją pyłów z roku wcześniejszego, a $p = 5$ oznaczało, że umieralność w danym roku zestawiano z emisją pyłów sprzed pięciu lat. Wyniki wraz z oceną statystycznej istotności zamieszczono w tabelach 2–4.

Istnieje dodatnia słaba (współczynniki rho Spearmana nieprzekraczające wartości 0,4) lub co najwyżej umiarkowana (wartości co najmniej 0,4, co najwyżej 0,7) zależność zanieczyszczenia pyłami i umieralności powodowanej łącznie trzema przyczynami: chorobami układu krążenia,

Tabela 2. Korelacja rho Spearmana: stężenie pyłów $PM_{2.5}$ vs. umieralność z uwzględnieniem opóźnień w miastach i aglomeracjach w latach 2010–2022

Lata	Opóźnienie					
	$p = 0$	$p = 1$	$p = 2$	$p = 3$	$p = 4$	$p = 5$
2010	0,017	.	.	.	.	.
2011	0,263	0,063	.	.	.	.
2012	0,032	0,098	−0,048	.	.	.
2013	0,157	0,072	0,139	0,056	.	.
2014	0,467*	0,203	0,153	0,224	0,096	.
2015	0,133	0,413*	0,153	0,146	0,192	0,100
2016	0,300	0,030	0,344	0,043	0,022	0,101
2017	0,298	0,418*	0,117	0,425*	0,167	0,098
2018	0,278	0,297	0,423*	0,102	0,395*	0,172
2019	0,172	0,339	0,360	0,437*	0,155	0,402*
2020	0,360	0,149	0,230	0,288	0,367*	0,124
2021	−0,201	0,070	−0,001	0,087	0,133	0,221
2022	0,033	0,067	0,287	0,085	0,228	0,303

Objaśnienia: . – brak możliwości wyznaczenia; * – korelacja istotna statystycznie na poziomie $p \leq 0,05$.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GIOŚ, 2024; GUS, 2024).

Tabela 3. Korelacja rho Spearmana: stężenie pyłów PM_{10} vs. umieralność z uwzględnieniem opóźnień w miastach i aglomeracjach w latach 2010–2022

Lata	Opóźnienie					
	$p = 0$	$p = 1$	$p = 2$	$p = 3$	$p = 4$	$p = 5$
2010	−0,140	.	.	.	.	.
2011	0,263	−0,019	.	.	.	.
2012	0,144	0,246	−0,037	.	.	.
2013	0,278	0,077	0,230	−0,002	.	.
2014	0,498*	0,291	0,175	0,258	0,090	.
2015	0,322	0,417*	0,291	0,129	0,188	−0,010
2016	0,434*	0,216	0,284	0,162	0,023	0,161
2017	0,434*	0,519*	0,256	0,423*	0,290	0,121
2018	0,465*	0,462*	0,535*	0,290	0,491*	0,296
2019	0,272	0,477*	0,500*	0,472*	0,296	0,398*
2020	0,346	0,203	0,379*	0,375*	0,357	0,191
2021	0,069	0,113	0,132	0,273	0,358	0,404*
2022	0,036	0,170	0,320	0,129	0,427*	0,441*

Objaśnienia: . – brak możliwości wyznaczenia; * – korelacja istotna statystycznie na poziomie $p \leq 0,05$.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GIOŚ, 2024; GUS, 2024).

Tabela 4. Korelacja rho Spearmana: liczba dni przekroczenia normy stężenia PM_{10} vs. umieralność z uwzględnieniem opóźnień w miastach i aglomeracjach w latach 2010–2022

Lata	Opóźnienie					
	$p = 0$	$p = 1$	$p = 2$	$p = 3$	$p = 4$	$p = 5$
2010	0,166	.	.	.	.	.
2011	0,269	0,223	.	.	.	.
2012	0,332	0,334	0,248	.	.	.
2013	0,397*	0,232	0,311	0,261	.	.
2014	0,434*	0,451*	0,289	0,327	0,282	.
2015	0,369*	0,431*	0,488*	0,282	0,326	0,256
2016	0,167	0,207	0,315	0,339	0,178	0,210
2017	0,295	0,192	0,232	0,348*	0,431*	0,262
2018	0,287	0,291	0,237	0,300	0,423*	0,446*
2019	0,249	0,225	0,247	0,185	0,288	0,408*
2020	0,170	0,176	0,115	0,187	0,045	0,150
2021	0,198	0,187	0,161	0,054	0,262	0,211
2022	0,236	0,295	0,210	0,204	0,147	0,262

Objaśnienia: . – brak możliwości wyznaczenia; * – korelacja istotna statystycznie na poziomie $p \leq 0,05$.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych (GIOŚ, 2024; GUS, 2024).

układu oddechowego i nowotworami. Oznacza to zgodność uporządkowań obiektów (miast, aglomeracji) pod względem analizowanych zmiennych. Miasta i aglomeracje o wysokim stężeniu pyłami cechuje również wysoka umieralność, a miasta i aglomeracje o niskim stężeniu pyłów charakteryzuje niska umieralność. Jednakże statystycznie istotne są zwłaszcza zależności o umiarkowanej sile. Przykładowo w 2014 r. niską umieralnością i niskim zanieczyszczeniem pyłami $PM_{2,5}$, a także pyłami PM_{10} cechowały się: aglomeracja białostocka, Gorzów Wielkopolski, Olsztyn i Zielona Góra. A w tym samym roku wysoką umieralność i wysokie zanieczyszczenie pyłami obserwowano w: Wałbrzychu, aglomeracji łódzkiej i Bielsku-Białej. W 2017 r. niska umieralność przy niskim stężeniu pyłów $PM_{2,5}$ oraz PM_{10} z roku wcześniejszego dotyczyła: aglomeracji białostockiej, Rzeszowa, Gorzowa Wielkopolskiego, Torunia i Olsztyna, a wysoka umieralność z występującym w 2016 r. wysokim stężeniem pyłami drobnymi miała miejsce w: Bielsku-Białej, Częstochowie, Wałbrzychu i aglomeracji krakowskiej.

Porównując siłę zależności, można zauważyć, że częściej większa jest zależność umieralności i zanieczyszczenia pyłami PM_{10} niż zależność umieralności i zanieczyszczenia pyłami $PM_{2,5}$. Na przykład w 2014 r. współczynniki korelacji rang Spearmana wynosiły odpowiednio 0,498 i 0,467, a w 2017 r. (przy opóźnieniu $p=1$): 0,519 i 0,418. Mimo zaobserwowanych różnic w wartościach współczynników wskazują one na co najwyżej umiarkowane siły zależności. To dość zaskakujące wobec badań wskazujących, że zanieczyszczenia pyłami

najdrobniejszymi niosą daleko idące negatywne konsekwencje dla funkcjonowania i zdrowia organizmów w porównaniu z zanieczyszczeniami drugim rodzajem pyłów. Także częściej pierwsza z wymienionych para zmiennych wykazuje korelację statystycznie istotną.

Analizując wartości współczynników rho Spearmana w kolejnych latach, obserwuje się, że z upływem czasu maleje zależność umieralności i zanieczyszczenia pyłami wyrażonymi jako liczba dni przekroczenia normy stężenia pyłami PM_{10} . Sytuacja ta jest identyfikowana zarówno przy braku przesunięcia w czasie między umieralnością a liczbą dni przekroczenia normy ($p=0$), jak i przy opóźnieniach $p=1, 2, \dots, 5$. Jednocześnie z upływem czasu rośnie siła współwystępowania umieralności i zanieczyszczenia pyłami mierzonymi stężeniem PM_{10} i $PM_{2,5}$. Jednakże obserwacja ta dotyczy wyłącznie opóźnień od 2 do 5 lat. Może to świadczyć o utrwalaniu się niekorzystnego związku kondycji zdrowotnej i zanieczyszczenia powietrza.

Nie obserwuje się wyraźnej prawidłowości badanych zależności uwzględniających opóźnienia czasowe. Ale częściej statystycznie istotne współczynniki korelacji są dla opóźnień $p=1, 2, 3$ niż dla pozostałych.

6. PODSUMOWANIE

Badania kohortowe i przekrojowe wskazują, że zanieczyszczenie powietrza ma potwierdzony negatywny wpływ na zdrowie (Gładka i Zatoński, 2016). Zanieczyszczenie jest powodem kilkudziesięciu tysięcy zgonów rocznie w Polsce, choć ta liczba zmniejsza się w czasie, to postuluje się, by włączyć problemy związane z zanieczyszczeniem powietrza do debaty na temat bezpieczeństwa zdrowotnego ludności (Stryjek, 2021). Obecność pyłu zawieszonego w powietrzu determinuje stan zdrowia tylko w pewnym stopniu. Najważniejszym czynnikiem jest styl życia, a zaraz za nim wszystkie inne czynniki środowiskowe, w tym zanieczyszczenia powietrza (Krzeszowiak i Pawlas, 2018).

Przeprowadzona analiza zależności potwierdza pozytywny związek zanieczyszczenia powietrza i umieralności mieszkańców obszarów miejskich w Polsce. Miasta i aglomeracje o wysokim stężeniu pyłami zawieszonymi w powietrzu cechuje wysoka umieralność powodowana chorobami układu krążenia, oddechowego i nowotworami, a miasta i aglomeracje o niskim stężeniu pyłów charakteryzuje niska umieralność. Chociaż w uwzględnionych w badaniu ośrodkach miejskich zaobserwowano poprawę sytuacji pod względem zanieczyszczenia powietrza, to rosnące natężenie zgonów wskazywało na niekorzystną sytuację zdrowotną. Jest to wynikiem starzenia się populacji miast i aglomeracji. Wskazane jest dalsze monitorowanie związku zanieczyszczenia powietrza i umieralności z uwzględnieniem efektu starzenia się ludności.

Badanie zrealizowano, przyjmując uproszczenia i ograniczenia wpływające na końcowy wynik. Za kluczowe można uznać założenie o takim samym narażeniu na stężenie pyłu drobnego wszystkich mieszkańców danego ośrodka miejskiego. Uproszczenie to przyjęto z powodu niewielkiej liczby stacji monitoringu jakości powietrza w poszczególnych miastach i aglomeracjach (w większości działają pojedyncze stacje pomiarowe) oraz braku możliwości odniesienia konkretnego stężenia zanieczyszczenia w różnych strefach pomiaru w ośrodku miejskim do populacji zamieszkujących poszczególne strefy. Drugie uproszczenie dotyczyło określenia natężenia zgonów powodowanych trzema przyczynami zgonów (chorobami układu krążenia, oddechowego i nowotworami) poprzez surowy współczynnik zgonów zamiast standaryzowanego współczynnika. Wynikało to z niedostępności dla miast danych o przyczynach zgonów według wieku, a także o bardziej szczegółowych przyczynach zgonów niż w głównych grupach zgodnie z Międzynarodową Klasyfikacją Chorób ICD-10.

BIBLIOGRAFIA

- Adamkiewicz, Ł., Matyasik, N. (2019). *Smog w Polsce i jego konsekwencje*. Polski Instytut Ekonomiczny. https://pie.net.pl/wp-content/uploads/2020/03/PIE-WP_5-2019.pdf
- Amann, M. (red.). (2013, marzec). *Policy scenarios for the revision of the Thematic Strategy on Air Pollution* (TSAP Report #10, wersja 1.2). International Institute for Applied System Analysis IIASA. <https://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/10615/1/XO-13-057.pdf>
- Badyda, A., Grellier, J., Dąbrowiecki, P. (2016). Ocena obciążenia wybranymi chorobami układu oddechowego i układu sercowo-naczyniowego z powodu zanieczyszczeń powietrza w 11 polskich aglomeracjach. *Lekarz Wojskowy*, 94(1), 32–38.
- Bebkiewicz, K., Bzdziuch, P., Chłopek, Z., Grzelak, P., Kamola, E., Kargulewicz, I., Olecka, A., Rutkowski, J., Skośkiewicz, J., Szczepański, K., Walczak, J., Wałęzak, M., Waśniewska, S., Zakrzewska, D., Żaczek, M. (2024). *Krajowy bilans emisji SO₂, NO_x, CO, NH₃, NMLZO, pyłów, metali ciężkich i TZO za lata 1990–2022. Raport syntetyczny*. Krajowy Ośrodek Bilansowania i Zarządzania Emisjami. https://www.kobize.pl/uploads/materialy/materialy_do_pobrania/krajowa_inwentaryzacja_emisji/Bilans_emisji_raport_syntetyczny_2022.pdf
- Cembrzyńska, J., Krakowiak, E., Brewczyński, P.Z. (2012). Zanieczyszczenie powietrza pyłem zawieszonym PM₁₀ oraz PM_{2,5} w warunkach silnej antropopresji na przykładzie miasta Sosnowiec. *Medycyna Środowiskowa – Environmental Medicine*, 15(4), 31–38. <https://www.environmed.pl/pdf-114088-43609?filename=Zanieczyszczenie.pdf>
- Dziubanek, G., Marchwińska-Wyrwał, E., Piekut, A., Rusin, M., Hajok, I. (2014). Zanieczyszczenia powietrza jako istotny modyfikowalny czynnik ryzyka zdrowotnego. *Hygeia Public Health*, 49(1), 75–80. <http://www.h-ph.pl/pdf/hyg-2014/hyg-2014-1-075.pdf>
- European Commission. (2022). *Special Eurobarometer 468: Attitudes of European citizens towards the environment*. https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2156_88_1_468_ENG
- European Environment Agency. (2023). *Air quality in Europe 2022: Health impacts of air pollution in Europe, 2022*. <https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2022/health-impacts-of-air-pollution>
- Filleul, L., Rondeau, V., Vandentorren, S., Le Moual, N., Cantagrel, A., Annesi-Maesano, I., Charpin, D., Declercq, C., Neukirch, F., Paris, C., Vervloet, D., Brochard, P., Tessier, J.-F., Kauffmann, F., Baldi, I. (2005). Twenty five year mortality and air pollution: Results from the French PAARC survey. *Occupational and Environmental Medicine*, 62(7), 453–460. <https://doi.org/10.1136/oem.2004.014746>
- Gładka, A., Zatoński, W. (2016). Wpływ zanieczyszczenia powietrza na choroby układu oddechowego. *Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych*, 65(4), 573–582. <https://kosmos.ptpk.org/index.php/Kosmos/article/view/1645/1623>
- Główny Inspektorat Ochrony Środowiska. (2024). Bank danych pomiarowych. <https://powietrze.gios.gov.pl/pjp/archives>
- Główny Urząd Statystyczny. (2024). Bank Danych Lokalnych. <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start>
- Góra, D. (2019). Analiza wybranych zanieczyszczeń powietrza w 2018 r. na terenie Bielska-Białej. *Badania Fizjograficzne. Seria A – Geografia Fizyczna*, 10(A70), 21–37. <https://doi.org/10.14746/bfg.2019.10.2>
- Góra, D. (2020). Stan zanieczyszczenia powietrza w 2017 roku w województwie śląskim oraz jego wpływ na zdrowie człowieka. *Annales Universitatis Paedagogicae. Cracoviensis Studia Geographica*, 15, 150–164. <https://doi.org/10.24917/20845456.15.10>
- Harmata, W., Kamionek, D. (2021). Ochrona dróg oddechowych – nowe wyzwania. *Biuletyn Wojskowej Akademii Technicznej*, 70(1), 125–147. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.6963>
- Jędrak, J., Konduracka, E., Badyda, A., Dąbrowiecki, P. (2021). *Wpływ zanieczyszczenia powietrza na zdrowie* (wyd. 2). Krakowski Alarm Smogowy.
- Karaczun, Z.M., Michalak, W. (2019). *Wpływ zmiany klimatu i zanieczyszczenia powietrza na zdrowie mieszkańców Warszawy*. Koalicja Klimatyczna.
- Kowalska, M., Kocot, K. (2016). Krótkoterminowe narażenie na drobny pył zawieszony w powietrzu (PM_{2,5} i PM₁₀) a ryzyko zaburzeń rytmu serca i udarów mózgu. *Postępy Higieny i Medycyny Doświadczalnej*, 70, 1017–1025. <https://phmd.hirschfeld.pl/wp-content/uploads/2023/06/1220389.pdf>
- Kowalska, M., Kowalski, M. (2014). *Podręcznik nauczyciel. T. 2: Wpływ zanieczyszczeń powietrza na zdrowie*. Główny Instytut Górnictwa.
- Krzeszowiak, J., Pawlas, K. (2018). Pył zawieszony (PM_{2,5} oraz PM₁₀), właściwości oraz znaczenie epidemiologiczne ekspozycji krótko- i długookresowej dla chorób układu oddechowego oraz krążenia. *Medycyna Środowiskowa – Environmental Medicine*, 21(2), 7–13. https://www.environmed.pl/pdf-112798-42572?filename=Py%20zawieszony%20PM2_5.pdf
- Kuchcik, M., Milewski, P. (2018). Zanieczyszczenie powietrza w Polsce – stan, przyczyny i skutki. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 182(2). <https://journals.pan.pl/dlibra/publication/123414/edition/107643/content>
- Marchwińska-Wyrwał, E., Hajok, I., Rogala, D., Spychała, A., Mucha, N., Jastrzębski, T. (2020). Środowiskowe czynniki ryzyka zdrowotnego istotną przyczyną nierówności w zdrowiu mieszkańców województwa śląskiego. W: E. Marchwińska-Wyrwał i G. Dziubanek (red.), *Środowiskowe czynniki ryzyka zdrowotnego* (s. 9–27). Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach; Polska Platforma Medyczna. <https://ppm.edu.pl/info/article/SUMa888c385f351496c92b08a5fd2d53f2f/>
- Milojevic, A., Wilkinson, P., Armstrong, B., Bhaskaran, K., Smeeth, L., Hajat, S. (2014). Short-term effects of air pollution on a range of cardiovascular events in England and Wales: Case-crossover analysis of the MINAP database, hospital admissions and mortality. *Heart*, 100(14), 1093–1098. <https://doi.org/10.1136/heartjnl-2013-304963>
- Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej. (1996). *Narodowy Program Zdrowia na lata 1996–2005*.
- Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie – UNIC Warsaw. (2016). *Cele zrównoważonego rozwoju*. <https://www.un.org/pl/>

- Rabczenko, D., Wojtyniak, B., Wysocki, M., Goryński, P. (2005). Krótkookresowy wpływ zanieczyszczeń powietrza atmosferycznego dwutlenkiem siarki, pyłami zawieszonymi i dwutlenkiem azotu na umieralność mieszkańców miast w Polsce. *Przegląd Epidemiologiczny*, 59(4), 969–979. <https://www.przegl.epidemiol.pzh.gov.pl/pdf-179360-99953?filename=Krotkookresowy%20wpływ.pdf>
- Samoli, E., Touloumi, G., Zanobetti, A., Le Tertre, A., Schindler, Chr., Atkinson, R., Vonk, J., Rossi, G., Saez, M., Rabczenko, D., Schwartz, J., Katsouyanni, K. (2003). Investigating the dose-response relation between air pollution and total mortality in the APHEA-2 multicity project. *Occupational and Environmental Medicine*, 60(12), 977–982. <https://doi.org/10.1136/oem.60.12.977>
- Simkhovich, B.Z., Kleinman, M.T., Kloner, R.A. (2008). Air pollution and cardiovascular injury: Epidemiology, toxicology, and mechanisms. *Journal of the American College of Cardiology*, 52(9), 719–726. <https://doi.org/10.1016/j.jacc.2008.05.029>
- Stryjek, J. (2021). Zanieczyszczenie powietrza jako zagrożenie bezpieczeństwa zdrowotnego w Polsce – w świetle teorii sekurytyzacji. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 19(1), 159–176. <https://doi.org/10.36874/RIESW.2021.1.9>
- World Health Organization. (2006, 12 sierpnia). *Air quality guidelines global update 2005*. <https://www.who.int/publications/item/WHO-SDE-PHE-OEH-06.02>
- Wysocki, M.J., Miller, M. (2003). Paradygmat Lalonde’a, światowa organizacja zdrowia i nowe zdrowie publiczne. *Przegląd Epidemiologiczny*, 57(3), 505–512. https://www.przegl.epidemiol.pzh.gov.pl/pdf-179116-99718?filename=Lalonde_039_s%20paradigm_.pdf
- Artykuł wpłynął:
20 sierpnia 2024
Zaakceptowano do druku:
24 września 2024

Adam Bielecki

 <https://orcid.org/0000-0003-1460-2961>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji

adam_biel@o2.pl

PLURALIZM DEFINICJI ZIELENI MIEJSKIEJ W LITERATURZE STANDARDY, ASPEKTY PRZYRODNICZE I TECHNICZNE

Abstrakt: W artykule zawarto informacje na temat terenów zielonych na obszarach zurbanizowanych. Głównym celem pracy był przegląd i weryfikacja metodyki stosowanej do interpretacji wyników, określania znaczenia i zakresu ochrony zieleni na terenach miejskich, które są opisane w literaturze naukowej bądź w aktach prawnych. Weryfikację oparto na przeglądzie szerokiego spektrum źródeł (m.in. uchwał i wytycznych międzynarodowych organizacji) odnoszących się do zieleni miejskiej. Zaprezentowano wybrane koncepcje planowania zieleni w różnej wielkości miastach, z różnymi ich funkcjami dominującymi czy warunkami naturalnymi. W artykule podano też informacje na temat metod inwentaryzacji zieleni na obszarach zurbanizowanych na podstawie mniej lub bardziej precyzyjnych wytycznych, zarówno numerycznych, jak i opisowych, a także uzyskanych poprzez interpretację danych teledetekcyjnych. Na podstawie dokonanego przeglądu wykazano różnorodność i niespójność stosowanych definicji oraz wielorakość podejść do analizy stopnia zazieleniania miast, co w efekcie prowadzi do nierzetelnych analiz przestrzennych wykorzystywanych do oceny jakości życia mieszkańców i planowania rozwoju przestrzennego danej jednostki.

Słowa kluczowe: roślinność, inwentaryzacja przestrzenna, geostatystyka, urbanistyka

PLURALISM OF URBAN GREENERY DEFINITIONS IN LITERATURE: STANDARDS AND NATURAL AND TECHNICAL ASPECTS

Abstract: The article contains information on green areas in urban locations. The main objective of the work was to review and verify the methodology used to interpret the results, and determine the importance and scope of greenery protection in urban areas as described in the academic literature or in statutory laws. The verification was based on a review of a wide range of sources (including resolutions or guidelines of international organizations) relating to urban greenery. Selected concepts of green planning in cities of various sizes, with different dominant functions or natural conditions are presented. The article also contains information on methods of green inventories in urban areas based on more or less precise guidelines, both descriptive and numerical, as well as obtained through the interpretation of remote sensing data. As a result, the diversity and inconsistency of the definitions used and the multiplicity of approaches to the analysis of the degree of greening in cities were demonstrated, which in effect has led to the unreliable spatial analyses used to assess the quality of life of residents and to plan the spatial development of a given unit.

Keywords: vegetation, spatial inventory, geo-statistics, urban planning

1. WSTĘP

Roślinność jest kluczowym elementem życia na Ziemi. Obszary lasów, łąk, stepów oraz roślinności wodnej, a także tereny rolnicze obok głównej funkcji produkcyjnej pełnią liczne funkcje niezbędne do prawidłowego przebiegu wszelkich procesów przyrodniczych. Inaczej wygląda sytuacja na obszarach miejskich, które odpowiadają za część niekorzystnych zmian w środowisku naturalnym zachodzących na naszej planecie. Jednak w miastach, bardzo zróżnicowanych pod względem zagospodarowania przestrzeni, również występują

tereny porośnięte roślinnością. Im więcej takich obszarów, tym wolniejszy jest proces zanieczyszczenia powietrza i wody czy degradacji gleby (Ozsoy i Aksoy, 2015). Aby skutecznie prowadzić politykę zrównoważonego rozwoju, niezbędna jest rzetelna wiedza zarówno na temat wielkości powierzchni zajmowanej przez zieleń w miastach (Szczepanowska, 2012), jak i jej jakości (Batala i Tsitsoni, 2009). Dlatego celem przeprowadzonego przeglądu była analiza dostępnych źródeł naukowych, administracyjnych oraz prawnych i wykazanie

różnych podejść do tematu zieleni na obszarach zurbanizowanych, z podkreśleniem, na czym te różnice polegają.

Tereny zieleni pełnią wiele niezwykle ważnych funkcji przyrodniczych, technicznych, społecznych, zdrowotnych, edukacyjnych, gospodarczych, estetycznych i promocyjnych. Do głównych walorów funkcji przyrodniczych należy zaliczyć: zmniejszanie się amplitudy temperatury powietrza (eliminacja wysp ciepła), oczyszczanie powietrza oraz wód powierzchniowych i podziemnych (Białobok, 1976; Liu i Li, 2012), a także produkcję fitoncydów (Li i in., 2009). Roślinność zatrzymuje wodę, chroni przed wysychaniem gleby oraz utrzymuje wilgotność powietrza, pochłania dwutlenek węgla (CO_2), wytwarza tlen (O_2), zatrzymuje kurz. Gleby pokryte zielenią są mniej narażone na erozję – zmniejsza się negatywne działanie kropel deszczu i korzeni roślin utrzymujących ziemię (Licznar, 1995). Cień roślin (drzew, krzewów) padający na nawierzchnie bitumiczne ogranicza wydzielanie się związków asfaltowych, co z kolei może zmniejszać deformację nawierzchni drogi oraz ograniczać parowanie węglowodorów z nagrzanym silników pojazdów (Błaszczuk i Kosmala, 2009).

Na terenach pozamiejskich zieleń przydrożna chroni po zmroku przed oślepianiem przez pojazdy, a zimą przed zawiewaniem śniegu na drogi (Szczepanowska, 2008). Flora zapewnia cień ludziom i zwierzętom, stanowi dom i schronienie dla zwierząt, a dla ludzi miejsce odpoczynku i rekreacji. Pozytywnie wpływa na układ nerwowy, poprawia krążenie i proces

oddychania. Pomaga także w koncentracji i przyspiesza proces podejmowania decyzji (Taylor i in., 2001). Zieleń towarzysząca szlakom komunikacyjnym zmniejsza również zmęczenie i jednocześnie zwiększa przyjemność podróżowania (Szczepanowska, 2010). Roślinność może stanowić też barierę dla hałasu. Przykładowo, pas izolacyjny o szerokości do 8 m może obniżyć poziom hałasu nawet o 12–13 dB (Kawoń i Żmuda, 1977). Roślinność działa też bakteriobójczo i grzybobójczo poprzez wydzielanie fitoncydów, które korzystnie wpływają na odporność (Krauz, 1997). Ponadto zieleń ujemnie jonizuje powietrze, co pomaga w leczeniu kataru, migreny oraz przyspiesza gojenie ran (Urbański, 2005). W przypadku zieleni ulicznej jest ona pierwszą barierą izolującą tereny mieszkalne od mikropylów powstających w wyniku spalania paliw, ścierania nawierzchni dróg i opon (Popek i in., 2011). Obecność roślinności wokół obszarów mieszkalnych przeważnie oddziałuje na poziom szczęścia mieszkańców (Szczepanowska, 2008). Ma bezpośredni wpływ na zdrowie psychiczne i jakość życia człowieka, m.in. poprzez podniesienie walorów estetycznych. Zieleń jest zatem ważnym czynnikiem determinującym popyt na grunty i obiekty znajdujące się na nich lub w ich bliskim sąsiedztwie, a tym samym wpływa na wartość ekonomiczną wielu nieruchomości (Crompton, 2001). Szacuje się, że aleje wysadzone drzewami podnoszą cenę nieruchomości nawet o 30% (Walków i Kronenberg, 2012). Badania pokazują, że 75% klientów woli robić zakupy w sklepach znajdujących się w otoczeniu dużych drzew (Kosmala,

Tabela 1. Klasyfikacja usług ekosystemowych wraz z przykładami

Usługa ekosystemowa	Przykład
Podstawowa (siedlisko)	Tworzenie gleby Fotosynteza i produkcja pierwotna Cykl biogeochemiczny (azotu, węgla, siarki, fosforu itp.) Cykl hydrologiczny
Aprowizacyjna	Żywność (produkty pochodzenia zwierzęcego i roślinnego, miód, zioła) Woda Leki Trwałe materiały (drewno, włókna naturalne) Paliwo Produkty przemysłowe (tłuszcze, oleje, woski, guma, perfumy, barwniki) Formuła tworzenia analogicznych substancji syntetycznych Zasoby genetyczne
Regulacyjna	Regulacja klimatu Neutralizacja i rozkład odpadów Oczyszczanie gleby, powietrza i wody Ograniczenie erozji Procesy przenoszenia (np. zapylenie roślin) Ochrona przed promieniowaniem UV Łagodzenie ekstremalnych warunków pogodowych Ograniczenie rozprzestrzeniania się zarazków
Kulturalna	Funkcja rekreacyjna, turystyczna, estetyczna i edukacyjna Inspiracja kulturowa, intelektualna i duchowa Spokój, cisza, relaks Budowanie więzi społecznych, łączenie się z miejscem

Źródło: Reid i in. (2005, s. 40–45).

2005). Co więcej, obecność drzew w bezpośrednim sąsiedztwie budynków obniża koszty ogrzewania nawet o 25% i koszty klimatyzacji o 30%. Mimo to wciąż może istnieć duża presja, aby zabudowywać więcej terenów zielonych, a tym samym zwiększać renty gruntowe i zyski dla miasta lub indywidualnych właścicieli działek (Szczepańska i in., 2017).

Niezwykle istotnym aspektem są usługi ekosystemowe, czyli zespół korzyści, jakie środowisko zapewnia ludziom (Daily, 1997; Kronenberg, 2012). Idea ta opiera się nie na altruistycznym podejściu skupionym na ochronie gatunków zwierząt czy roślin, ale na dobrze skalkulowanym interesie własnym, polegającym na tym, że musimy chronić to, co przynosi nam zysk (Costanza i in., 1997; Fisher i in., 2009). Wcześniej przedstawiono funkcje zieleni rozumiane tradycyjnie. Roślinność jest jednak tylko częścią elementów usług ekosystemowych, na które składają się inne komponenty środowiska przyrodniczego. Tabela 1 pokazuje, jak obszerna jest klasyfikacja tych usług.

Problem wykorzystania obszarów zurbanizowanych na cele przyrodnicze jest zatem niezwykle istotny dla wielu dyscyplin naukowych. Roślinność ma znaczący wpływ na rozmaite aspekty życia człowieka, dlatego należy traktować ją priorytetowo.

2. DEFINICJE I INTERPRETACJA MIEJSKICH TERENÓW ZIELONYCH

Problematyką terenów zielonych w mieście zajmowało się wielu badaczy, jednak znamienne jest to, że tylko nieliczni posługiwali się jakąkolwiek definicją. Dlatego w literaturze spotykamy się z wielością definicji i opisów zieleni miejskiej (Fisher i in., 2005; Taylor i Hochuli, 2017). Różnice w postrzeganiu terenów zielonych wynikają przede wszystkim z dyscypliny, w której specjalizuje się dany badacz, np. ekologia i ochrona środowiska, gospodarka przestrzenna, geografia, medycyna, nauki społeczne czy ekonomiczne. Ze względu na wielowątkowość zagadnienia należy rozważyć wiele kryteriów pozwalających określić, który obszar można, a którego nie można nazwać miejskim terenem zieleni. Zróżnicowanie w postrzeganiu zieleni miejskiej przekłada się bezpośrednio na brak możliwości porównania miast między sobą pod względem zasobności w zieleni miejską, a co za tym idzie także pod względem jakości życia ich mieszkańców.

Dodatkowym problemem w definiowaniu zieleni miejskiej jest zróżnicowane rozumienie terminu „miejski”. Koncepcja ta jest bardzo złożona i wymaga konsensusu różnych dyscyplin naukowych, takich jak geografia, urbanistyka i architektura, socjologia, ekonomia czy ekologia i ochrona środowiska. Dla niektórych autorów jest to obszar w granicach jednostki mającej

prawa miejskie, czyli posiadający taki status prawny (McCann, 2002; *Ustawa*, 2003), dla innych jedynie tereny pełniące funkcje miejskie, tj. produkcyjne i usługowe (Czornik, 2012). W pierwszym przypadku do terenów zieleni miejskiej należeć będą nie tylko skwery, parki czy cmentarze, ale również łąki, pastwiska, grunty orne i lasy zlokalizowane w granicach administracyjnych miasta. Natomiast obszary bezpośrednio graniczące z miastem, położone na terenie wiejskim, nie będą interpretowane jako zieleni miejska. W innych przypadkach kluczowe jest podejście do zagadnienia zieleni miejskiej przez pryzmat funkcji. Tym samym obszary rolne lub leśne nieobjęte funkcjami miejskimi nie będą oznaczane jako zieleni miejska. Należy dodać, że krajobraz miejski charakteryzuje się widocznym wpływem człowieka (McIntyre i in., 2000) – jest to jednak zbyt szerokie kryterium, aby można je było stosować do wyznaczania obszaru miejskiego.

Prawa miejskie w różnych krajach nadawane są według innych kryteriów. W Polsce mamy pięć decydujących czynników. Są to:

- liczba mieszkańców powyżej 2000;
- dochody co najmniej 60% mieszkańców muszą pochodzić z działalności pozarolniczej;
- brak zabudowy zagrodowej w części miejskiej;
- infrastruktura techniczna (wodno-kanalizacyjna);
- uzyskanie (ewentualnie) praw miejskich w przeszłości (*Ustawa*, 1990).

Trudność w zdefiniowaniu, a w konsekwencji w wytyczeniu obszaru miejskiego, wynika z faktu, że obszary miejskie są z natury bardzo zróżnicowane, zarówno pod względem cech fizycznych, jak i form użytkowania terenu (Feltynowski, 2023; Hohtola, 1978). Dlatego wielu badaczy podejmowało próby obliczania zmiennych charakteryzujących obszar zurbanizowany, takich jak odsetek powierzchni pokrytej zielenią, średnia wysokość zabudowy, gęstość zabudowy (Blanco i Velasco, 1996; Edgar i Kershaw, 1994; Friesen i in., 1995; Natuhara i Imai, 1996; Ruszczyk i in., 1987). W wielu przypadkach teren zurbanizowany, miejski jest przedstawiany jako przeciwieństwo obszaru naturalnego, niezagospodarowanego przez człowieka (Rohwer i Woolfenden, 1969; Walbridge, 1997), co zaprzecza stwierdzeniu, że np. park miejski jest obszarem naturalnym.

Najbardziej ogólny opis zieleni miejskiej mówi, że obejmuje ona wszystkie tereny biologicznie czynne znajdujące się w granicach administracyjnych miasta, niezależnie od formy ich użytkowania i właściciela (Böhm, 1999, za: Walkowicz, 2002). Węższe definicje odnoszą się do przestrzeni porośniętej roślinnością na obszarach miejskich (Łukasiewicz i Łukasiewicz, 2016). Należy tutaj zaznaczyć, że zieleni w miastach charakteryzuje się większym rozdrobnieniem niż zlokalizowana poza obszarami miejskimi (Girvetz i in., 2008; Jomaa i in., 2008).

W kontekście prawnym także pojawiają się problemy ze zdefiniowaniem jednoznacznych kryteriów

wyznaczania terenów zielonych. *Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody* stanowi, że tereny zielone to obszary krajobrazowe wraz z elementami z nimi związanymi (takimi jak budynki czy infrastruktura techniczna), porośnięte roślinnością i, co ważne, pełniące funkcje publiczne. Co ciekawe, ani autorzy *Ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane*, ani autorzy *Ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* nie uwzględnili szczegółowo terenów zieleni w akcie prawnym. Bardzo ważnym aspektem jest tu rozróżnienie pojęć pokrycia terenu i użytkowania gruntów (funkcji). Pokrycie terenu opisuje stan fizyczny określonej części powierzchni Ziemi. Użytkowanie gruntów wskazuje, w jaki sposób ludzie korzystają z kawałka ziemi (Fisher i in., 2005).

Z kolei w niemieckiej federalnej ustawie o ochronie przyrody i krajobrazie (*Gesetz über Naturschutz und Landschaftspflege*, 2009) wymieniono następujące tereny naturalne na obszarach zaludnionych: parki, działki, lasy i ich obrzeża, pojedyncze drzewa, obszary wykorzystywane rolniczo, ogrody, powierzchnie doświadczeń przyrodniczych, obszary zbliżone do natury towarzyszące terenom komunikacyjnym oraz powierzchnie wolne od zabudowy. Zgodnie z definicją opublikowaną przez Federalne Ministerstwo Środowiska, Ochrony Przyrody, Budownictwa i Bezpieczeństwa Jądrowego Niemiec (Dosch i in., 2015) zieleni miejska obejmuje wszelkie formy zieleni otwartej i zielonej zabudowy. Ostatni termin jest spotykany tutaj po raz pierwszy. W dalszej części definicji do terenów zielonych zalicza się: parki, cmentarze, ogrody działkowe, ugory, place zabaw, tereny sportowe, zieleni uliczną, zieleni osiedlową, tereny zielone przy budynkach użyteczności publicznej, obszary ochrony przyrody, lasy i ogrody prywatne oraz użytki rolne. Uwzględnia się także elewacje i dachy porośnięte roślinnością, roślinność na obiektach infrastrukturalnych oraz zieleni we wnętrzach budynków. Można zatem stwierdzić, że cała roślinność zlokalizowana w granicach miasta, niezależnie od jej charakteru, mieści się w pojęciu zieleni miejskiej.

W Wielkiej Brytanii natomiast zieleni miejska (wraz z obszarami zajęтыми przez wodę) jest często uznawana za część kapitału naturalnego, który z kolei definiuje się jako element przyrody tworzący określoną wartość dla człowieka (Houses of Parliament: The Parliamentary Office of Science and Technology, 2016). Nasuwa się wniosek, że nieużytki, nawet mimo pokrycia samowysiewającą się roślinnością, nie mieszczą się w zakresie tej definicji.

W literaturze naukowej jednym z najczęściej spotykanych terminów odnoszących się do terenów zieleni miejskiej jest „las miejski”. Pod tym pojęciem rozumie się obecnie na świecie nie tylko obszary leśne, ale również grupy drzew, pojedyncze drzewa oraz krzewy i roślinność występującą w parkach, na cmentarzach

czy terenach ogrodowych (Escobedo i in., 2011; Ferrini i in., 2017; Konijnendijk i in., 2006).

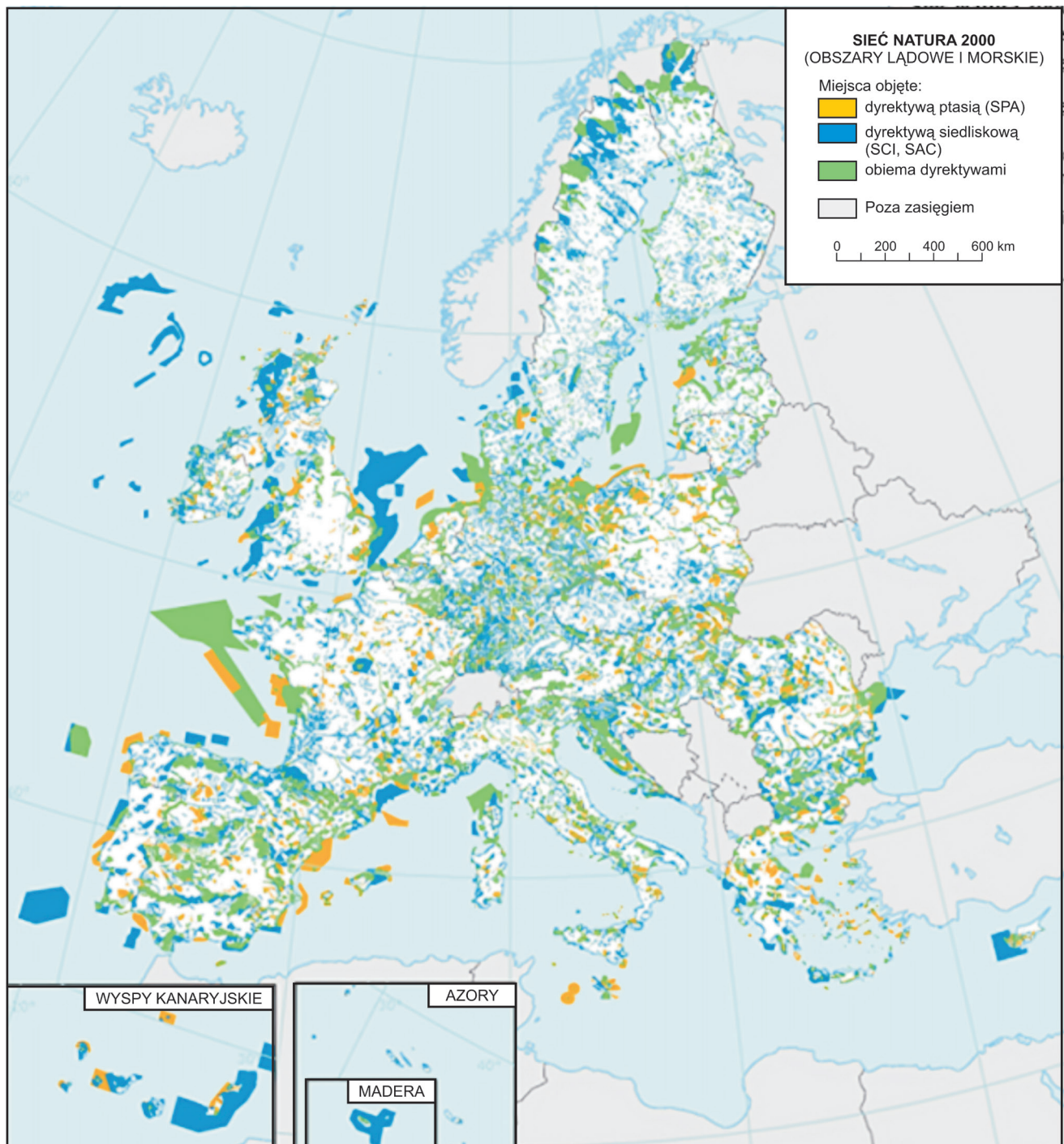
„Zielona infrastruktura” (ang. *green infrastructure* [GI]) to kolejny termin – w Stanach Zjednoczonych pojawia się najczęściej w odniesieniu do obszarów roślinnych zaznaczonych w lokalnych planach zagospodarowania przestrzennego, często zamiennie z określeniem „las miejski” (Zięba-Kulawik i in., 2021). W większości planów koncepcja ta nie jest jednak jasno sprecyzowana. Co ciekawe, w planach, w których występuje taka definicja, najczęściej dotyczy ona możliwości absorpcji wód opadowych, podczas gdy w Polsce używa się określenia „warstwa nieprzepuszczalna” (Nowakowska-Błaszczuk, 1988), a takie terminy jak „krajobraz” czy „przyroda” nie są stosowane (Grabowski i in., 2022). Amerykańska Agencja Ochrony Środowiska zdefiniowała koncepcję zielonej infrastruktury jako zestaw praktyk mających na celu kontrolę wód opadowych (United States Environmental Protection Agency, b.r.).

W Polsce odpowiednikiem GI jest koncepcja błękitno-zielonej infrastruktury, która z kolei nawiązuje do pojęcia zielonej infrastruktury sformułowanego przez Komisję Europejską. Definicja ta mówi, że przez zieloną infrastrukturę należy rozumieć sieć obszarów naturalnych i półnaturalnych, zaprojektowaną i zarządzaną w taki sposób, aby zapewnić jak największe spektrum usług ekosystemowych. Pojawia się też informacja, że błękitno-zielona infrastruktura może być zlokalizowana wyłącznie na terenie miejskim lub wiejskim, a zatem nie dotyczy obszarów poza granicami miast i wsi (*Komunikat Komisji*, 2013). Wymieniono rodzaje elementów przyrodniczych wchodzących w skład niebiesko-zielonej infrastruktury, a mianowicie: lasy, naturalne tereny zielone, rzeki, potoki i inne ciekły, obszary naturalnej retencji, łąki, pola, pastwiska, tereny przybrzeżne, drzewa i krzewy (Solarek i in., 2016).

Kolejnym repozytorium z wyznaczonymi terenami zieleni jest sieć Natura 2000 – program przyjęty przez Komisję Europejską (*Dyrektywa*, 1992). Jest to sposób wyznaczania i ochrony obszarów zielonych o dużym znaczeniu przyrodniczym. Tereny wchodzące w skład tej sieci występują także w przestrzeniach miejskich, gdzie odgrywają szczególną rolę. Są obszarami zieleni, które nie mogą zmienić swojej funkcji na podstawie decyzji władz lokalnych. Jest więc duża doza pewności, że ich powierzchnie nie będą się zmniejszać (rysunek 1).

Również Europejska Agencja Środowiska (European Environment Agency [EEA]) podaje typy miejskich terenów zielonych:

- zielona infrastruktura (tereny zielone i zbiorniki wodne, obszary podmokłe, ogrody prywatne, drzewa przyuliczne);
- obszar osłonięty (przykryty) koronami drzew;
- tereny przeznaczone do użytku publicznego – dostępne tereny zielone (*Komunikat Komisji*, 2013).

Rysunek 1. Sieć Natura 2000

Objaśnienia: SPA – ang. *special protection area* (obszar specjalnej ochrony [OSO]), SCI – ang. *site of Community importance* (obszar mający znaczenie dla Wspólnoty [OZW]), SAC – ang. *special areas of conservation* (specjalny obszar ochrony [SOO])
Źródło: European Environment Agency (b.r.)

Agencja ta prowadzi jeden z najpopularniejszych programów badawczych zapewniających informacje na temat pokrycia terenu – CORINE Land Cover (CLC). Obecnie przygotowywane są bazy danych pokrycia terenu dla 39 krajów europejskich (Bielecka i Ciołkosz, 2004). CORINE Land Cover jest bazą danych wektorowych zawierającą wielokąty reprezentujące określone formy pokrycia terenu. Informacje te są

uzyskiwane na podstawie interpretacji danych satelitar-nych. Same dane prezentowane są na trzech poziomach szczegółowości. Na najwyższym, trzecim poziomie zdefiniowano 44 podstawowe typy pokrycia terenu. Niektóre zlokalizowane są na obszarach antropogenicznych, jak np. tereny zielone czy sportowo-rekreacyjne. Do pierwszych zalicza się: parki, skwery i zadrzewio-
ne cmentarze (nie wszystkie) znajdujące się w granicach

zabudowy miejskiej. Z kolei do obszarów sportowo-rekreacyjnych włącza się: boiska i stadiony sportowe, pola namiotowe i kempingi, parki rozrywki i wypoczynku, pola golfowe, tory wyścigów konnych itp. Do terenów zabudowanych należą także parki i działki położone poza granicami miasta oraz typowo rekreacyjna zabudowa letniskowa (Copernicus Land Monitoring Service, b.r.).

Urban Atlas (UA) to baza danych przestrzennych przygotowana przez EEA (2020b), mająca na celu analizę środowiska europejskich miast liczących powyżej 100 tys. mieszkańców. Główną różnicą w kontekście roślinności miejskiej pomiędzy CLC a UA jest fakt, że pierwsza baza dostarcza informacje głównie rolne i leśne, podczas gdy dla obszarów miejskich wyróżnia jedynie dwie formy pokrycia zieleni. Urban Atlas obejmuje jedynie tereny około 200 europejskich miast, na obszarze których zdefiniowano 20 różnych klas pokrycia terenu (Prastacos i in., 2011). Baza UA jest bardziej szczegółowym opracowaniem – o większej skali. Dla niniejszego artykułu istotna jest szczególnie klasa „zurbanizowane obszary zielone”, zdefiniowana jako tereny publiczne przeznaczone głównie do celów rekreacyjnych. Ważnym aspektem jest to, że do tej klasy są zaliczane wyłącznie obszary zieleni zarządzane jako zieleni miejska (Dijkstra i Poelman, 2012). Do powierzchni pokrytych roślinnością należałoby również dołączyć: obszary sportowe i rekreacyjne, rolne, półnaturalne, bagna oraz lasy.

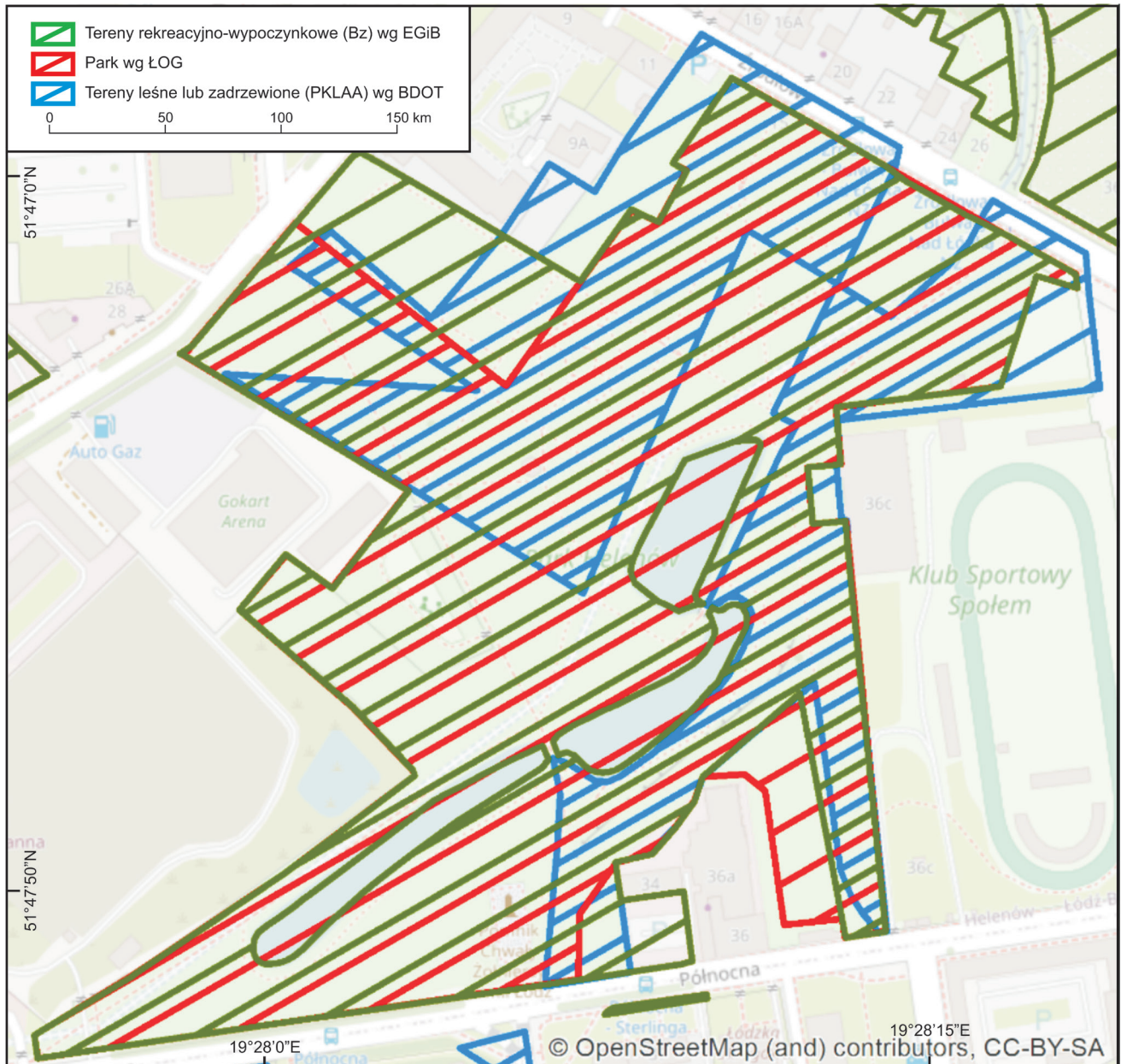
Oficjalne dane statystyczne prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) w Polsce (i jego odpowiedniki w wielu innych krajach) dostarczają informacji opartych na podziale według granic działek katastralnych, często nie ze względu na ich zasięg, ale na pełnioną funkcję. W Ewidencji Gruntów i Budynków (EGiB) wskazano wyłącznie tereny rekreacyjno-wypoczynkowe (Bz), do których należą m.in.: parki krajobrazowe, skwery, tereny zielone (z wyjątkiem ulic), ogrody botaniczne, ogrody działkowe oraz obszary zieleni nieurządzonej niezaliczone do lasów oraz gruntów zadrzewionych i zakrzewionych, a także tereny porośnięte drzewami i krzewami (*Obwieszczenie*, 2024). Jednym z systemów klasyfikacji obszarów zagospodarowania przestrzennego w Polsce jest krajowa Baza Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k). W *Rozporządzeniu Ministra Rozwoju, Pracy i Technologii z dnia 23 lipca 2021 r. w sprawie bazy danych obiektów topograficznych oraz mapy zasadniczej*, określającym klasy obszarów zagospodarowania przestrzennego, można znaleźć następujące nazwy obiektów związanych z terenami zielonymi, takie jak: tereny zalesione, drzewa i krzewy, cmentarze oraz trawniki. Inne ważne repozytoria prezentujące dane przestrzenne w Polsce to: wspomniany już EGiB, Baza Danych Obiektów Ogólnogeograficznych (BDOO) oraz mapy tematyczne tworzone na Portalu Informacyjnym Powiatowych Ośrodków

Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej (PODGiK). Niestety te bazy danych nie są kompatybilne (rysunek 2). Informacje pochodzące z odrębnych źródeł były uzyskiwane za pomocą różnych systemów klasyfikacji i nie są spójne przestrzennie (np. tereny rekreacyjne w bazie EGiB, powierzchnie leśne lub zakrzewione w bazie BDOT, czy parki na mapach roślinności miejskiej Łódzkiego Ośrodka Geodezji (ŁOG) obejmują te same obszary, ale różnią się pod względem przebiegu granic).

Z kolei Niemiecki Federalny Urząd Statystyczny wyróżnia 28 form użytkowania gruntów, w tym 7, które można zaliczyć do obszarów w przeważającej mierze pokrytych roślinnością: obszary sportowo-rekreacyjne, tereny zielone, cmentarze, obszary użytkowane rolniczo, lasy, zagajniki, stepy.

Głównym urzędem statystycznym dla krajów Unii Europejskiej i Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (EFTA) jest Eurostat, który zajmuje się opracowywaniem prognoz i analiz statystycznych istotnych przy podejmowaniu decyzji przez władze wspólnotowe, koordynacją i monitorowaniem pracy krajowych urzędów statystycznych w celu ujednolicenia stosowanych przez nie metod badawczych, a także konsolidacją statystyki krajowej państw członkowskich (Sozański, 2010). Biuro to przeprowadza ramowe badanie zagospodarowania przestrzennego i pokrycia powierzchni o nazwie „Badanie powierzchni i zasięgu użytkowania gruntów” (Land Use and Land Cover Area Frame Survey [LUCAS]). Jego celem jest gromadzenie zharmonizowanych informacji na temat użytkowania gruntów, pokrycia terenu i parametrów środowiskowych. Badanie LUCAS obejmuje cztery główne klasy, które można zaliczyć do zieleni miejskiej (Eurostat Statistics Explained, b.r.). Są to:

1. Lasy – obszary porośnięte drzewami o koronach rozwiniętych co najmniej w 10%. Drzewa typu leśnego mogą również występować w sadach. Klasa ta obejmuje zarazem zdrewniałe żywopłoty i palmy. Należy ocenić wysokość drzew w okresie dojrzałości i szerokość koron na poziomie ich zdrewniałych fragmentów. Jeżeli obszar zalesiony jest większy niż 0,5 ha, wysokość drzew w okresie dojrzałości przekracza 5 m, a szerokość obiektu leśnego przekracza 20 m, geodeta musi podać kod lesistości w odpowiednim polu „gatunków roślin LC” (ang. *least concern*, czyli gatunków najmniejszej troski), zgodnie z klasyfikacją typów lasów Europejskiej Agencji Środowiska.
2. Krzewy – obszary zdominowane (stanowiące co najmniej 10% powierzchni) przez krzewy i niskie rośliny drzewiaste, zwykle nieosiągające wysokości większej niż 5 m.
3. Użytki zielone – grunty porośnięte głównie zbiorowiskami użytków zielonych, roślinami trawiastymi i krzewami. Klasa ta obejmuje trwałe użytki zielone (czyli użytki rolne) oraz trwałe użytki zielone

Rysunek 2. Zasięgi terenu zieleni wytyczone na podstawie różnych baz danych na przykładzie Parku Helenów w Łodzi

Objaśnienia: EGIB – Ewidencja Gruntów i Budynków, ŁOG – Łódzki Ośrodek Geodezji, BDOT – Baza Danych

Obiektów Topograficznych

Źródło: opracowanie własne

nieobjęte płodozmianem (zwykle przez pięć lat lub dłużej), na których występują trawy (łąki) lub inne pastewne rośliny zielne rozsiewające się w sposób naturalny (samosiew) lub w drodze uprawy (siew). Może obejmować drzewa rzadko występujące, z rozwiniętymi w mniej niż 10% koronami oraz krzewy z 20% całkowitego zwarcia (w tym drzew). Tereny te nadają się do wypasu, pod warunkiem że dominują na nich trawy i inne rośliny zielne.

4. Podkategorie użytków zielonych – takie obszary, jak powierzchnie samoistnie odnowione, składające się głównie z gruntów rolnych, ale nieuprawiane w roku ich klasyfikacji ani w latach wcześniejszych

(w roku klasyfikacji nie były przygotowane do siewu żadnej rośliny). Do tej klasy gruntów można zaliczyć także: tereny po wycinkach leśnych, obszary przemysłowe, magazynowe oraz tereny opuszczone lub nieużytkowane itp., pokryte spontanicznie występującymi roślinami (np. synantropijnymi czy ruderalnymi).

Istotną rolę odgrywają również tereny nieobjęte ochroną prawną, pominięte jako zieleni w oficjalnych wykazach, oraz niewidoczne i niedostępne dla mieszkańców – zieleni niezagospodarowana. Są to przeważnie powierzchnie nieużytków, na których nastąpiła spontaniczna sukcesja roślinności.

Swoją definicję ma również Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), według której na zieleni miejską (las miejski) składają się wszystkie drzewa, niezależnie od tego, czy występują w lasach, czy tworzą grupy, czy rosną pojedynczo oraz czy są zlokalizowane na obszarach miejskich lub podmiejskich (Salbatino i in., 2016). Dodatkowo wprowadzono pięć głównych typów lasów, a mianowicie:

- lasy i lasy podmiejskie;
- parki miejskie i lasy miejskie;
- parki kieszonkowe i ogrody z drzewami;
- drzewa rosnące wzdłuż ulic lub przy placach publicznych;
- inne przestrzenie zielone z drzewami.

W porównaniu z innymi definicjami można tu dostrzec dwie niestosowane wcześniej koncepcje. Pierwsza to przyjęcie, że aby uznać teren za las miejski, wystarczy obecność drzew, a druga – że obszary te nie muszą być zlokalizowane w strefie miejskiej, mogą zajmować obszar podmiejski.

Na podstawie przytoczonych definicji wyraźnie wynika konkluzja, że interpretacja zieleni miejskiej według źródeł i metod ich wyróżniania jest inna. Rozmaitość cech terenu, takich jak: dostępność, rodzaj pokrycia, funkcja czy stan utrzymania, powoduje, że proponowane definicje są ich kombinacją i uniemożliwiają jednoznaczne określenie zakresu pojęcia miejskich terenów zielonych.

3. WYZNACZANIE TERENÓW ZIELONYCH Z WYKORZYSTANIEM DANYCH TELEDETEKCYJNYCH

Istnieją również mierzalne metody delimitacji obszarów zielonych z wykorzystaniem wskaźników roślinności obliczonych na podstawie obrazowych danych teledetekcyjnych (Xue i Su, 2017). Bazują one na matematycznych formułach wyliczanych za pomocą wartości odbicia promieniowania elektromagnetycznego w poszczególnych kanałach zdjęcia satelitarnego lub lotniczego i wskazują m.in. zagęszczenie czy stan roślinności w danym miejscu (Kopańczyk i Fitrzyk, 2016; Lhermitte i in., 2010). Jednym z najczęściej opisywanych i wykorzystywanych w literaturze naukowej wskaźników dotyczących roślinności jest znormalizowany różnicowy wskaźnik wegetacji (ang. *normalized difference vegetation index* [NDVI]) opierający się na informacji z kanałów podczerwonego i czerwonego danego zobrazowania (Deering, 1978; Jackson i Huete, 1991; Rouse i in., 1974). Jego formuła przedstawia się następująco:

$$NDVI = \frac{NIR - RED}{NIR + RED}$$

gdzie: NIR – kanał podczerwony, RED – kanał czerwony.

Ważną cechą NDVI jest jego związek zarówno z ilością, jak i jakością roślinności (Jarocińska, 2011; Jarocińska i Zagajewski, 2008). Jeżeli piksel obrazu składa się z obiektów o różnym współczynniku odbicia, to wartość wskaźnika jest wypadkową współczynników NDVI tych elementów, średnią ich udziału w powierzchni piksela (Wirth i in., 1987). Wskaźnik NDVI, ze względu na wykazywaną dużą wrażliwość na różnorodność pokrywy roślinnej, umożliwia zobrazowanie zróżnicowania pokrycia terenu (m.in. ze względu na gęstość bądź kondycję roślinności) w obrębie zbiorowisk często uznawanych za jednorodne (w innych badaniach), takich jak łąki (Kosiński i Hoffmann-Niedek, 2008; Kosiński i Kozłowska, 2003). Powyższe cechy NDVI powodują, że jest on często stosowany w badaniach obszarów miejskich (Singh i in., 2012).

Różni autorzy w odmienny sposób definiują progi NDVI, aby zróżnicować obszary porośnięte roślinnością i tereny, na których ona nie występuje. Kubalska i Preuss (2014) wykorzystali cyfrowe zdjęcia lotnicze (o rozdzielczości przestrzennej 10 cm) i dane z lotniczego skaningu laserowego (gęstość 15 punktów na m²) do przeprowadzenia inwentaryzacji terenów zielonych we Wrocławiu. Przyjęli minimalną wartość NDVI ≥ 0,1 obliczoną z pikseli ortofotomapy CIR utworzonej przy użyciu kanału podczerwieni. Krukowski i in. (2016) oraz Krukowski (2018) wykorzystali zobrazowania IKONOS 2 i wyróżnili dwie klasy zieleni miejskiej: wysoką i niską. Pierwszym krokiem było przyjęcie progu NDVI > 0,2 w celu oddzielenia roślinności obu klas, następnie wyznaczono pola treningowe dla tych klas i przeprowadzono nadzorowaną klasyfikację terenów zielonych. Zaobserwowali wyższe wartości wskaźnika dla roślinności wysokiej i dlatego skorygowali próg rozróżniania tej roślinności do wartości NDVI = 0,35. Będkowski i Bielecki (2017) ocenili dostępność terenów zielonych za pomocą wskaźnika NDVI obliczonego na podstawie obrazu z misji Landsat 8. Duża część miasta charakteryzowała się wartościami wskaźników mieszczącymi się w przedziale od 0,2 do 0,3. Stwierdzono, że są to obszary miasta obejmujące dobrze rozwiniętą zielen. Robak i in. (2016) wybrali niski próg NDVI (wynoszący 0,1), aby rozróżnić szatę roślinną Łodzi na podstawie lotniczej ortofotomapy CIR. Z tych samych progów korzystali Pyra i Adamczyk (2018), badając roślinność miejską warszawskiego Ursynowa. Pluto-Kossakowska i in. (2018), analizując roślinność rozumianą jako element zielono-niebieskiej infrastruktury, założyły, że optymalny zakres wartości NDVI wynosi od 0,2 do 1 w przypadku stosowania lotniczej ortofotomapy CIR oraz od 0,5 do 1 dla obrazów Sentinel-2. Michałowska i Hejmanowska (2008) obliczyły natomiast różnice NDVI między 1979 r. (Landsat MSS) a 2000 r. (Landsat + ETM), aby pokazać zmiany w szacie roślinnej na obszarze Słowińskiego Parku Narodowego, i stwierdziły, że wartość z przedziału od

-0,41 do +0,41 oznacza tereny o niewielkich zmianach. Tomaszewska i in. (2011) przyjęli, że piksele MODIS o wartości NDVI poniżej 0,3 reprezentują powierzchnie pozbawione roślinności, natomiast piksele o wartości powyżej 0,7 reprezentują obszary intensywnie pokryte roślinnością. Wartości z zakresu $0,3 < NDVI \leq 0,7$ odnoszą się do częściowego pokrycia terenu roślinnością.

Doświadczenie wielu autorów pokazuje, że nie można jednoznacznie określić, jak powinno się interpretować konkretną wartość NDVI ani z jakimi formami pokrycia terenu można ją wiązać. Należy każdorazowo eksperymentalnie zweryfikować obowiązujące progi, aby odróżnić szatę roślinną od innych form i wykazać zróżnicowanie w jej obrębie. Próbę taką dla terenu Łodzi podjęli Bielecki i Będkowski (2022). W swoich badaniach autorzy wyznaczyli charakterystyczne wartości wskaźnika NDVI dla różnych typów obszarów oficjalnie zaliczanych do raportów statystycznych jako tereny zielone.

Ponadto wskaźnik NDVI może służyć jako jeden z kanałów obrazowych wraz z wybranymi innymi obrazami, np. w celach klasyfikacyjnych (Pyra i Adamczyk, 2018). Klasyfikacja nadzorowana i nienadzorowana opierająca się na danych obrazów Pléiades została przetestowana przez Trisaktiego (2017), który osiągnął dużą dokładność dzięki połączeniu wskaźnika NDVI i kanału niebieskiego. Natomiast Zylshal i in. (2016) odróżnili obszary porośnięte roślinnością od innych terenów miejskich w Dżakarcie (Indonezja) na podstawie wskaźników spektralnych NDVI, znormalizowanego różnicowego wskaźnika wegetacji (ang. *normalised difference water index* [NDWI]) i zmodyfikowanego wskaźnika roślinności dostosowanego względem gleby (ang. *modified soil adjusted vegetation index* [MSAVI]), z ogólną dokładnością 86%.

Znormalizowany różnicowy wskaźnik wegetacji NDVI można obliczyć na podstawie danych obrazu z wielu systemów satelitarnych. Ze względu na różną rozdzielczość przestrzenną, spektralną i radiometryczną tych systemów, a także zmienność warunków naturalnych między nawet czasowo blisko siebie rozmieszczonymi danymi obrazowymi zmienność wyznaczanych wartości wskaźników jest nieunikniona. Jest to szczególnie prawdziwe w przypadku porównywania indywidualnych obserwacji. Jak jednak wykazał Turlej (2009), różnice między wynikami uśrednionymi w poszczególnych przedziałach czasowych są nieistotne (ok. 0,1 NDVI). To powód, aby tam, gdzie jest to konieczne, stosować różne systemy satelitarne (po ewentualnym odpowiednim ich przekształceniu).

Podsumowując, widać, że nie ma jednego uniwersalnego sposobu na jednoznaczne określenie, które obszary należy zaliczyć do terenów zieleni miejskiej. Większość definicji przyjmuje formę opisową, która często jest związana z funkcją danego obszaru lub jego dostępnością. Dodatkowym problemem może

być odmienne nazewnictwo w różnych krajach. Nie ma oficjalnie obowiązujących metod porównywania różnych miast czy dzielnic. Jedyną opcją wydaje się być analiza danych teledetekcyjnych, które po odpowiednim przetworzeniu (kalibracji) i określeniu konkretnych wytycznych odnośnie do daty i warunków pogodowych w danym okresie mogą być doskonałym źródłem pomagającym ustalić mierzalne wskaźniki, co z kolei może służyć do porównywania liczb danych pomiędzy poszczególnymi lokalizacjami.

4. STANDARDY I WSKAŹNIKI MIEJSKIE DOTYCZĄCE ZIELENI MIEJSKIEJ

Pojęcie zieleni miejskiej jest również często wykorzystywane przy tworzeniu standardów urbanistycznych zawierających szczegółowe wskaźniki dotyczące zieleni. Najczęściej stosowanymi wskaźnikami ilościowymi są: wielkość poszczególnych obszarów zielonych, powierzchnia zajmowana przez tereny zielone oraz łączna powierzchnia zieleni przypadająca na 1 mieszkańca (Wang, 2009). Trudnym zadaniem jest jednak określenie jednego idealnego wskaźnika obrazującego stan faktyczny (Haq, 2011). W tabeli 2 przedstawiono próbę określenia minimalnych standardów dla terenów zielonych dla różnych poziomów funkcjonalnych miasta.

Tabela 2. Przykład minimalnych standardów dla miejskich przestrzeni zielonych

Poziom funkcjonalny	Maksymalna odległość od domu (m)	Minimalna powierzchnia (ha)
Zieleń mieszkaniowa	150	1
Okolica zielona	400	10 (park: 5)
Kwartal zielony	800	30 (park: 10)
Dzielnica zielona	1600	60
Zieleń miejska	3200	200 (mniejsze miasta)
Las miejski	5000	300 (duże miasta)

Źródło: Van Herzele i Wiedemann (2003).

Zgodnie z normatywem z 1974 r. (*Zarządzenie*, 1974), który był ostatnim obowiązującym w Polsce prawem dotyczącym standardów urbanistycznych dla terenów zielonych, istniały przepisy mówiące m.in. o tym, że minimalna powierzchnia zieleni rekreacyjnej powinna wynosić 8 m² na 1 mieszkańca, przy czym łączna powierzchnia zieleni rekreacyjnej i izolacyjnej powinna wynosić co najmniej połowę powierzchni netto. Wprowadzono także przepis stanowiący o konieczności zaplanowania przestrzeni rekreacyjnej o powierzchni

co najmniej 5,5 m² na 1 mieszkańca w odległości nie większej niż 500 m od miejsca zamieszkania. Norma ta przestała obowiązywać w 1990 r., co oznacza, że obecnie żadne przepisy nie nakładają na projektantów i planistów konieczności zapewnienia odpowiedniej ilości terenów zielonych (Dąbrowska-Milewska, 2010).

Na początku XXI w. w Anglii zostały stworzone standardy przez Dudley Metropolitan Borough Council (b.r.), które opisywały potrzebę wyznaczenia obszaru zielonego o powierzchni co najmniej 2 ha na każde 1000 mieszkańców, z maksymalną długością spaceru wynoszącą 0,25 mili.

Cennym porównaniem mogłoby być także przedstawienie standardów obowiązujących na Białorusi. W 2003 r. powstała norma określająca minimalną wielkość powierzchni zajmowanej przez roślinność ze względu na wielkość miasta i znaczenie samych terenów zielonych. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 3.

Tabela 3. Wskaźniki powierzchniowe do planowania terenów zielonych i rekreacji w miastach według standardów budowlanych Republiki Białorusi

Liczba mieszkańców	Powierzchnia terenów zielonych w m ² na mieszkańca		
	w zabudowie mieszkaniowej	znaczenie	
		regionalne	ogólnomiejskie
Powyżej 1 000 000	9–10	8–10	9–11
250 000–1 000 000	10–11	7–9	8–10
100 000–250 000	12–15	6–8	8–10
20 000–100 000	15–20	3–5	6–8

Źródło: Dąbrowska (2010, s. 23).

Analiza wskaźników wymienionych w tabeli 3 pozwoliła określić Dąbrowskiej-Milewskiej (2010) zbiorcze wytyczne ujęte przez autorkę w postaci tabeli (tabela 4).

Tabela 4. Zagregowane wskaźniki zieleni dla obszarów zurbanizowanych

Wyszczególnienie	Program	Minimalny obszar	Indeks minimalnego obszaru	Maksymalny promień dostępu
Powierzchnie mieszkalne, na działce budowlanej (netto)	Place zabaw dla dzieci do lat 7, place zabaw dla dzieci starszych (ponad 50 mieszkań)	250 m ²	5,0 m ² na 1 mieszkańca	50–100 m
Podstawowe ogólnodostępne tereny rekreacyjno-sportowe	Ogród osiedlowy	2 ha	4,0 m ² na 1 mieszkańca	500 m
	Boiska sportowe do gier zespołowych		1,5 m ² na 1 mieszkańca	
Ponadpodstawowe tereny rekreacyjno-sportowe	Park	2 ha	4,0 m ² na 1 mieszkańca	1000 m
	Boiska sportowe do gier zespołowych, pływalnie w pomieszczeniach, hale sportowe	2 ha	2,5 m ² na 1 mieszkańca	

Źródło: Dąbrowska-Milewska (2010, s. 24).

Stosunkowo nową koncepcją w literaturze dotyczącej zieleni miejskiej jest zasada 3–30–300, określająca minimalną liczbę drzew, jakie powinny rosnąć na terenach mieszkalnych. Zdaniem Cecila Konijnendijka, autora koncepcji, na każdy budynek mieszkalny powinny przypadać minimum trzy drzewa, korony drzew powinny pokrywać co najmniej 30%, powierzchni osiedla, a odległość od najbliższego parku lub innego terenu zielonego nie powinna przekraczać 300 m od miejsca zamieszkania (Konijnendijk, 2023).

W polskim ustawodawstwie, w *Rozporządzeniu Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie*, istnieje przepis dotyczący obszarów przyrodniczych w kontekście zagospodarowania poszczególnych działek na terenie miasta. Przez powierzchnię terenu biologicznie czynnego rozumie się:

grunt rodzimy pokryty roślinnością oraz wodę powierzchniową na działce budowlanej, a także 50% sumy nawierzchni tarasów i stropodachów, urządzonych jako stałe trawniki lub kwietniki na podłożu zapewniającym ich naturalną wegetację, o powierzchni nie mniejszej niż 10 m² (*Rozporządzenie*, 2002, dział 1, § 3, pkt 22).

Nie można jednak utożsamiać każdego obszaru biologicznie czynnego z terenami zielonymi, gdyż autorzy rozporządzenia zdefiniowali go jako „zapewniający naturalną wegetację”, a nie pokryty roślinnością.

Udział powierzchni zielonej może być jednym z ważnych wskaźników (wymiarów środowiskowych), obok wymiaru społecznego i gospodarczego, wykorzystywanych w analizach zrównoważonego rozwoju miasta (Szarek-Iwaniuk, 2021). Dlatego należy ujednolicić standardy dotyczące obecności zieleni miejskiej w miejscu zamieszkania, aby można było je skutecznie egzekwować.

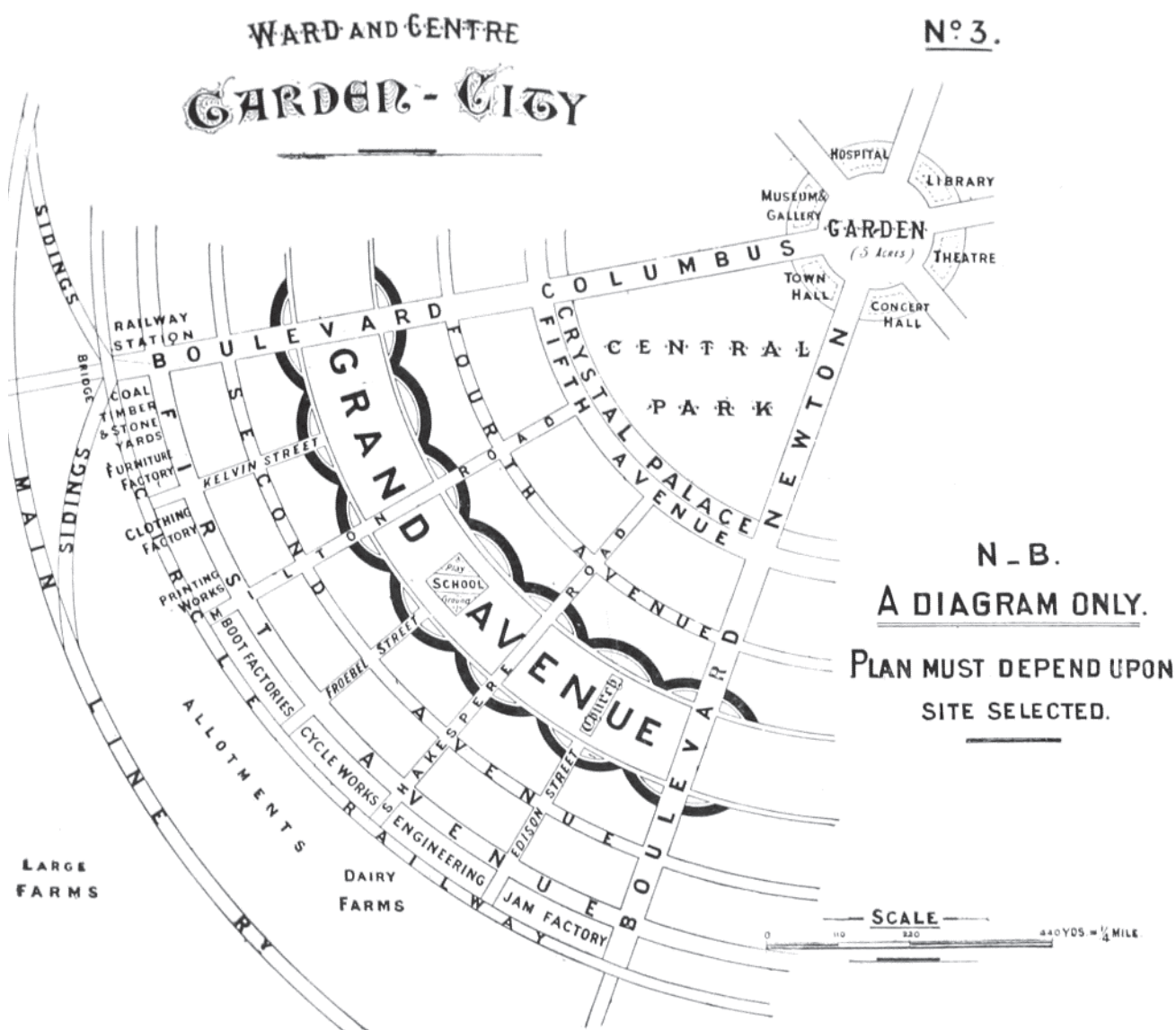
5. KONCEPCJE PLANOWANIA MIAST WRAZ Z TERENAMI ZIELENI MIEJSKIEJ DAWNIEJ I WSPÓŁCZEŚNIE

Problematyka terenów zielonych na obszarach miejskich jest analizowana od wieków. Już w starożytności roślinność w miastach była bardzo ważną wartością (Gutowski, 2006). Najbardziej znanym przykładem są wiszące ogrody królowej Semiramidy w Babilonie, uważane za jeden z siedmiu cudów starożytnego świata. Sama koncepcja zakładała wprowadzenie jak największej liczby roślin umieszczonych na wielopoziomowych tarasach do środowiska nieprzyjaznego roślinom, jakim jest obszar dawnej Mezopotamii. Całość nawadniana była poprzez system kanałów, którymi płynęła woda z rzeki Eufrat. Pomimo tamtejszego

klimatu utrudniającego rozwój roślinności, zdecydowano się inwestować w tereny zajęte przez roślinność.

Najpopularniejszą teorią urbanistyczną, w której roślinność odgrywa wiodącą rolę, była teoria miasta ogrodu brytyjskiego planisty Ebenezera Howarda (1902, za: Choay, 1969). Koncepcja ta zakładała zaprojektowanie dla około 30 tys. mieszkańców miasta na planie koła z parkiem zlokalizowanym w jego centralnym miejscu. Miasto miało zostać podzielone na sześć stref, zgodnie z ich funkcjami. Tym samym dostęp do terenów zielonych miał być równy dla wszystkich jego mieszkańców. Według założeń stosunek powierzchni zabudowanej do powierzchni terenów zielonych i rolniczych miał wynosić 1 : 4 (rysunek 3).

Linearne miasto hiszpańskiego urbanisty Artura Sorii y Maty było koncepcją opierającą się na wydajnych usługach komunikacyjnych. Przestrzeń miejską

Rysunek 3. Schemat przedstawiający układ przestrzenny miasta ogrodu
Źródło: Howard (1902, za: Choay, 1969)

należało podzielić na trójkąty, z których każdy powinien być otoczony terenami zielonymi, zapewniającymi szybki i łatwy dostęp do przestrzeni odpoczynku i rekreacji (Ostrowski, 2001). Idea ta, rozwinięta przez Hilarióna Gonzáleza del Castillo w bardziej nowoczesną koncepcję miasta linearnego, przewidywała szersze pasy zabudowy podzielone na strefy o różnym przeznaczeniu, przeniknięte systemem parków i terenów zielonych, które z kolei miały być powiązane z obszarami rolniczymi i leśnymi poza granicami miasta.

W koncepcji miasta przemysłowego francuskiego urbanisty Tony'ego Garniera ważną rolę odgrywało łączenie funkcji przemysłowych, mieszkaniowych i rekreacyjnych. Miasto miało być traktowane jak duży park, ale czynnikiem miastotwórczym był zakład przemysłowy (Styrna-Bartkiewicz, 1977). Strefa mieszkaniowa miała być oddzielona od strefy przemysłowej terenami zielonymi (Miształ, 1999).

Bruno Taut, niemiecki architekt, którego rozmach działalności przypadł na lata 20. XX w., twierdził, że miasto powinno być projektowane jako pojednanie natury i twórczości człowieka. Był zwolennikiem teorii miasta ogrodu. Twierdził, że należy budować osiedla od podstaw, co miało odzwierciedlać nowy porządek społeczny. Jednym z głównych założeń tej teorii było całkowite pokrycie terenów mieszkalnych zielenią (Szczypka-Gwiazda, 2001).

William Morris, XIX-wieczny angielski protosecesjonista, uważał, że wszystkie elementy miasta powinny być otoczone zielenią. Nienawidził przemysłu i głosił, że nawet fabryki powinny być umieszczane w ogrodach. Za niezwykle istotne uznał zacieranie różnic między wsią a miastem poprzez łączenie przestrzeni zurbanizowanej z zielenią. W swojej głównej wizji przedstawił Anglię przyszłości w 2003 r. jako kraj lasów i ogrodów (Mayer, 2011).

Le Corbusier, francuski architekt i urbanista pochodzenia szwajcarskiego, na początku XX w. głosił, iż miasto powinno być wewnętrznie jednolite, otoczone zaś powinno być miastami ogrodami oraz oazami zieleni przeznaczonymi dla większości mieszkańców miasta. W późniejszych latach stworzył projekt *ville radieuse* (fr.), czyli miasta promienistego. W założeniu zakładał on koegzystencję terenów zielonych jako „symfonię terenów zieleni, listowia, gałęzi, trawników oraz połyskiwania diamentów przez gęstwinę drzew” (Ostrowski, 1975, s. 107). Obszary zieleni w mieście miały przywrócić miastu odpowiednie proporcje zawierające więcej zieleni oraz mniej tkanki czysto miejskiej.

W 1933 r. w Atenach, pod przewodnictwem Le Corbusiera, odbył się IV Międzynarodowy Kongres Architektury Nowoczesnej (Congrès international d'architecture moderne [CIAM]), podczas którego przyjęto dokument prezentujący zasady nowoczesnego planowania urbanistycznego, nazwany *Kartą ateńską*.

Jej mottem było „słońce, przestrzeń, zieleń”. Na zakończenie kongresu odbyła się dyskusja o planowanym wprowadzeniu zieleni do miasta poprzez wykorzystanie zielonych dachów i roślinności otaczającej nową inwestycję, a także wciśnięcie jej pomiędzy istniejącą zabudowę (Mumford, 2019).

Ekomiasto Berkeley to koncepcja miasta ekologicznego stworzona w nurcie nowego urbanizmu, który wbrew idei Howarda nie zakładał budowania miasta od podstaw, ale rozkwit miasta oparty na szacunku do przyrody i jej rozwoju (Roseland, 2002). Ekomiasto miało zostać podzielone na ekowioski, rozwijane na bazie małych parków i terenów zielonych. Wiele punktów tej koncepcji odwołuje się do natury jako cennej wartości we współczesnym mieście. Wyrażne są odniesienia do bliskości natury jako wartości o charakterze estetycznym prowadzącej do doświadczania piękna wynikającego z harmonijnego połączenia świata natury i kultury. Tendencja ta miała wielu przedstawicieli. Najbardziej znani z nich to: Paul i Percival Goodmanowie, Ian McHarg i Christopher Alexander.

W 1990 r. Komisja Europejska opublikowała [*Zieloną księgę środowiska miejskiego*], w której autorzy wskazują na potrzebę mieszania funkcji poszczególnych obszarów w mieście, np. dzięki wprowadzaniu małych powierzchni zielonych, zielonych dachów i zielonych placów (*Green Paper on the Urban Environment*, 1990).

Kolejnym dokumentem opublikowanym przez Komisję Europejską był [*Raport europejskich miast zrównoważonych*] z 1996 r. W tym dokumencie zwrócono uwagę na malejącą liczbę powierzchni zielonych na terenach zurbanizowanych jako główne zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju miast. Wskazano także na podstawową zasadę współczesnego planowania przestrzennego, jaką jest podejście prośrodowiskowe (European Commission: Directorate General for Environment, 1996), uznając, że jednym z głównych zadań rewitalizacji obszarów miejskich jest tworzenie nowych terenów zielonych, terenów rekreacyjnych lub innych obszarów cennych przyrodniczo.

Nowa „Karta ateńska”, spisana w 1998 r. (*New Charter of Athens 1998*), zakłada m.in., że tereny zielone oraz wszelkie obszary środowiska przyrodniczego (ang. *greenfields*) powinny pozostać pod szczególną ochroną i nie mogą podlegać presji miejskiej. Wymaga to wykorzystania wcześniej zagospodarowanych terenów (ang. *brownfields*). W 2003 r. Europejska Rada Urbanistów zaktualizowała ten dokument. Po raz kolejny podkreślono potrzebę szczególnej ochrony obszarów przyrodniczych nie tylko za pomocą odpowiednich regulacji prawnych, ale także przez zwiększanie świadomości społecznej znaczenia tych obszarów i konieczności ich ochrony. W pracach planistycznych miasta jako spójne należy traktować ekosystemy, w których każde działanie powinno być poprzedzone analizą

wpływu na środowisko naturalne (Europejska Rada Urbanistów, 2003).

Obecnie główną koncepcją zagospodarowania przestrzennego miast jest zasada zrównoważonego rozwoju, w której obok zagadnień społeczno-ekonomicznych kluczowe znaczenie ma stan środowiska przyrodniczego (*Smart Sustainable Cities: An Analysis of Definitions*, 2014; Wojnarowska, 2011, s. 101). Przejawia się to m.in. w *Europejskim zielonym ładzie* – strategii przyjętej w 2019 r. przez Komisję Europejską, który zawiera kilka wytycznych i kierunków działań mających na celu osiągnięcie neutralności klimatycznej przez państwa członkowskie Unii Europejskiej do 2050 r. (*Komunikat Komisji*, 2019). Jednak w 28-stronicowym dokumencie dotyczącym ochrony środowiska w Europie nie ma informacji na temat rozwoju roślinności miejskiej.

Najnowsze trendy w zarządzaniu miastem opierają się na idei *smart city* (ang.) – inteligentnego miasta, która zawiera przede wszystkim podstawy w postaci technologii cyfrowej. Koncepcja ta zakłada doskonalenie wszystkich usług komunalnych oraz sposób zarządzania bazujący na współpracy z mieszkańcami (Yu i Merritt, 2022). Istnieje ponad 100 definicji samej koncepcji *smart city*. Liczba ta wynika z różnic ekonomicznych, kulturowych i wielu innych. Po przeanalizowaniu większości można przyjąć następującą definicję:

Inteligentne zrównoważone miasto to miasto innowacyjne, które wykorzystuje technologie informacyjno-komunikacyjne oraz inne środki w celu poprawy jakości życia, efektywności funkcjonowania i usług miejskich, i konkurencyjność, zapewniając jednocześnie zaspokojenie potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń w odniesieniu do aspektów gospodarczych, społecznych i środowiskowych (*Smart Sustainable Cities*, 2014, s. 8; tłum. własne – A.B.).

W ramach koncepcji *smart city* funkcjonuje termin *climate-smart and green city* (ang.) – ‘miasto zielone i przyjazne klimatowi’, którego głównym założeniem jest wspomniany już zrównoważony rozwój. Jednym z nadrzędnych celów jest rozwój zielonej infrastruktury poprzez planowanie i zarządzanie nią w systemach informacji geograficznej (GIS) (Crnčević i Bakić, 2012). Nie ustalono jednak wytycznych dla tych obszarów, nie zdefiniowano terenów zielonych i nie określono sposobu ich inwentaryzacji.

Najnowsza spośród analizowanych tutaj koncepcja miasta 15-minutowego powstała w 2020 r. jako wizja miasta po pandemii COVID-19. Zakłada możliwość dotarcia do urzędów, obiektów i miejsc użyteczności publicznej lub miejsc rozrywki dla wszystkich mieszkańców w ciągu jednego kwadransa pieszo lub na rowerze (Moreno i in., 2021). Zwolennicy tej koncepcji opowiadają się za możliwością komunikacji głównie pieszej, z wykorzystaniem wspomnianej wcześniej

zielonej infrastruktury. Przy czym wszystkie trasy piesze i rowerowe powinny być wyposażone w zagospodarowaną zielen (Abdelfattah i in., 2022).

Warto również wspomnieć o inicjatywie Komisji Europejskiej – *Nowym europejskim Bauhausie*, którego celem jest poprawa procesów projektowania dla zrównoważonego rozwoju, w tym zmniejszenie emisyjności. Jednym z problemów opisywanych w ramach tej inicjatywy jest konieczność zwiększenia udziału rozwiązań opartych na elementach przyrody w mieście. Założono, że jest to możliwe głównie dzięki zastosowaniu programów partycypacji społecznej i zdefiniowaniu wspólnej odpowiedzialności za zrównoważony rozwój miasta (*New European Bauhaus*, 2022).

Pomimo obecności od wielu stuleci problematyki zagospodarowania terenów zieleni miejskiej w szeroko rozumianym planowaniu przestrzennym wciąż brakuje jednoznacznych kryteriów prezentujących najlepsze sposoby projektowania terenów zielonych w miastach. Dzieje się tak z kilku powodów. Mamy do czynienia z zagadnieniem wielowątkowym, obejmującym elementy przyrodnicze, ekonomiczne, logistyczne oraz socjologiczne, które w wielu aspektach mają zupełnie przeciwne priorytety. Dlatego na przestrzeni lat powstawały i będą powstawać nowe pomysły uwzględniające tereny zielone w miastach. Co więcej, wciąż istnieją nowe technologie i metody, które mogą pomóc w interpretacji obszarów zielonych, szczególnie miejskich. Hiperspektralne dane satelitarne i chmury punktów LiDAR mogą dostarczyć nam nowego rodzaju informacji o pokryciu przestrzennym obszarów miejskich. Dlatego bardzo ważne jest stworzenie nowych definicji zieleni w oparciu o wartości liczbowe pochodzące z danych teledetekcyjnych.

Poszukiwanie spójnej interpretacji terenów zielonych w mieście jest daremne, zarówno w kontekście definicji literaturowych, jak i aktów prawnych. Należy zatem zadbać o ujednolicenie tego pojęcia na poziomie międzynarodowym, aby móc posługiwać się nim w sposób jednoznacznie interpretowany. Wskazane byłoby rozpoczęcie od utworzenia jednolitej nomenklatury, tak aby zakres pojęć stosowanych do opisu obszarów pokrytych roślinnością ograniczał się do terminów powszechnie znanych.

6. SYNTEZA – RAPORT PRZEGLĄDU

W tabeli 5 (zob. s. 76), na podstawie wybranych opracowań naukowych i aktów prawnych, zamieszczono definicje zieleni miejskiej, których interpretacja została wykorzystana w niniejszym artykule. Mimo że tabela zawiera jedynie część istniejących definicji, widać wyraźnie rozbieżność w interpretacji pojęcia terenów zielonych w mieście.

Tabela 5. Wybrane definicje zieleni miejskiej oraz ich autorzy

Definicja zieleni miejskiej	Autor (rok)
Wszystkie tereny biologicznie czynne w granicach miasta	Böhm (1999, za: Walkowicz, 2002)
Obszary krajobrazowe wraz z elementami z nimi związanymi porośnięte roślinnością, pełniące funkcje publiczne	Ustawa (2004)
Las miejski (<i>urban forestry</i>) – obszary leśne, ale także grupy drzew, pojedyncze drzewa, krzewy i roślinność występująca w parkach, na cmentarzach i terenach ogrodowych	Escobedo i in. (2011); Ferrini i in. (2017); Konijnendijk i in. (2006)
Parki, działki, lasy i ich obrzeża, pojedyncze drzewa, tereny wykorzystywane rolniczo, ogrody, obszary doświadczeń przyrodniczych oraz obszary zbliżone do natury towarzyszące obszarom komunikacyjnym	<i>Gesetz über Naturschutz und Landschaftspflege</i> (2009)
Teledetekcyjny wskaźnik wegetacyjny NDVI powyżej 0,7	Tomaszewska i in. (2011)
Sieć obszarów naturalnych i półnaturalnych, zaprojektowanych i zarządzanych w taki sposób, aby zapewnić jak największe spektrum usług ekosystemowych wyłącznie na obszarze miejskim	European Commission; Directorate-General for Environment (2013)
Wszelkie formy zieleni otwartej i zielonej zabudowy, parki, cmentarze, ogrody działkowe, ugory, place zabaw, tereny sportowe, zieleń uliczna, zieleń osiedlowa, tereny zielone przy budynkach użyteczności publicznej, obszary ochrony przyrody, lasy i ogrody prywatne oraz ziemia rolna, elewacje i dachy porośnięte roślinnością, roślinność na obiektach infrastrukturalnych oraz zieleń we wnętrzach budynków	Dosch i in. (2015)
Przestrzeń porośnięta roślinnością na obszarach miejskich	Łukasiewicz i Łukasiewicz (2016)
Element przyrody tworzący określoną wartość dla człowieka	Houses of Parliament; The Parliamentary Office of Science and Technology (2016)
Niebiesko-zielona infrastruktura – lasy, naturalne tereny zielone, rzeki, potoki i inne ciekі, obszary naturalnej retencji, łąki, pola, pastwiska, tereny przybrzeżne, drzewa i krzewy	Solarek i in. (2016)
Wszystkie drzewa, niezależnie od tego, czy występują w lasach, czy występują w grupach, czy pojedynczo, zlokalizowane w obszarach miejskich lub podmiejskich	Salbitano i in. (2016)
NDVI > 0,1	Pyra i Adamczyk (2018); Robak i in. (2016)
NDVI powyżej 0,2 dla ortofotomapy oraz NDVI powyżej 0,5 dla zdjęć satelitarnych	Pluto-Kossakowska i in. (2018)
Tereny zielone i zbiorniki wodne, tereny podmokłe, ogrody prywatne, drzewa przyuliczne, obszary porośnięte koronami drzew oraz tereny przeznaczone do użytku publicznego	European Environment Agency (2020a)
Zurbanizowane obszary zielone, obszary sportu i rekreacji, obszary rolne, półnaturalne, bagna oraz lasy	European Environment Agency (2020b)
Tereny sportowo-rekreacyjne, tereny zielone, cmentarze, roślinność (cała), tereny rolne, lasy, zagajniki, stepy	Statistisches Bundesamt (2021)
NDVI > 0,3	Bielecki i Będkowski (2022)
Zielona infrastruktura – tereny zdolne do absorpcji wód opadowych	Grabowski i in. (2022); United States Environmental Protection Agency (b.r.)
Parki krajobrazowe, skwery, tereny zielone (ale tylko te poza ulicami), ogrody botaniczne, ogrody działkowe oraz tereny zieleni nieurządzonej niesklasyfikowane, takie jak lasy i tereny porośnięte drzewami i krzewami	<i>Obwieszczenie</i> (2024)
Parki, skwery i zadrzewione cmentarze (nie wszystkie) zlokalizowane w granicach zabudowy miejskiej	Copernicus Land Monitoring Service (b.r.)
Tereny zalesione, drzewa i krzewy, cmentarze oraz trawniki	Baza Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k) (b.r.)
Lasy, krzewy, użytki zielone, powierzchnie samoistnie odnowione	Eurostat Statistics Explained (b.r.).

Źródło: opracowanie własne.

W formie tabelarycznej podsumowano także zebrane wytyczne standardów urbanistycznych uwzględniające zieleni miejską (tabela 6). Znalaziono jedynie pięć aktów prawnych bądź rekomendacji, w których przedstawiono zalecenia dotyczące terenów zieleni w miastach.

Tabela 6. Wytyczne standardów urbanistycznych dla zieleni miejskiej wraz z rokiem i miejscem ich opracowania/wprowadzenia

Wytyczne dla zieleni miejskiej	Miejsce, rok
Min. 8 m ² na 1 mieszkańca	Polska, 1974
3200 m od miejsca zamieszkania, min. powierzchnia 200 ha	Belgia, 2003
2 ha na każde 1000 mieszkańców, z maks. odległością wynoszącą 0,25 mili	Anglia, 2009
Odległość od miejsca zamieszkania maks. 300 m (zasada 3–30–300)	Holandia, 2022
Między 3 a 20 m ² na mieszkańca w zależności od rangi terenu oraz wielkości miasta	Białoruś, 2023

Źródło: opracowanie własne.

Ostatnim zestawieniem jest prezentacja wybranych założeń urbanistycznych, w których zieleni miejska była jednym z kluczowych elementów planowania miasta. W tabeli 7 wyselekcjonowano 14 koncepcji znanych od starożytności aż do czasów współczesnych. Wyraźnie

zarysowuje się dysproporcja między liczbą dostępnych koncepcji uwzględniających zieleni miejską a konkretnych wytycznych dotyczących ich egzekwowania (por. tabela 6).

7. PODSUMOWANIE

Roślinność miejska od setek lat jest jednym z kluczowych czynników wyznaczających kierunki rozwoju obszarów zurbanizowanych. Nawet w czasach intensywnej industrializacji urbanizacji dostrzegali zalety i potrzeby inwestowania w tereny zielone, zwłaszcza w sąsiedztwie osiedli mieszkaniowych. Temat zagospodarowania terenów zieleni miejskiej stał się szczególnie istotny w ostatnich dziesięcioleciach, gdyż tematyka związana z zapobieganiem postępowi globalnego ocieplenia staje się coraz ważniejsza w opinii publicznej.

Kolejną kwestią jest jednolity sposób wyznaczania takich obszarów i klasyfikowania ich do odpowiednich grup. Obecnie brak jest jakichkolwiek relacji i zależności między poszczególnymi sposobami i metodami definiowania terenów zieleni. Sposobem na to mogą być badania teledetekcyjne, szczególnie w kontekście obszarów samoistnie pokrytych przez roślinność, które są pomijane w większości definicji, klasyfikacji, standardów urbanistycznych czy koncepcji planistycznych. Ważne jest uzyskanie mierzalnych wskaźników, które

Tabela 7. Wybrane założenia urbanistyczne uwzględniające zieleni miejską wraz z czasem i miejscem ich opracowania

Koncepcje zieleni – główne założenie	Czas, miejsce
Ogrody Semiramidy – jak największa liczba roślin na sztucznie nawadnianych tarasach	VI w. p.n.e., Babilon
Miasto linearne – tereny zieleni pomiędzy innymi funkcjami	1882, Hiszpania
Teoria Williama Morrisa – umieszczanie każdej funkcji miejskiej w głębokiej zieleni, w ogrodach	1885, Anglia
Miasto przemysłowe – tereny mieszkaniowe oddzielone od przemysłowych terenami zieleni	1901, Francja
Miasto ogród – tereny zieleni pomiędzy innymi funkcjami, stosunek terenów zabudowanych do zielonych: 1 : 4	1902, Anglia
Zielone miasta Bruno Tauta – całkowite pokrycie wolnych przestrzeni terenów mieszkaniowych roślinnością	1925, Niemcy
Karta ateńska – zieleni wtłoczona pomiędzy budynki, zielone dachy	1933, Europa
Miasto promienne – miasto jednolite, otoczone terenami zieleni	1947, Francja
Ekomiasto – miasto podzielone na ekologiczne wioski rozwijające się na bazie małych parków i ciągów zieleni	1987, USA
[Zielona księga środowiska miejskiego] – wymieszanie funkcji miejskich z niewielkimi terenami zieleni, wprowadzenie zielonych dachów i zazielenionych podwórz	1990, kraje UE
[Raport europejskich miast zrównoważonych] – głównym założeniem rewitalizacji miast powinno być wprowadzenie terenów zielonych	1996, kraje UE
Nowa „Karta ateńska” – miasta jako spójne ekosystemy	2003, Europa
Europejski zielony ład – neutralność klimatyczna poprzez wprowadzenie większej ilości terenów zieleni (brak specyficznych wytycznych)	2019, kraje UE
Miasto 15-minutowe – wszystkie ciągi komunikacyjne powinny być wyposażone w zagospodarowaną zieleni	2020, Francja

Źródło: opracowanie własne.

w jednolity sposób definiują daną klasę lub typ zieleni miejskiej. Należy jednak mieć na uwadze, że nie tylko jakość zieleni, widoczna dzięki stosowaniu odpowiednich wskaźników dotyczących roślinności, obliczonych na podstawie zdjęć satelitarnych, ale także jej objętość są głównymi czynnikami określającymi stan zieleni na danym obszarze.

Kluczowe znaczenie mają również dane demograficzne, gdyż tereny zielone powinny jak najlepiej służyć mieszkańcom, bo wtedy najskuteczniej spełniają swoją funkcję. Konieczne byłoby zatem opracowanie jednolitych kryteriów opartych na mierzalnych danych, niezależnych od interpretacji różnych autorów.

BIBLIOGRAFIA

- Abdelfattah, L., Deponte, D., Fossa, G. (2022). The 15-minute city: Interpreting the model to bring out urban resiliencies. *Transportation Research Procedia*, 60, 330–337. <https://doi.org/10.1016/j.trpro.2021.12.043>
- Batala, E., Tsitsoni, T. (2009). Street tree health assessment system: A tool for study of urban greenery. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 4(4), 345–356. <https://doi.org/10.2495/SDP-V4-N4-345-356>
- Baza Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k). (b.r.). Pobrane 20 marca 2024 r. z <https://www.geoportal.gov.pl/pl/dane/baza-danych-obiektow-topograficznych-bdot10k/>
- Będkowski, K., Bielecki, A. (2017). Ocena dostępności zieleni w mieście zamieszkania w miastach z wykorzystaniem NDVI oraz krzywej koncentracji Lorenza. *Teledetekcja Środowiska*, 57, 5–14. https://teledetekcja.pw.edu.pl/wp-content/uploads/2019/11/TDS_57_BEDKOWSKI_BIELECKI.pdf
- Białobok, S. (1976). Ochrona zadrzewień i roślin w najbliższym otoczeniu człowieka. W: W. Michajłow (red.), *Ochrona przyrodniczego środowiska człowieka* (s. 223–245). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bielecka, E., Ciołkosz, A. (2004). Metodyczne i realizacyjne aspekty aktualizacji bazy Corine Land Cover. *Prace Instytutu Geodezji i Kartografii*, 50(108), 73–92. http://bc.igik.edu.pl/Content/150/PDF/PI_108_2004_5.pdf
- Bielecki, A., Będkowski, K. (2022). The degree of greenery in Łódź city, Poland – clearing up discrepancies between official statistics and satellite data. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 21(4), 489–512. <https://doi.org/10.31648/aspl.7623>
- Blanco, G., Velasco, T. (1996). Bird-habitat relationships in an urban park during winter. *Folia Zoologica*, 45, 35–42.
- Błaszczyk, M., Kosmala, M. (2009). Rola i znaczenie drzew w krajobrazie – aleje przydrożne i przyuliczne. *Przegląd Komunalny*, 8, 35–38.
- Choay, F. (1969). *The modern city: Planning in the 19th century*. George Braziller.
- Copernicus Land Monitoring Service. (b.r.). *CORINE Land Cover*. Pobrane 10 sierpnia 2024 r. z <https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover>
- Costanza, R., d'Arge, R., de Groot, R., Farber, S., Grasso, M., Hannon, B., [...], van den Belt, M. (1997). The value of the world's ecosystem services and natural capital. *Nature*, 387(6630), 253–260. <https://doi.org/10.1038/387253a0>
- Crnčević, T., Bakić, O. (2012). GIS u funkciji planiranja predele na primeru donjeg Podunavlja. W: S. Milijić, B. Josimović i T. Crnčević (red.), *Održivi prostorni razvoj Podunavlja u Srbiji: T. 1* (s. 179–194). Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Crompton, J.L. (2001). The impact of parks on property values: A review of the empirical evidence. *Journal of Leisure Research*, 33(1), 1–31. <https://doi.org/10.1080/00222216.2001.11949928>
- Czornik, M. (2012). *Konsumpcja miejska. Ekonomiczne refleksje nad ewoluowaniem funkcji miejskich*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/815290/edition/752962>
- Daily, G.C. (1997). Introduction: What are ecosystem services? W: G.C. Daily (red.), *Nature's services: Societal dependence on natural ecosystems* (s. 1–10). Island Press.
- Dąbrowska-Milewska, G. (2010). Standardy urbanistyczne dla terenów mieszkaniowych – wybrane zagadnienia. *Architectura et Artibus*, 2(1), 17–31.
- Deering, D.W. (1978). *Rangeland reflectance characteristics measured by aircraft and spacecraft sensors* [Rozprawa doktorska, Texas A&M University, College Station]. The OAKTrust Digital Repository. <https://hdl.handle.net/1969.1/DISERTATIONS-253780>
- Dijkstra, L., Poelman, H. (2012). *Cities in Europe: The new OECD-EC definition* (Regional Focus 01/2012). European Commission. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/focus/2012_01_city.pdf
- Dosch, F., Haury, S., Skowski, J., Wahler, B., Willinger, S., Arndt, T., Mayer, F., Hommes, M., Mösch, S. (2015, maj). *Grün in der Stadt – für eine lebenswerte Zukunft: Grünbuch Stadtgrün*. Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz, Bau und Reaktorsicherheit. https://www.bbsr.bund.de/BBSR/DE/veroeffentlichungen/ministerien/bmub/verschiedene-themen/2015/gruenbuch-2015-dl.pdf;jsessionid=08FB12EBEB87E9218014BFB56E0E089.live21323?__blob=publicationFile&v=1
- Dudley Metropolitan Borough Council. (b.r.). <https://www.dudley.gov.uk>
- Dyrektywa Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory. Dz.Urz. UE L 206/7 z 22.07.1992. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31992L0043>
- Edgar, D.R., Kershaw, G.P. (1994). The density and diversity of the bird populations in three residential communities in Edmonton, Alberta. *Canadian Field-Naturalist*, 108(2), 156–161.
- Escobedo, F.J., Kroeger, T., Wagner, J.E. (2011). Urban forests and pollution mitigation: Analyzing ecosystem services and disservices. *Environmental Pollution*, 159(8–9), 2078–2087. <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2011.01.010>
- European Commission; Directorate General for Environment. (1996, marzec). *European sustainable cities: Report*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/63d4fc77-6382-42b0-bec6-c8183eedb8e0>
- European Commission; Directorate-General for Environment. (2013). *Building a green infrastructure for Europe*. Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2779/54125>
- European Environment Agency. (2020a). *Healthy environment, healthy lives: How the environment influences health and well-being in Europe* (EEA Report No 21/2020). Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2800/53670>
- European Environment Agency. (2020b). *Urban Atlas land cover / land use 2018 (vector), Europe, 6-yearly, Jul. 2021*. <https://doi.org/10.2909/fb4dffa1-6ceb-4cc0-8372-1ed354c285e6>
- European Environment Agency. (b.r.). *Natura 2000 Network (terrestrial and marine areas)*. Pobrane 10 sierpnia 2024 r. z <https://www.eea.europa.eu/en/analysis/maps-and-charts/natura-2000-network-terrestrial-and?activeTab=a7caf3b5-7254-4a24-8919-693d4115158b>
- Europejska Rada Urbanistów. (2003, 20 listopada). *Nowa Karta Ateńska. Wizja miast XXI wieku* (tłum. z jęz. franc. S. Wyganowski; tłum. porównawcze z jęz. ang. i red. S. Furman

- i B. Wyporek). Towarzystwo Urbanistów Polskich. <https://toruntour.pl/upload/file/nowakartaatenska.pdf>
- Eurostat Statistics Explained. (b.r.). LUCAS – land use and land cover survey. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=LUCAS_-_Land_use_and_land_cover_survey
- Feltynowski, M. (2023). Urban green spaces in land-use policy – types of data, sources of data and staff – the case of Poland. *Land Use Policy*, 127, artykuł 106570. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2023.106570>
- Ferrini, F., Konijnendijk van den Bosch, C.C., Fini, A. (red.). (2017). *Routledge handbook of urban forestry*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315627106>
- Fisher, B., Turner, R.K., Morling, P. (2009). Defining and classifying ecosystem services for decision making. *Ecological Economics*, 68(3), 643–653. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2008.09.014>
- Fisher, P., Comber, A.J., Wadsworth, R. (2005). Land use and land cover: Contradiction or complement. W: P. Fisher i D. Unwin (red.), *Re-presenting GIS* (s. 85–98). John Wiley & Sons.
- Friesen, L.E., Eagles, P.F.J., MacKay, R.J. (1995). Effects of residential development on forest-dwelling Neotropical migrant songbirds. *Conservation Biology*, 9(6), 1408–1414. <https://doi.org/10.1046/j.1523-1739.1995.09061408.x>
- Gesetz über Naturschutz und Landschaftspflege (Bundesnaturschutzgesetz – BNatSchG) vom 29. Juli 2009. BGBl. I S. 2542 das zuletzt durch Artikel 48 des Gesetzes vom 23.10.2024 (BGBl. 2024 I Nr. 323) geändert worden ist. https://www.gesetze-im-internet.de/bnatSchG_2009/BJNR254210009.html
- Girvetz, E.H., Thorne, J.H., Berry, A.M., Jaeger, J.A.G. (2008). Integration of landscape fragmentation analysis into regional planning: A statewide multi-scale case study from California, USA. *Landscape and Urban Planning*, 86(3–4), 205–218. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2008.02.007>
- Grabowski, Z.J., McPearson, T., Matsler, A.M., Groffman, P., Pickett, S.T.A. (2022). What is green infrastructure? A study of definitions in US city planning. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 20(3), 152–160. <https://doi.org/10.1002/fee.2445>
- Green paper on the urban environment: Communication from the Commission to the Council and Parliament [Zielona księga środowiska miejskiego. Komunikat Komisji do Rady i Parlamentu]. COM/90/2018 final z 27.06.1990. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0e4b169c-91b8-4de0-9fed-ead286a4efb7/language-en>
- Gutowski, B. (2006). *Przestrzeń marzycieli. Miasto jako projekt utopijny*. Oficyna Wydawnicza Feniks. <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/bbfb79af-7e04-4041-b634-649a685249a9/content>
- Haq, S.M.A. (2011). Urban green spaces and an integrative approach to sustainable environment. *Journal of Environmental Protection*, 2(5), 601–608. <http://doi.org/10.4236/jep.2011.25069>
- Hohtola, E. (1978). Differential changes in bird community structure with urbanisation: A study in central Finland. *Ornis Scandinavica*, 9(1), 94–100. <https://doi.org/10.2307/3676143>
- Houses of Parliament; The Parliamentary Office of Science and Technology. (2016, grudzień). *Natural capital: An overview* (POST Note 542). <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/POST-PN-0542/POST-PN-0542.pdf>
- Jackson, R.D., Huete, A.R. (1991). Interpreting vegetation indices. *Preventive Veterinary Medicine*, 11(3–4), 185–200. [https://doi.org/10.1016/S0167-5877\(05\)80004-2](https://doi.org/10.1016/S0167-5877(05)80004-2)
- Jarocińska, A. (2011). Modelowanie charakterystyk spektralnych heterogenicznych zbiorowisk trawiastych przy użyciu modelu transferu promieniowania. *Teledetekcja Środowiska*, 46, 29–42.
- Jarocińska, A., Zagajewski, B. (2008). Korelacje naziemnych i lotniczych teledetekcyjnych wskaźników roślinności dla zlewni Bystrzanki. *Teledetekcja Środowiska*, 40, 100–124. <https://teledetekcja.pw.edu.pl/wp-content/uploads/2017/03/Jarocinska-1.pdf>
- Jomaa, I., Auda, Y., Saleh, B.A., Hamzé, M., Safi, S. (2008). Landscape spatial dynamics over 38 years under natural and anthropogenic pressures in Mount Lebanon. *Landscape and Urban Planning*, 87(1), 67–75. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2008.04.007>
- Kawoń, K., Żmuda, S. (1977). Rola zieleni w kształtowaniu środowiska człowieka regionów przemysłowo-miejskich. *Studia nad Ekonomiką Regionu*, 8, 181–220.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Rady, Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Europejski zielony ład. COM/2019/640 final z 11.12.2019. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0016.02/DOC_1&format=PDF
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Zielona infrastruktura – zwiększanie kapitału naturalnego Europy. COM/2013/249 final z 06.05.2013. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A52013DC0249>
- Konijnendijk, C.C. (2023). Evidence-based guidelines for greener, healthier, more resilient neighbourhoods: Introducing the 3–30–300 rule. *Journal of Forestry Research*, 34, 821–830. <https://doi.org/10.1007/s11676-022-01523-z>
- Konijnendijk, C.C., Ricard, R.M., Kenney, A., Randrup, T.B. (2006). Defining urban forestry – a comparative perspective of North America and Europe. *Urban Forestry & Urban Greening*, 4(3–4), 93–103. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2005.11.003>
- Kopańczyk, K., Fitryk, M. (2016). Satellite imagery for the improvement of SOZO database – the case study in Central and High Sudetes. *Acta Scientiarum Polonorum. Geodesia et Descriptio Terrarum*, 15(1–4), 5–18. <http://kwestura.up.wroc.pl/pl/action/getfull.php?id=5273>
- Kosiński, K., Hoffmann-Niedek, A. (2008). Klasyfikacja obiektów użytków zielonych z wykorzystaniem wieloletnich zmian NDVI i filtracji kierunkowych obrazu satelitarnego. *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji*, 18, 273–282.
- Kosiński, K., Kozłowska, T. (2003). Zastosowanie wskaźnika NDVI i filtracji kierunkowej do rozpoznawania użytków zielonych oraz analizy zmian siedlisk i zbiorowisk łąkowych. *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji*, 13B, 387–395.
- Kosmala, M. (2005). Po co ludziom drzewa, czyli o roli i znaczeniu drzew w życiu człowieka. https://fro.olsztyn.pl/wp-content/uploads/2017/10/po_co_ludziom_drzewa_Kosmala.pdf
- Krauz, K. (1997). Oddziaływanie fitoncydów na organizm człowieka. *Folia Turistica*, 7, 39–43. <https://foliaturistica.pl/article/545582/pl>
- Kronenberg, J. (2012). Usługi ekosystemów w miastach. *Zrównoważony Rozwój – Zastosowania*, 3, 14–28. https://sendzimir.org.pl/wp-content/uploads/2019/08/ZRZ3_str_13-28.pdf
- Krukowski, M. (2018). Modelowanie kartograficzne w ocenie jakości życia w mieście – aspekt zieleni miejskiej w Lublinie. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio B – Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia*, 73, 7–27. <http://doi.org/10.17951/b.2018.73.0.7-27>
- Krukowski, M., Cebrykow, P., Plusa, J. (2016). Klasyfikacja terenów zieleni w Lublinie na podstawie zdjęcia satelitarne-go IKONOS 2. *Barometr Regionalny. Analizy i Prognozy*, 14(2), 35–44. <https://doi.org/10.56583/br.603>
- Kubalska, J.L., Preuss, R. (2014). Wykorzystanie danych fotogrametrycznych do inwentaryzacji zieleni na terenach zurbanizowanych. *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji*, 26, 75–86. <https://doi.org/10.14681/afkit.2014.006>
- Lhermitte, S., Verbesselt, J., Verstraeten, W.W., Coppin, P. (2010). A pixel based regeneration index using time series similarity and spatial context. *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing*, 76(6), 673–682. <https://doi.org/10.14358/PERS.76.6.673>
- Li, Q., Kobayashi, M., Wakayama, Y., Inagaki, H., Katsumata, M., Hirata, Y., Hirata, K., Shimizu, T., Kawada, T., Park, B.J., Ohira, T., Kagawa, T., Miyazaki, Y. (2009). Effect of phytoncides from trees on human natural killer cell function. *International*

- Journal of Immunopathology and Pharmacology*, 22(4), 951–959. <https://doi.org/10.1177/039463200902200410>
- Licznar, M. (1995). Erozja gleb w Polsce. *Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych*, 418(1), 91–100.
- Liu, C., Li, X. (2012). Carbon storage and sequestration by urban forests in Shenyang, China. *Urban Forestry & Urban Greening*, 11(2), 121–128. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2011.03.002>
- Łukasiewicz, A., Łukasiewicz, S. (2016). *Rola i kształtowanie zieleni miejskiej*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Mayer, J. (2011). A darker shade of green: William Morris, Richard Jefferies, and posthumanist ecologies. *The Journal of William Morris Studies (JWMS)*, 19, 79–92.
- McCann, E.J. (2002). Space, citizenship, and the right to the city: A brief overview. *GeoJournal*, 58(2/3), 77–79. <http://www.jstor.org/stable/41147753>
- McIntyre, N.E., Knowles-Yáñez, K., Hope, D. (2000). Urban ecology as an interdisciplinary field: Differences in the use of “urban” between the social and natural sciences. *Urban Ecosystems*, 4, 5–24. <https://doi.org/10.1023/A:1009540018553>
- Michałowska, K., Hejmanowska, B. (2008). Możliwości wykorzystania wieloczasowych obrazów znormalizowanego indeksu wegetacji (NDVI) i archiwalnych ortofotomap do badania zmienności wybranych elementów środowiska. *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji*, 18, 397–407. https://ptfit.sgp.geodezja.org.pl/wydawnictwa/miedzydroje/AFKIT_vol18b_Michalowska.pdf
- Misztal, S. (1999). Kierunki zmian w strukturze funkcjonalnej i przestrzeni miasta Unii Europejskiej. W: J.M. Chmielewski (red.), *Przestrzeń Europy* (s. 14–17). Oddział Warszawski Towarzystwa Urbanistów Polskich.
- Moreno, C., Allam, Z., Chabaud, D., Gall, C., Pratlong, F. (2021). Introducing the “15-minute city”: Sustainability, resilience and place identity in future post-pandemic cities. *Smart Cities*, 4(1), 93–111. <https://doi.org/10.3390/smartcities4010006>
- Mumford, E. (2019). CIAM and its outcomes. *Urban Planning*, 4(3), 291–298. <https://doi.org/10.17645/up.v4i3.2383>
- Natuhara, Y., Imai, C. (1996). Spatial structure of avifauna along urban-rural gradients. *Ecological Research*, 11(1), 1–9. <https://doi.org/10.1007/BF02347814>
- New Charter of Athens 1998. (1998, marzec). <https://archive.ectp-ceu.eu/ectp-ceu.eu/images/stories/download/Athens-Charter-1998.pdf>
- New European Bauhaus. (2022). European Union. https://new-european-bauhaus.europa.eu/about/about-initiative_en
- Nowakowska-Błaszczuk, A. (1988). Możliwości wprowadzania wód deszczowych do gruntu. *Ochrona Środowiska*, 81(3–4), 36–37. http://www.os.not.pl/docs/czasopismo/1988/Nowakowska-Blaszczuk_3-4-1988.pdf
- Obwieszczenie Ministra Rozwoju i Technologii z dnia 29 stycznia 2024 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Rozwoju, Pracy i Technologii w sprawie evidencji gruntów i budynków. DzU 2024, poz. 219. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20240000219>
- Ostrowski, W. (1975). *Urbanistyka współczesna*. Arkady.
- Ostrowski, W. (2001). *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko* (wyd. 2). Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Ozsoy, G., Aksoy, E. (2015). Estimation of soil erosion risk within an important agricultural sub-watershed in Bursa, Turkey, in relation to rapid urbanization. *Environmental Monitoring and Assessment*, 187, artykuł 419. <https://doi.org/10.1007/s10661-015-4653-9>
- Pluto-Kossakowska, J., Władyka, M., Tulkowska, W. (2018). Ocena obrazowych danych teledetekcyjnych do identyfikacji obiektów w zielonej i błękitnej infrastrukturze. *Teledetekcja Środowiska*, 59(2), 13–27.
- Popek, R., Gawrońska, H., Gawroński, S.W. (2011). Zdolność krzewów do akumulacji mikropylów z powietrza. *Nauka, Przyroda, Technologie*, 5(6), 124–133. https://www.npt.up-poznan.net/pub/art_5_124.pdf
- Prastacos, P., Chrysoulakis, N., Kochilakis, G. (2011). *Urban Atlas, land use modelling and spatial metric techniques* [referat konferencyjny]. 51st Congress of the European Regional Science Association: “New Challenges for European Regions and Urban Areas in a Globalised World”, 30 August–3 September 2011, Barcelona, Spain. European Regional Science Association. <https://hdl.handle.net/10419/120271>
- Pyra, M., Adamczyk, J. (2018). Klasyfikacja zorientowana obiektowo w inwentaryzacji obiektów zielonej infrastruktury na przykładzie dzielnicy Ursynów w Warszawie. *Teledetekcja Środowiska*, 59(2), 29–49.
- Reid, W.V., Mooney, H.A., Cropper, A., Capistrano, D., Carpenter, S.R., Chopra, K., Dasgupta, P., Dietz, T., Duraipah, A.K., Hassan, R., Kasperson, R., Leemans, R., May, R.M., McMichael, T.(A.J.), Pingali, P., Samper, C., Scholes, R., Watson, R.T., Zakri, A.H., Shidong, Z., Ash, N.J., Bennett, E., Kumar, P., Lee, M.J., Raudsepp-Hearne, C., Simons, H., Thonell, J., Zurek, M.B. (2005). *Ecosystems and human well-being: Synthesis: A report of the Millennium Ecosystem Assessment*. Island Press. <https://www.millenniumassessment.org/documents/document.356.aspx.pdf>
- Robak, A., Gadawska, A., Milczarek, M., Lewiński, S. (2016). Wykrywanie wody na zdjęciach optycznych Sentinel-2 na podstawie wskaźników wodnych. *Teledetekcja Środowiska*, 55, 59–72.
- Rohwer, S.A., Woolfenden, G.E. (1969). Breeding birds of two Florida woodlands: Comparisons with areas north of Florida. *The Condor*, 71(1), 38–48. <https://doi.org/10.2307/1366046>
- Roseland, M. (2002). Dimensions of the eco-city. W: M. Pacione (red.), *The city: Critical concepts in the social sciences: T. 1. The city in global context* (s. 611–622). Routledge.
- Rouse, J.W., Jr., Haas, R.H., Deering, D.W., Schell, J.A., Harlan, J.C. (1974, listopad). *Monitoring the vernal advancement and retrogradation (greenwave effect) of natural vegetation* (No. E75-10354). Remote Sensing Center Texas A&M University College Station. NASA Technical Reports Server. <https://ntrs.nasa.gov/api/citations/19750020419/downloads/19750020419.pdf>
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie. DzU 2002 nr 75, poz. 690. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20020750690/O/D20020690.pdf>
- Rozporządzenie Ministra Rozwoju, Pracy i Technologii z dnia 23 lipca 2021 r. w sprawie bazy danych obiektów topograficznych oraz mapy zasadniczej. DzU 2021, poz. 1385. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20210001385>
- Ruszczyk, A., Rodrigues, J.J.S., Roberts, T.M.T., Bendati, M.M.A., del Pino, R.S., Marques, J.C.V., Melo, M.T.Q. (1987). Distribution patterns of eight bird species in the urbanization gradient of Porto Alegre, Brazil. *Ciencia e Cultura*, 39, 14–19.
- Salbitano, F., Borelli, S., Conigliaro, M., Chen, Y. (2016). *Guidelines on urban and peri-urban forestry* (FAO Forestry Paper 178). Food and Agriculture Organization of the United Nations. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/9c27d98b-8071-4ee7-8fc4-e0b430f8a8dc/content>
- Singh, D., Maurya, R., Shukla, A., Sharma, M., Gupta, P. (2012). *Building extraction from very high resolution multispectral images using NDVI based segmentation and morphological operators* [referat konferencyjny]. Students Conference on Engineering and Systems (SCES), Allahabad, India, 16–18 March 2012, 1–5. <https://doi.org/10.1109/SCES.2012.6199034>
- Smart sustainable cities: An analysis of definitions*. (2014). Focus Group Technical Report; International Telecommunication Union ITU-T. https://www.itu.int/en/ITU-T/focusgroups/ssc/Documents/Approved_Deliverables/TR-Definitions.docx
- Solarek, K., Ryńska, E.D., Mirecka, M. (2016). *Urbanistyka i architektura w zintegrowanym gospodarowaniu wodami*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

- Sozański, J. (2010). *Prawo Unii Europejskiej*. Polskie Wydawnictwo Prawnicze Iuris.
- Statistisches Bundesamt. (2021). *Umweltökonomische Gesamtrechnungen – Methode der Flächenbilanzierung der Ökosysteme*. https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Umwelt/UGR/oekosystemgesamtrechnungen/Publikationen/Downloads/methode-flaechenbilanzierung-oekosysteme-5852201189004.pdf?__blob=publicationFile
- Styrna-Bartkiewicz, K. (1977). Ekologiczne kryteria analizy „miast idealnych” XIX i początku XX wieku. *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, 11, 139–145.
- Szarek-Iwaniuk, P. (2021). Measurement of spatial order as an indicator of sustainable development of functional urban areas in regional capitals. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 20(2), 139–152. <https://doi.org/10.31648/aspa.6536>
- Szczepanowska, H.B. (2008). Drzewa w otoczeniu ulic – problemy inżynierskie, społeczne, ekonomiczne oraz bezpieczeństwa. *Człowiek i Środowisko*, 32(3–4), 87–107.
- Szczepanowska, H.B. (2010). *Drzewa przydrożne a bezpieczeństwo ruchu. Jak zachować aleje*. Wydawnictwo Drogi dla Natury.
- Szczepanowska, H.B. (2012). Miejsce terenów zieleni w strukturze zintegrowanego projektowania, zarządzania i oceny ekologicznej inwestycji miejskich. *Człowiek i Środowisko*, 36(1–2), 25–49.
- Szczepańska, M., Maćkiewicz, B., Dziewiatowska, A. (2017). Tereny zieleni a ceny nieruchomości mieszkaniowych w Poznaniu. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, (266), 142–158. <https://journals.pan.pl/dlibra/publication/117879/edition/102512/content>
- Szczypka-Gwiazda, B. (2001). Forma urbanistyczno-architektoniczna a władza. Kilka uwag o planach trójmiasta Bytom–Zabrze–Gliwice na tle utopijnych koncepcji urbanistycznych twórców Republiki Weimarskiej. W: D. Konstantynów, R. Pasieczny i P. Paszkiewicz (red.), *Sztuka i władza: materiały z konferencji zorganizowanej przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w dniach 30 XI–2 XII 1998 roku w Warszawie* (s. 133–142). Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.
- Taylor, A.F., Kuo, F.E., Sullivan, W.C. (2001). Coping with ADD: The surprising connection to green play settings. *Environment and Behavior*, 33(1), 54–77. <https://doi.org/10.1177/00139160121972864>
- Taylor, L., Hochuli, D.F. (2017). Defining greenspace: Multiple uses across multiple disciplines. *Landscape and Urban Planning*, 158, 25–38. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2016.09.024>
- Tomaszewska, M., Lewiński, S., Woźniak, E. (2011). Wykorzystanie zdjęć satelitarnych MODIS do badania stopnia pokrycia terenu roślinnością. *Teledetekcja Środowiska*, 46, 13–22.
- Trisakti, B. (2017). Vegetation type classification and vegetation cover percentage estimation in urban green zone using pleiades imagery. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 54(1), artykuł 012003. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/54/1/012003>
- Turlej, K. (2009). Porównanie wartości NDVI odczytanych z obrazów satelitarnych NOAA AVHRR, SPOT-VEGETATION i TERRA MODIS. *Teledetekcja Środowiska*, 42, 83–88.
- United States Environmental Protection Agency. (b.r.). *What is green infrastructure?* https://19january2021snapshot.epa.gov/green-infrastructure/what-green-infrastructure_.html
- Urbański, P. (2005). Znaczenie zieleni w miastach. *Przegląd Komunalny*, 8, 35–36.
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym. DzU 1990 nr 16, poz. 95. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19900160095/U/D19900095Lj.pdf>
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane. DzU 1994 nr 89, poz. 414. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19940890414/U/D19940414Lj.pdf>
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. DzU 2003 nr 80, poz. 717. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20030800717/U/D20030717Lj.pdf>
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 2003 r. o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych. DzU 2003 nr 166, poz. 1612. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20031661612/U/D20031612Lj.pdf>
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. DzU 2004 nr 92, poz. 880. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20040920880/U/D20040880Lj.pdf>
- Van Herzele, A., Wiedemann, T. (2003). A monitoring tool for the provision of accessible and attractive urban green spaces. *Landscape and Urban Planning*, 63(2), 109–126. [https://doi.org/10.1016/S0169-2046\(02\)00192-5](https://doi.org/10.1016/S0169-2046(02)00192-5)
- Walbridge, M.R. (1997). Editorial. *Urban Ecosystems*, 1, 1–2. <https://doi.org/10.1023/A:1014307007437>
- Walkowicz, T. (2002). Społeczne i ekologiczne aspekty tworzenia i utrzymania terenów zieleni miejskiej. W: J. Ślodziak (red.), *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast* (s. 347–358). Uniwersytet Opolski. <https://sbc.org.pl/Content/77268/Przemiany%20bazy%20ekonomicznej%20i%20struktury%20przestrzennej%20miast.pdf>
- Walków, M., Kronenberg, J. (2012). Przyroda w mieście i biznes kwitnie. *Zieleń Miejska*, 10, 44–45.
- Wang, X.-J. (2009). Analysis of problems in urban green space system planning in China. *Journal of Forestry Research*, 20, 79–82. <https://doi.org/10.1007/s11676-009-0014-2>
- Wirth, H., Schilbach, G., Wirth, A. (1987). Beitrag zur Analyse von Fernerkundungsdaten im SUB-PIXEL-Bereich. *Vermessungstechnik*, 33(2), 56–59.
- Wojnarowska, A. (2011). Odnowa środowiska miejskiego w świetle polityki Unii Europejskiej oraz w dokumentach Europejskiej Rady Urbanistów. W: S. Kozłowski i A. Wojnarowska (red.), *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Zagadnienia teoretyczne* (s. 97–115). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7525-580-5.07>
- Xue, J., Su, B. (2017). Significant remote sensing vegetation indices: A review of developments and applications. *Journal of Sensors*, 1, artykuł 1353691. <https://doi.org/10.1155/2017/1353691>
- Yu, X., Merritt, J. (2022, kwiecień). *Digital twin cities: Framework and global practices: Insight report*. World Economic Forum. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Digital_Twin_Cities_Framework_and_Practice_2022.pdf
- Zarządzenie Nr 9 Ministra Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z dnia 29 stycznia 1974 r. w sprawie wskaźników i wytycznych dla terenów mieszkaniowych w miastach. DzBud nr 2, poz. 2.
- Zięba-Kulawik, K., Hawryło, P., Wężyk, P., Matczak, P., Przeżożna, P., Inglot, A., Mączka, K. (2021). Improving methods to calculate the loss of ecosystem services provided by urban trees using LiDAR and aerial orthophotos. *Urban Forestry & Urban Greening*, 63, artykuł 127195. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2021.127195>
- Zylshal, Z., Sulma, S., Yulianto, F., Nugroho, J.T., Sofan, P. (2016). A support vector machine object based image analysis approach on urban green space extraction using Pleiades-1A imagery. *Modeling Earth Systems and Environment*, 2(2), artykuł 54. <https://doi.org/10.1007/s40808-016-0108-8>

Artykuł wpłynął:

10 kwietnia 2024

Zaakceptowano do druku:

17 sierpnia 2024

Roman Szkup

 <https://orcid.org/0000-0002-1605-5335>

Uniwersytet Łódzki

Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji

roman.szakup@geo.uni.lodz.pl

ZMIANY UŻYTKOWANIA RODZINNYCH OGRODÓW DZIAŁKOWYCH (ROD) W MIASTACH WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO

Abstrakt: W artykule przedstawiono wyniki badań w wybranych rodzinnych ogrodach działkowych (ROD) w aglomeracji łódzkiej, które pozwoliły uzyskać odpowiedź na pytanie, czy proces zmian użytkowania działek w ROD-ach z użytkowania rolniczo-produkcyjnego na wypoczynkowo-rekreacyjne ma miejsce oraz jaka jest skala takich zmian. Zaprezentowano także cechy społeczno-demograficzne użytkowników, które współcześnie decydują o sposobie korzystania z działek w tych ogrodach. Realizacji celów dokonano za pomocą inwentaryzacji bezpośredniej oraz badań kwestionariuszowych użytkowników ośmiu ogrodów: jednego znajdującego się w Łodzi i siedmiu zlokalizowanych w zachodniej i wschodniej części strefy podmiejskiej Łodzi. W rezultacie przeprowadzonej analizy stwierdzono, że w ROD-ach ciągle zachodzi proces zmian użytkowania działek z rolniczo-produkcyjnego na wypoczynkowo-rekreacyjne. Skala tych zmian jest bardzo duża, a sam proces przebiega szybko. Cechami społeczno-demograficznymi użytkowników decydującymi współcześnie o sposobie użytkowania działek są aktywność zawodowa oraz wiek użytkownika. Sposób użytkowania jest ponadto determinowany intensywnością użytkowania działki oraz miejscem (miastem) zamieszkania działkowców.

Słowa kluczowe: rodzinne ogrody działkowe, ROD, użytkowanie rodzinnych ogrodów działkowych, zagospodarowanie rodzinnych ogrodów działkowych, działka w rodzinnym ogrodzie działkowym, województwo łódzkie

CHANGES IN HOW ALLOTMENT GARDEN PLOTS ARE USED IN THE URBAN AREAS OF THE ŁÓDŹ VOIVODESHIP

Abstract: The article attempts to check whether there is a spatial regularity in the relationship between the agricultural and productive model for allotment gardens and the leisure and recreational model. The article also presents the socio-demographic features of the users of plots in allotment gardens in the present. The objectives were achieved by means of a direct inventory and a questionnaire survey conducted among users from eight allotment gardens: one located in Łódź and seven located in the western and eastern parts of Łódź Voivodeship. As a result of the analysis, it was found that the process of changing the use of plots in allotment gardens, from agricultural and production to leisure and recreation, is still taking place. The scale of these changes is very great and the process is rapid. The socio-demographic characteristics of the users who currently determine how plots are used, are work activity and the age of the user. The analysis also describes the intensity of use of the plot and the place of residence of the plot owners.

Keywords: allotment gardens, allotment gardening, use of allotment gardens, development of allotment gardens, Łódź Voivodeship

1. WPROWADZENIE

Od samego początku funkcjonowania ogrodów działkowych główną ideą ich tworzenia było dostarczanie robotnikom terenów pod uprawę. Ogrody tworzone z myślą o najbiedniejszych rodzinach oraz rodzinach słabo uposażonych robotników, którzy uprawiając ogrodowe działki, mogli wspomagać swoje skromne domowe budżety.

Idea tworzenia w mieście ogrodów działkowych wywodzi się z kręgu działaczy społecznych z końca XIX w. (Acton, 2011). Wprawdzie pierwsze takie ogrody w Polsce zaczęły powstawać na przełomie XIX i XX w., to

jednak ich rozwój na szerszą skalę nastąpił dopiero po drugiej wojnie światowej (Pawlikowska-Piechotka, 2010).

Ogrody działkowe w miastach pełnią wiele funkcji, przynosząc korzyści ekonomiczne, społeczne, kulturowe, edukacyjne, zdrowotne, a także pozytywnie wpływają na środowisko przyrodnicze w mieście (m.in. Drescher i in., 2006; Nettle, 2010; Perez-Vazquez i in., 2005). Istotnym i coraz częściej poruszanym zagadnieniem jest relacja: działka – zdrowie człowieka. Podkreślane są dwie funkcje ogrodów: aktywizacja społeczna osób

biernych zawodowo oraz rekreacja i aktywny wypoczynek (Duś, 2014; Dymek i Bednorz, 2017; Mokras-Grabowska, 2020; Szkup i Pytel, 2016). W ostatnich latach w niektórych środowiskach młodych ludzi, propagujących alternatywny styl życia, ekotrendy itp., pojawia się moda na nabywanie działki w rodzinnym ogrodzie działkowym (ROD) i traktowanie jej jako miejsce alternatywnego wypoczynku. Poruszane są także kwestie związane z rolą ogrodów działkowych w zrównoważonym rozwoju miast (Mokras-Grabowska, 2020). Dla osób uboższych i biernych zawodowo (w tym emerytów i rencistów) aktywności realizowane na działkach w ROD-ach są często jedynym sposobem aktywnego wypoczynku (Matczak i Szkup, 2010; Szkup, 2013; Szkup i Pytel, 2015).

W przeszłości ogrody działkowe pełniły zasadniczo funkcję ekonomiczną, gdyż zaopatrywały ludność z najbiedniejszych warstw społecznych w produkty rolne (Moran, 1990; Poniży i in., 2021; Riley, 1979). Z upływem czasu funkcja rolniczo-produkcyjna stawała się mniej znacząca niż pierwotnie. Zmiany w życiu codziennym, skutkujące rozwojem cywilizacyjnym (m.in. zalewem taniej żywności w hipermarketach) oraz przemianami ustrojowymi w Polsce, przyczyniły się do intensyfikacji procesu stopniowej zmiany użytkowania działek w ogrodach z rolniczo-produkcyjnego na wypoczynkowo-rekreacyjny.

Autor niniejszego artykułu (Szkup, 2013), prowadząc badania w latach 2008–2011 na reprezentacyjnej próbie dziesięciu łódzkich ROD-ów, stwierdził, że w owym czasie jedynie nieco ponad 1/3 działek (36,7%) była użytkowana wyłącznie w sposób rolniczo-produkcyjny. Wiązało się to z aspektem zdrowotnym przypisywanym ROD-om, czyli pozytywnym wpływem na zdrowie ich użytkowników (Armstrong, 2000; de Bell i in., 2020; Turner i in., 2011; Twiss i in., 2003; van den Berg i in., 2010).

Należy mieć na uwadze, że pandemia COVID-19 zmieniła nie tylko stan psychiczny ludności, lecz także wiele jej zachowań (Grabowski i in., 2021; Heitzman, 2020; Loretti i in., 2021; Sozański i in., 2021), w tym o charakterze przestrzennym (Stępień i in., 2021). Nie inaczej było, jak wykazały analizy, w przypadku sposobów użytkowania ogrodów działkowych (Schoen i in., 2021; Szkup, 2020, 2022). Można zatem przypuszczać, że współcześnie model wypoczynkowo-rekreacyjny w ROD-ach będzie dominujący.

Artykuł jest rozwinięciem badań nad ROD-ami prowadzonymi przez autora w Łodzi i w miastach województwa łódzkiego. Autor podjął się sprawdzenia, czy sposób użytkowania działek w ROD-ach wykazuje zależność przestrzenną. Sformułowano hipotezę, że im dalej od ośrodka centralnego jest zlokalizowany ROD, tym większe znaczenie ma model rolniczo-produkcyjnego zagospodarowania działki, a mniejsze model wypoczynkowo-rekreacyjny. Hipoteza ta znalazła potwierdzenie w przypadku badań pięciu ogrodów

położonych w wybranych miastach województwa łódzkiego: Łodzi, Konstantynowie Łódzkim, Łasku (w jego dzielnicy Kolumna) oraz Zduńskiej Woli (Szkup, 2022). Na potrzeby niniejszego opracowania badania rozszerzono o kolejne trzy ogrody: w Pabianicach, Koluszkach i Tomaszowie Mazowieckim. Dodatkowo artykuł ma za zadanie wskazać skalę takich zmian oraz przedstawić cechy społeczno-demograficzne użytkowników, które współcześnie decydują o sposobie użytkowania działek w ROD-ach.

2. METODY I MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

Badania przeprowadzono w siedmiu ogrodach działkowych zlokalizowanych w miastach aglomeracji łódzkiej (w zachodniej oraz wschodniej części strefy podmiejskiej Łodzi) i w jednym ogrodzie położonym w samej Łodzi (rysunek 1). W zbieraniu danych mieli udział studenci Uniwersytetu Łódzkiego¹.

Na obrzeżach, ale jeszcze w granicach administracyjnych Łodzi jest położony ROD Zacisze. Dwa ogrody: ROD Pod Borem i ROD Kalina znajdują się blisko granic Łodzi – w Konstantynowie Łódzkim. Ogród działkowy im. Adama Mickiewicza leży w Pabianicach. W dużo dalszej odległości od centrum Łodzi zlokalizowane są: ROD Relaks I i Relaks II w Koluszkach, ROD im. Stefana Żeromskiego w Łasku, ROD Wolinka w Zduńskiej Woli i ROD Wapienniki w Tomaszowie Mazowieckim.

Rodzinny Ogród Działkowy Zacisze jest zlokalizowany przy ul. Kasprowicza 17A w Łodzi. Mieści się on w bezpośrednim sąsiedztwie lasu i obszarów użytkowanych rolniczo. ROD Zacisze sąsiaduje z kilkoma innymi ogrodami: Polanka, Tulipan, Jaśmin oraz Relaks. Ogród powstał w 1980 r. i pierwotnie liczył 125 działek. W związku z położeniem ogrodu w sąsiedztwie nieczynnego już wysypiska śmieci pod koniec lat 90. XX w. ze względów sanitarnych wydzielono strefę ochronną wysypiska i tym samym zlikwidowano część działek w ogrodzie.

Obecnie ROD Zacisze pod względem liczby działek jest ogrodem małym – liczy 76 działek. Pomimo że łączna powierzchnia ogrodu wynosi 8,44 ha, powierzchnia działek w ogrodzie stanowi jedynie 3,2 ha. Ogród jest użytkowany wyłącznie przez mieszkańców Łodzi.

Rodzinny Ogród Działkowy Pod Borem znajduje się na obszarze Konstantynowa Łódzkiego przy ul. Józefów. W najbliższym otoczeniu ogrodu są domki jednorodzinne, a w odległości 750 m od niego przepływa rzeka Ner. Powstał w 1980 r. jako realizacja postulatu NSZZ „Solidarność” złożonego do funkcjonującej wtedy dyrekcji Zakładów Przemysłu Wełnianego Konstana. Zakłady te pozyskały teren z przeznaczeniem na ogród i wydzielono wówczas 155 działek o łącznej

powierzchni 8,64 ha. W 2006 r. do ogrodu przyłączono sąsiadujący z nim ROD Pod Górą. Obecnie ogród Pod Borem składa się ze 179 działek, a jego całkowita powierzchnia wynosi 12,2 ha. W zdecydowanej większości działki są użytkowane przez mieszkańców Łodzi i Konstancyńowa Łódzkiego.

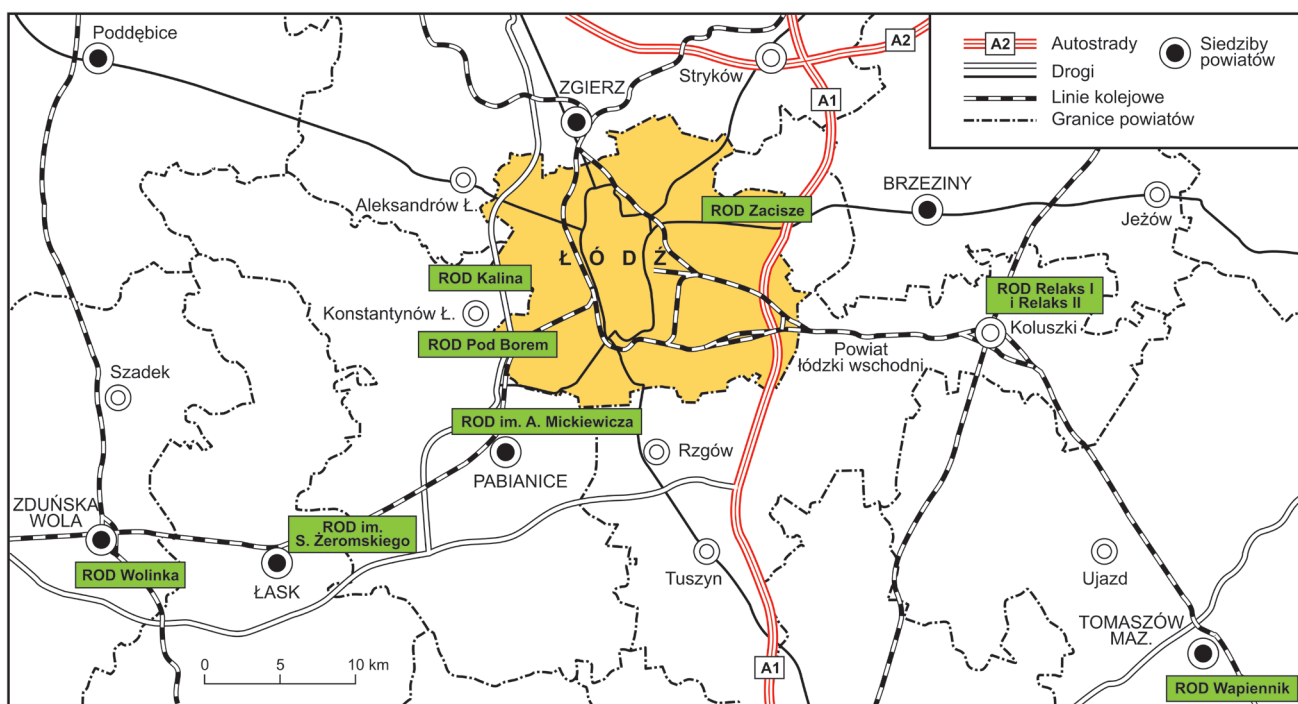
Rodzinny Ogród Działkowy Kalina także leży w Konstancyńowie Łódzkim i składa się z dwóch części. Pierwsza (większa) główny wjazd ma od ul. Lutomierskiej, druga – od ul. Krzywej. Inicjatywa utworzenia ogrodu narodziła się w 1983 r., a jego budowa trwała dwa lata. Ogród Kalina sąsiaduje z dwoma innymi: ROD Malwa oraz ROD Zgoda, z którymi niegdyś dzielił wspólne podłączenie do wodociągów. Obecnie ROD Kalina liczy 169 działek. W południowej, większej części zlokalizowano 127 działek, natomiast w północnej, mniejszej – 42 działki. Łączna powierzchnia ogrodu wynosi 8,22 ha, w zdecydowanej większości użytkują go mieszkańcy Łodzi.

Rodzinny Ogród Działkowy im. Adama Mickiewicza jest położony w Pabianicach przy ul. Warzywniej 5. Utworzono go w 1962 r. – w sierpniu 2022 r. w ogrodzie odbył się jubileusz z okazji jego 60-lecia. Na temat historii ogrodu nie zachowały się żadne dokumenty czy dane archiwalne, nie ma także kroniki ani zapisów historycznych. W przeszłości był to pracowniczy ogród działkowy wielu zakładów znajdujących się w tym mieście, m.in.: Pabianickich Zakładów Przemysłu Bawełnianego Pamotex, Pabianickich Zakładów Tkanin Technicznych, Zakładów Mięsnych Pamso, Pabianickiej Fabryki Żarówek Polam oraz Pabianickich Zakładów Środków

Opatrunkowych Paso. Firmy te, uwzględniając potrzebę wypoczynku pracowników, utworzyły ogród działkowy z własnych funduszy socjalnych. ROD im. Adama Mickiewicza w Pabianicach liczy obecnie 238 działek i jest ulokowany na obrzeżu miasta, wśród pól i łąk. Powierzchnia całkowita ogrodu wynosi 11,86 ha, użytkują go prawie wyłącznie mieszkańcy Pabianic.

Rodzinny Ogród Działkowy Relaks I i Relaks II jest położony w Koluszkach przy ul. Czarneckiego 6. Składa się z dwóch sąsiadujących ze sobą kompleksów działek. Pierwszy z nich, Relaks I, liczy 59 działek, drugi, Relaks II – 25 działek. W przeszłości obszar ogrodów był terenem rolnym, a w okolicy obecnego ogrodu Relaks I funkcjonowała cegielnia. Oba kompleksy powstały w 1980 r. Ze względu na niewielką liczbę działek zlokalizowanych w każdej z części ogród jest uznawany za mały. Powierzchnia całkowita ogrodu Relaks I wynosi 2,3 ha, a ogrodu Relaks II 0,65 ha. W północnej części pierwszego z nich została postawiona świetlica. Ogród jest użytkowany przez mieszkańców Koluszek i Łodzi.

Rodzinny Ogród Działkowy im. Stefana Żeromskiego mieści się w Łasku, w dzielnicy Kolumna, przy ul. Miłej i ul. Przedwiośnie. Z ogrodem graniczą wyłącznie skupiska jednorodzinnych domów mieszkalnych, w pobliżu znajduje się duży kompleks leśny oraz stacja kolejowa Łask-Kolumna. Ogród został założony w 1962 r. z inicjatywy okolicznych mieszkańców, którzy chcieli go utworzyć w celu uprawy własnych warzyw i owoców. Obszar ogrodu pierwotnie był podmokłym nieużytkiem, który został odwodniony i zrehabilitowany; z czasem na terenie ogrodu wykopano

Rysunek 1. Lokalizacja ośmiu badanych rodzinnych ogrodów działkowych (ROD) w strefie podmiejskiej Łodzi

Źródło: opracowanie własne na podkładzie OpenStreetMaps

Tabela 1. Charakterystyka społeczno-demograficzna ankietowanych użytkowników badanych rodzinnych ogrodów działkowych (ROD) w aglomeracji łódzkiej w latach 2020–2022

Wyszczególnienie		Rodzinny Ogród Działkowy								
		Wolinka w Zduń- skiej Woli	Wapienniki w Tomaszo- wie Mazo- wieckim	im. Stefana Żeromskie- go w Łasku	Relaks I i Relaks II w Kolusz- kach	im. Adama Mickiewicza w Pabiani- cach	Kalina	Pod Borem	Zacisze w Łodzi	
							w Konstantynowie Łódzkim			
Całkowita liczba działek		1562	237	451	135	84	231	179	169	76
Liczba ankietowanych użytkowników		648	63	100	54	71	91	100	100	69
Badane działki (%)		41,5	26,6	22,2	40,0	84,5	39,4	55,9	59,2	90,8
Płeć (%)	mężczyźni	48,9	58,7	53,0	57,4	44,2	43,3	38,0	52,0	44,9
	kobiety	51,1	41,3	47,0	42,6	55,8	56,7	62,0	48,0	55,1
Mediana wieku ankietowanych (lata)		54,4	58,2	60,1	62,8	60,4	59,3	53,5	50,7	51,4
Wiek (%)	poniżej 40	16,2	12,7	9,0	0,0	4,7	18,6	18,0	26,0	30,4
	40–49	17,3	17,5	14,0	7,4	11,6	16,1	25,0	21,0	16,0
	50–59	21,2	23,8	22,0	22,2	27,8	18,2	20,0	21,0	18,8
	60–69	26,1	20,6	33,0	53,7	30,1	25,9	15,0	19,0	18,8
	70–79	15,9	15,9	17,0	16,7	16,2	21,2	22,0	12,0	14,5
	80 i więcej	3,3	9,5	5,0	0,0	9,6	0,0	0,0	1,0	1,5
Aktywność zawodowa (%)	bezrobotni	2,3	7,9	4,0	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	2,9
	pracujący	53,6	42,9	47,0	29,6	62,6	52,9	61,0	71,0	62,3
	emeryci i renciści	44,1	49,2	49,0	70,4	37,4	47,1	36,0	29,0	34,8
Miejsce zamieszkania (%)	Łódź	42,2	0,0	0,0	83,3	22,1	0,0	81,0	51,0	100,0
	inne miej- scowości aglomeracji łódzkiej	57,8	100,0	100,0	16,7	77,9	100,0	19,0	49,0	0,0

Źródło: Szkup (2022), własne badania terenowe w ROD-ach.

staw. Obecnie ROD im. Stefana Żeromskiego liczy 135 działek, a jego łączna powierzchnia wynosi 5,77 ha. W zdecydowanej większości użytkują go mieszkańcy Łodzi.

Rodzinny Ogród Działkowy Wolinka jest zlokalizowany w Zduńskiej Woli przy ul. Lipowej. W sąsiedztwie tego ogrodu znajdują się domy jednorodzinne, obwodnica miasta, elektrociepłownia oraz duże osiedle bloków mieszkalnych. Kilkaset metrów dalej mieszczą się duże zakłady przemysłowe: Zakłady Przemysłu Dziewiarskiego Wola i Polska Fabryka Ręczników Zwoltex. Planowanie utworzenia ROD-u Wolinka rozpoczęło się w 1967 r., a oddano go do użytku w 1970 r. Ogród Wolinka powstał na fali masowego zakładania ogrodów działkowych z inicjatywy władz centralnych w socjalistycznej Polsce, z przeznaczeniem dla klasy robotniczej. Duży udział w utworzeniu ROD-u Wolinka miały związki zawodowe Woli – to głównie pracownicy tego zakładu byli pierwszymi użytkownikami działek. Obecnie ROD Wolinka liczy 237 działek,

a powierzchnia całkowita ogrodu wynosi 7,42 ha. Ogród jest użytkowany głównie przez mieszkańców Zduńskiej Woli.

Rodzinny Ogród Działkowy Wapienniki leży w Tomaszowie Mazowieckim przy ul. Batalionów Chłopskich 9/11. Ogród Wapienniki powstał na początku lat 80. ubiegłego wieku. Dokładna data nie jest znana, nie pojawia się także w dokumentacji wyższego szczebla. W 2021 r. zarząd otrzymał symboliczny puchar i dyplom z okazji 40-lecia ogrodu. W miejscu ogrodu przed jego powstaniem były pola uprawne i tereny „wapienników”, czyli kopalni wapienia. Około 1980 r. pojawił się pomysł, aby przekształcić ten obszar na pracownicze ogrody działkowe. Miejsce to musiało być wykarczowane i użyźnione, wymagane było podłączenie sieci wodno-kanalizacyjnej oraz elektrycznej. Dnia 6 kwietnia 2016 r., decyzją Prezydenta Miasta Tomaszowa Mazowieckiego, zarząd ROD-u Wapienniki otrzymał pełne prawa do użytkowania terenów działek. Obecnie ogród liczy 451 działek, a jego powierzchnia całkowita wynosi

15,42 ha. ROD Wapienniki jest użytkowany w zdecydowanej większości przez mieszkańców Tomaszowa Mazowieckiego.

Badania we wszystkich ośmiu ogrodach przeprowadzono w okresie pandemii COVID-19, na przełomie sierpnia i września 2020 r. i 2021 r. oraz w trakcie jej schyłku w sierpniu 2022 r. Podstawowe materiały pozyskano metodą kwestionariuszową (wywiadu kwestionariuszowego), w badanych ogrodach przeprowadzono także inwentaryzację bezpośrednią działek. W celu określenia najważniejszych cech, które decydują o sposobach użytkowania działek w badanych ogrodach działkowych, posłużono się statystyczną metodą drzew klasyfikacyjnych i regresyjnych CART (z ang. *classification and regression trees*) (patrz: Klusowski, 2020; Steinberg, 2009; Szkup i Pytel, 2013).

Ze względu na to, że w Polsce nie prowadzi się bazy danych prawnych i faktycznych użytkowników ogrodów działkowych (Moskalonek i in., 2020), badanie kwestionariuszowe nie miało charakteru reprezentatywnego. Mimo braku reprezentatywności zrealizowano znaczną liczbę wywiadów kwestionariuszowych – 648 (tabela 1), czyli przeprowadzono wywiady z blisko połową wszystkich użytkowników badanych ogrodów. Ponadto zinwentaryzowano ponad 90% wszystkich działek w ogrodach. Wywiad kwestionariuszowy był prowadzony w czasie pandemii w kontakcie bezpośrednim z respondentami, ale pomimo zachowania dystansu społecznego spotykano się z odmową udziału w badaniu (we wszystkich ogrodach było ok. 10% takich przypadków – częściej spotykano się z odmowami w 2020 r. i 2021 r. niż w 2022). Należy także zwrócić uwagę na fakt, że w okresie prowadzonych badań wielokrotnie składano wizyty w ogrodach, lecz na około 1/4 działek nie zastano ich użytkowników.

Wśród 648 ankietowanych użytkowników działek nie odnotowano osób mieszkających na stałe lub mających zameldowanie za granicą. Ponad 42% użytkowników stanowiły osoby mieszkające w Łodzi (por. tabela 1). Stwierdzono niewielką przewagę kobiet (51,1%) nad mężczyznami (48,9%), co w przypadku województwa łódzkiego nie budzi zdziwienia, bowiem wskaźnik feminizacji jest tu najwyższy w kraju. Z badań przeprowadzonych przez autora artykułu w łódzkich ogrodach działkowych w latach 2008–2014 wynika również, że struktura płci użytkowników łódzkich ogrodów działkowych jest bardzo zbliżona do struktury płci mieszkańców Łodzi, gdzie jest niewielka nadwyżka kobiet nad mężczyznami (Szkup, 2013; Szkup i Pytel, 2015). Przewaga kobiet może świadczyć także o ich większej aktywności w dobie pandemii COVID-19. Nadwyżka mężczyzn była natomiast wyraźnie widoczna wśród użytkowników liczących 50–79 lat. Z wiekiem użytkowników ogrodów działkowych związana jest ich aktywność zawodowa (Szkup, 2013). W badaniu dominowali działkowcy: aktywni zawodowo, którzy

stanowili 53,6%, stosunkowo młodzi (mediana wieku: 54,4 lat), osoby z wykształceniem zawodowym (33,1%), mający rodzinę (58,2%) i określający swoją sytuację materialną jako przeciętną (76,8%).

3. REZULTATY I DYSKUSJA

Rola, jaką odgrywają w życiu człowieka rodzinne ogrody działkowe, znajduje swoje odzwierciedlenie m.in. w sposobie zagospodarowania i użytkowania przestrzeni działek. Już sama fizjonomia działki może bardzo wiele powiedzieć o jej właścicielu. Działka zadbana, z maksymalnie wykorzystaną i zagospodarowaną przestrzenią, świadczy bowiem o bardzo silnym, emocjonalnym związku właściciela z użytkowanym kawałkiem ziemi. Każdy, kto miał możliwość odwiedzenia ROD-u, może zauważyć, że współcześnie w ogrodach dominują dwa modele działek: działki typowo rolniczo-produkcyjne, na których przeważają nasadzenia warzyw, krzewów i drzew owocowych (czasami niewielkie tunele foliowe czy szklarnie) oraz działki z zadbanymi trawnikami, z trawiastymi mini-boiskami do piłki nożnej i siatkowej, które służą wyłącznie wypoczynkowi i rekreacji (Dymek i Bednorz, 2017; Mokras-Grabowska, 2020; Szkup, 2013).

Szkup (2013), badając łódzkie ROD-y, wyodrębnił dwa podstawowe modele zagospodarowania działek:

1. Model rolniczo-produkcyjnego zagospodarowania działki – dotyczy działek, w których dominację (60–70%) wykazuje teren związany z uprawą ziemi (powierzchnia ogrodowo-warzywna i sadownicza). Oprócz zabudowy i strefy komunikacyjnej możliwe jest występowanie w szczątkowych ilościach (do 5–15%) obszarów zalesionych oraz słabo zainwestowanych powierzchni sportowo-rekreacyjnych.
2. Model rekreacyjno-sportowego zagospodarowania działki – obejmuje działki, w których zdecydowanie przeważa (60–70%) słabo zainwestowana powierzchnia sportowo-rekreacyjna (boiska, place zabaw dla dzieci oraz obszary porośnięte trawą), przeznaczona do wypoczynku i rekreacyjnego uprawiania sportu (siatkówka, piłka nożna, kometka itp.). W modelu tym teren związany z uprawą ziemi nie przekracza zazwyczaj 10–15%; często spotyka się kilka procent powierzchni z nasadzeniami leśnymi. W skrajnych przypadkach spotyka się obiekty o wysokim stopniu zainwestowania w postaci profesjonalnie urządzonych basenów lub rekreacyjnych oczek wodnych (Szkup, 2013). Współcześnie model rekreacyjno-sportowego zagospodarowania działki można utożsamiać z modelem użytkowania wypoczynkowo-rekreacyjnego.

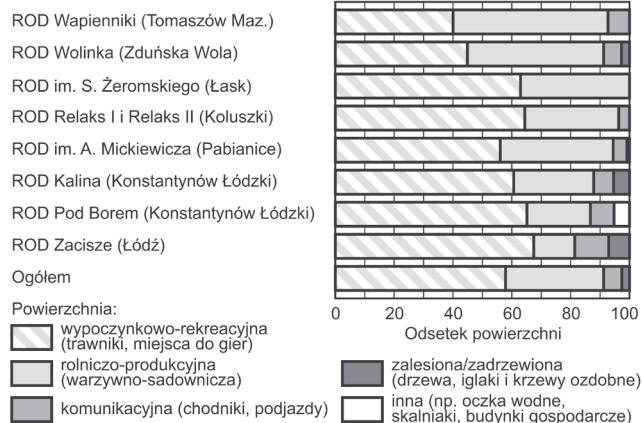
Z badań przeprowadzonych przez Szkupa (2013) w latach 2008–2011 wynikało, że w przestrzeni łódzkich ROD-ów zdecydowanie przeważały obszary związane

z quasi-rolniczym użytkowaniem ziemi, a w 8 z 10 ogrodów powierzchnie rolniczo-produkcyjne przekraczały 45%. Ponadto w konkluzjach autor stwierdził m.in., że:

Analiza literatury dotyczącej funkcjonowania ogrodów działkowych oraz obserwacje własne doprowadziły autora do postawienia hipotezy o stopniowym wypieraniu użytkowania rolniczo-produkcyjnego ogrodów działkowych przez użytkowanie wypoczynkowo-rekreacyjne. Przeprowadzone badania udowodniły, że obraz użytkowania współczesnych łódzkich ogrodów działkowych jest zgodny z tendencjami panującymi w społeczeństwie. We współczesnych ogrodach jedynie 1/3 działek (36,7%) jest użytkowana wyłącznie w sposób rolniczo-produkcyjny. O zmianie pierwotnego charakteru działek z rolniczo-produkcyjnego na wypoczynkowo-rekreacyjny świadczą odsetek działek, na obszarze których zdecydowanie dominują słabo zainwestowane powierzchnie wypoczynkowo-rekreacyjne (Szkup, 2013, s. 232).

Z inwentaryzacji powierzchni działek przeprowadzonej w 8 ROD-ach województwa łódzkiego w latach 2020–2022 wynika, że współcześnie aż w 6 z nich zdecydowanie dominują słabo zainwestowane powierzchnie wypoczynkowe (głównie dobrze utrzymane trawniki i miejsca do gier sportowych), które w tych ogrodach stanowią ponad 60% (tabela 2, rysunek 2).

Jedynie w dwóch ogrodach nieznacznie dominują powierzchnie rolniczo-produkcyjne: w ROD Wolinka w Zduńskiej Woli, stanowiąc niewiele ponad 45%, i w ROD Wapienniki w Tomaszowie Mazowieckim – ok. 40%. Powierzchnie rolniczo-produkcyjne (uprawy owocowe, warzywne i sadownicze) statystycznie zajmują w ogrodach trochę ponad 1/3 powierzchni

Rysunek 2. Struktura użytkowania powierzchni działek w badanych rodzinnych ogrodach działkowych (ROD) w aglomeracji łódzkiej w latach 2020–2022

Źródło: Szkup (2022), własne badania terenowe w ROD-ach

działek. W tym zakresie wyróżnia się łódzki ROD Zacisze, w którym powierzchnia rolniczo-produkcyjna obejmuje zaledwie 14,1%. Przedstawione dane dowodzą, że w badanych ogrodach działki rolniczo-produkcyjne są wypierane przez wypoczynkowo-rekreacyjne.

W tabeli 3 przedstawiono strukturę użytkowania działek w ośmiu badanych ogrodach ze względu na cechy społeczno-demograficzne użytkowników. W efekcie zastosowania metody CART stwierdzono, że największy wpływ na sposób zagospodarowania działek mają: poziom aktywności zawodowej, wiek oraz miejsce zamieszkania użytkowników.

Pomimo że w badanych ROD-ach powierzchnia wypoczynkowo-rekreacyjna zdecydowanie wypiera

Tabela 2. Struktura użytkowania powierzchni działek (%) w badanych rodzinnych ogrodach działkowych (ROD) w latach 2020–2022

Ogród działkowy	Struktura powierzchni działek według sposobu użytkowania				
	wypoczynkowo-rekreacyjna (trawniki, miejsca do gier)	rolniczo-produkcyjna (warzywno-sadownicza)	komunikacyjna (chodniki, podjazdy)	zalesiona/zadrzewiona (drzewa, iglaki i krzewy ozdobne)	inna (np. oczka wodne, skalniaki, budynki gospodarcze)
ROD Zacisze (Łódź)	67,4	14,1	11,6	6,0	0,9
ROD Pod Borem (Konstantynów Łódzki)	65,1	21,8	7,6	0,0	5,6
ROD Kalina (Konstantynów Łódzki)	60,6	27,3	6,5	5,7	0,0
ROD im. Adama Mickiewicza (Pabianice)	56,1	38,1	4,8	1,0	0,0
ROD Relaks I i Relaks II (Koluszki)	64,2	32,4	3,4	0,0	0,0
ROD im. Stefana Żeromskiego (Łask)	62,9	36,8	0,2	0,2	0,0
ROD Wolinka (Zduńska Wola)	45,2	46,1	6,2	2,6	0,0
ROD Wapienniki (Tomaszów Mazowiecki)	40,4	52,2	7,4	0,0	0,0
Ogółem	57,7	33,6	6,0	1,9	0,8

Źródło: Szkup (2022), własne badania terenowe w ROD-ach.

Tabela 3. Struktura użytkowania powierzchni działek (%) w badanych rodzinnych ogrodach działkowych (ROD) z uwzględnieniem cech demograficzno-społecznych badanych działkowców w latach 2020–2022

Charakterystyka demograficzno-społeczna		Struktura użytkowania powierzchni działek, w tym tereny				
		wypoczynkowo-rekreacyjne (trawniki, miejsca do gier)	rolniczo-produkcyjne (warzywno-sadownicze)	komunikacyjne (chodniki, podjazdy)	zalesione/zadrzewione (drzewa, iglaki i krzewy ozdobne)	inne (np. oczka wodne, skalniaki, budynki gospodarcze)
Płeć	mężczyźni	58,2	29,7	7,2	3,1	1,9
	kobiety	63,2	26,2	6,3	2,9	1,3
Wiek	poniżej 40 lat	63,4	21,5	8,0	4,3	2,8
	40–49	62,0	22,0	8,7	4,0	3,2
	50–59	62,6	27,5	6,8	1,8	1,3
	60–69	58,2	31,5	5,7	3,8	0,9
	70–79	56,2	35,6	4,4	3,4	0,4
	80 lat i więcej	42,1	50,8	4,0	3,1	0,0
Wykształcenie	wyższe	62,0	23,6	8,7	3,9	1,8
	średnie	65,3	26,4	5,0	1,8	1,5
	zawodowe	55,8	33,8	6,3	2,6	1,5
	podstawowe	59,5	25,2	8,3	5,4	1,7
Status zawodowy	emeryci i renciści	58,7	32,1	5,4	3,2	0,6
	pracujący	61,9	25,3	7,7	2,7	2,4
	bezrobotni	73,1	16,8	5,1	5,0	0,0
Stan rodzinny	samotni	69,4	19,5	6,6	4,0	0,5
	samotni z dzieckiem	51,3	43,8	5,0	0,0	0,0
	w związku małżeńskim bez dzieci	63,2	22,1	8,8	3,5	2,5
	w związku małżeńskim z dziećmi	57,9	32,1	5,9	2,6	1,5
Sytuacja materialna	lepsz niż przeciętna	56,9	31,7	7,2	3,2	1,0
	przeciętna	62,1	27,0	6,5	2,9	1,5
	gorsza niż przeciętna	54,4	29,1	8,9	3,2	4,4
Miejsce zamieszkania	Łódź	62,1	25,6	7,2	3,5	1,5
	inne miasta aglomeracji łódzkiej	58,4	31,9	5,9	2,2	1,7

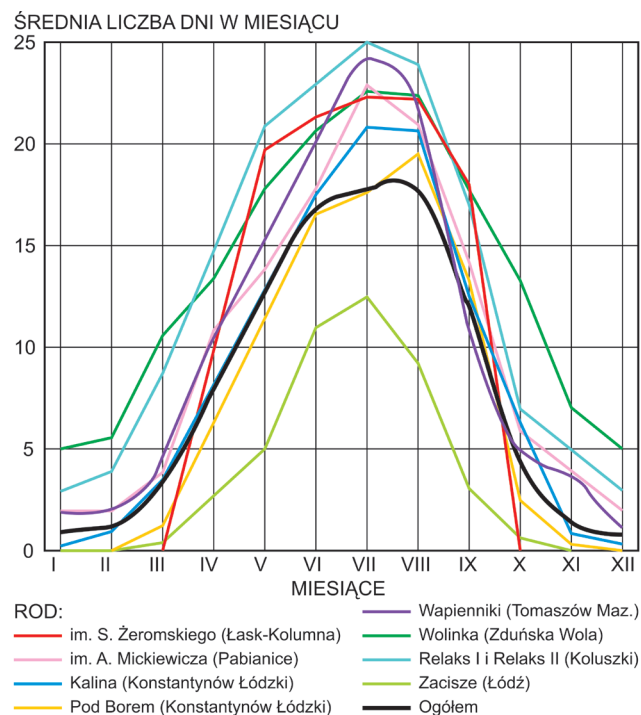
Źródło: Szkup (2022), własne badania terenowe w ROD-ach.

powierzchnię rolniczo-produkcyjną, tę ostatnią najintensywniej uprawiają emeryci i renciści (32,1%). Powierzchnie wypoczynkowo-rekreacyjne są zagospodarowywane i użytkowane częściej przez bezrobotnych (73,1%) i osoby pracujące (61,9%).

Na sposób użytkowania działek w badanych ogrodach istotny wpływ ma wiek użytkowników. Z przeprowadzonych analiz wynika, że zagospodarowywanie działek w sposób umożliwiający uprawę ziemi jest domeną ludzi starszych (powyżej 60. roku życia). Seniorzy bardzo często wywodzą się z obszarów

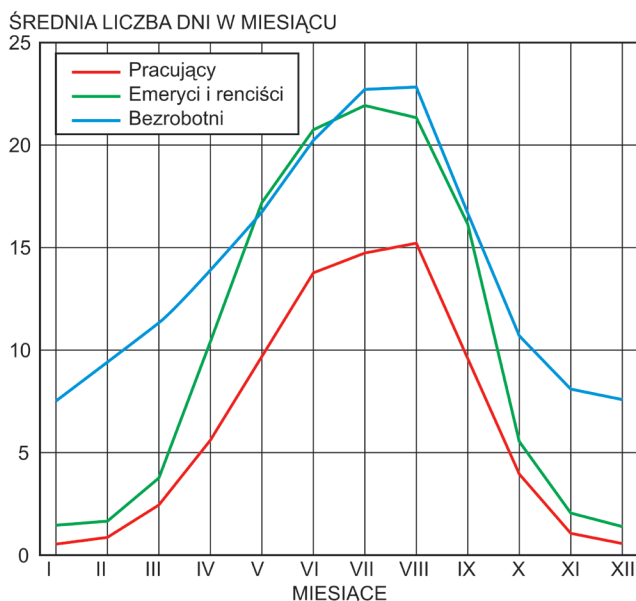
wiejskich – do miasta wyemigrowali w czasach silnej industrializacji. Zachowali jednak przyzwyczajenia i nawyki z czasów młodości, w tym także zamiłowanie do uprawy ziemi. Na przeciwnym biegunie znajduje się młode pokolenie, które działkę w ogrodzie działkowym traktuje głównie jako miejsce rekreacji niezwiązanej z uprawą roli, czasem jako lokatę kapitału. Przeprowadzone badania wskazują jednoznacznie, że wraz z wiekiem użytkownika działki rośnie odsetek powierzchni użytkowanej rolniczo-produkcyjnie, a spada wypoczynkowo-rekreacyjnej.

Zebrany materiał dowodzi również, że powierzchnie rolniczo-produkcyjne rzadziej są zagospodarowane i użytkowane przez mieszkańców Łodzi (25,6%) niż pozostałych miast aglomeracji łódzkiej (31,9%). Sposób zagospodarowania i użytkowania działek w analizowanych ROD-ach w znacznie mniejszym stopniu różnicują takie cechy społeczno-demograficzne, jak:

Rysunek 3. Sezonowość użytkowania badanych rodzinnych ogrodów działkowych (ROD) w aglomeracji łódzkiej w latach 2020–2022

Źródło: Szkup (2022), własne badania terenowe w ROD-ach

Rysunek 4. Sezonowość korzystania z działek w badanych rodzinnych ogrodach działkowych (ROD) w latach 2020–2022 z uwzględnieniem aktywności zawodowej ich użytkowników

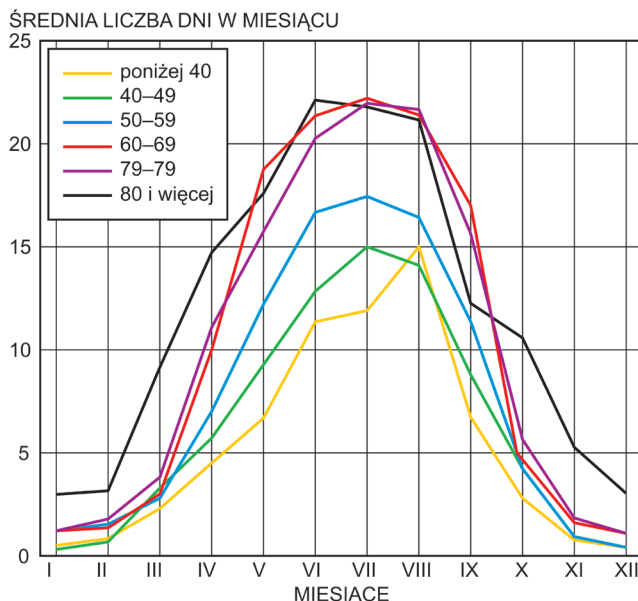
Źródło: Szkup (2022), własne badania terenowe w ROD-ach

wykształcenie, sytuacja rodzinna czy status majątkowy ich użytkowników (por. tabela 2).

O sposobach użytkowania ogrodów świadczy także sezonowość oraz częstotliwość pobytów na działce. „Im częściej i dłużej człowiek przebywa na terenie ogrodu, tym większą rolę pełni on w jego życiu” (Szkup, 2013, s. 178). Najintensywniejsze korzystanie z działek w badanych ROD-ach przypada na okres urlopowo-wakacyjny – zaczyna się pod koniec kwietnia i kończy w połowie września (rysunek 3). W miesiącach kulminacyjnych, w lipcu i sierpniu, działkowcy przebywali w ogrodach średnio około 18 dni w miesiącu (w czerwcu – 17 dni).

Najintensywniej użytkowanymi ogrodami w badanym okresie były: ROD Relaks I i Relaks II w Koluszkach, ROD Wapienniki w Tomaszowie Mazowieckim, ROD im. Stefana Żeromskiego w Łasku i ROD Wolinka w Zduńskiej Woli, czyli obiekty położone najdalej od Łodzi. Ogrodem z najkrótszym okresem użytkowania był łódzki ROD Zacisze – z maksymalnie 12–13 dniami w miesiącach wakacyjnych. Wy tłumaczeniem takiego stanu rzeczy może być peryferyjne jego położenie względem wielkich blokowisk w Łodzi oraz fakt, że jest zlokalizowany w pobliżu nieczynnego już i zrehabilitowanego wysypiska śmieci, co może powodować mniej intensywne odwiedzanie tego ogrodu. Wyraźnie mniejsza częstotliwość użytkowania ROD-u może świadczyć również o tym, że dla łódzian, zwłaszcza młodych, działka w takim ogrodzie nie jest jedynym miejscem wypoczynku.

Z działek w sezonie korzystali najczęściej: bezrobotni (23 dni) oraz emeryci i renciści (22 dni) (rysunek 4), osoby samotne (22 dni), z wykształceniem średnim i zawodowym (20 dni), kobiety (19 dni) oraz działkowcy niemieszkający w Łodzi (22–23 dni). Na przeciwnym

Rysunek 5. Sezonowość użytkowania badanych rodzinnych ogrodów działkowych (ROD) w latach 2020–2022 ze względu na wiek ich użytkowników

Źródło: Szkup (2022), własne badania terenowe w ROD-ach

Tabela 4. Udział działek użytkowanych wyłącznie w sposób wypoczynkowo-rekreacyjny i wyłącznie w sposób rolniczo-produkcyjny (%) w badanych rodzinnych ogrodach działkowych (ROD) w aglomeracji łódzkiej

Ogród działkowy	Udział działek użytkowanych wyłącznie w sposób		Odległość od centrum Łodzi (km) ^a
	wypoczynkowo-rekreacyjny	rolniczo-produkcyjny	
ROD Zacisze (Łódź)	61,2	12,3	9
ROD Pod Borem (Konstantynów Łódzki)	59,8	20,1	10
ROD Kalina (Konstantynów Łódzki)	55,2	24,1	13
ROD im. Adama Mickiewicza (Pabianice)	54,7	24,9	17
ROD Relaks I i Relaks II (Koluszki)	58,4	26,1	24
ROD im. Stefana Żeromskiego (Łask)	57,1	32,7	25
ROD Wolinka (Zduńska Wola)	39,8	41,5	39
ROD Wapienniki (Tomaszów Mazowiecki)	33,8	47,2	51
Ogółem	56,7	23,5	x

^aJako centrum Łodzi przyjęto skrzyżowanie ul. Piotrkowskiej z al. Mickiewicza.

Źródło: Szkup (2022), własne badania terenowe w rodzinnych ogrodach działkowych.

biegunie byli pracujący, którzy w sezonie użytkowali działki przez 14–15 dni oraz mieszkańcy Łodzi (16 dni).

Konkludując, można stwierdzić, że na intensywność użytkowania ogrodów nie wpływa płeć działkowców, ma natomiast znaczenie ich wiek (rysunek 5). Zarysowuje się wyraźna zależność, zgodnie z którą wraz z wiekiem użytkowników wzrasta także intensywność użytkowania działek w ogrodach.

4. WNIOSKI

Analiza zebranego materiału badawczego wskazuje, że na terenie aglomeracji łódzkiej, w dobie pandemii COVID-19 i krótko po jej zakończeniu, w ROD-ach dominował model wypoczynkowo-rekreacyjnego użytkowania działek. Wyraźnie zaznacza się przestrzenna tendencja, zgodnie z którą im dalej od centrum Łodzi, tym zmniejsza się znaczenie tego modelu na rzecz modelu użytkowania rolniczo-produkcyjnego (tabela 4).

Uzupełnienie badań z lat 2020–2021 (Szkup, 2022) o badania przeprowadzone w sierpniu 2022 r. zdecydowanie potwierdziło i wzmocniło przedstawioną tezę. Aczkolwiek, za sprawą oddziaływania czynników o charakterze lokalnym (*casus* ROD im. Żeromskiego czy ROD Relaks I i Relaks II), nie ma to jednoznacznie wyraźnego charakteru.

Opisane zróżnicowanie można łączyć z prawidłowością większego znaczenia modelu wypoczynkowo-rekreacyjnego w dużych miastach i ich bezpośrednim sąsiedztwie. Prawidłowość ta w okresie pandemii była jeszcze bardziej wyraźna. Największy wpływ na sposób użytkowania działek mają poziom aktywności zawodowej, wiek oraz miejsce (miasto) zamieszkania użytkowników.

Zdaniem autora artykułu badania należałoby powtórzyć za kilka lat. Z dużym prawdopodobieństwem

można bowiem przypuszczać, że proces zmian użytkowania działek w ROD-ach z użytkowania rolniczo-produkcyjnego na wypoczynkowo-rekreacyjne będzie nadal postępował wraz ze zmianami zachodzącymi we współczesnym społeczeństwie.

PRZYPISY

¹Magdalena Rosiak (ROD Wolinka w Zduńskiej Woli), Aleksandra Marczyk (ROD im. Stefana Żeromskiego w Łasku), Karolina Łukomiak (ROD Kalina) i Paulina Łykowska (ROD Pod Borem) w Konstantynowie Łódzkim, Martyna Serzycka (ROD Zacisze w Łodzi), Dominika Puta (ROD im. Adama Mickiewicza w Pabianicach), Karolina Pabjańczyk (ROD Relaks I i ROD Relaks II w Koluszkach) oraz Martyna Wiercińska (ROD Wapienniki w Tomaszowie Mazowieckim).

BIBLIOGRAFIA

- Acton, L. (2011). Allotment gardens: A reflection of history, heritage, community and self. *Papers from the Institute of Archaeology*, 21(1), 46–58. <https://doi.org/10.5334/pia.379>
- Armstrong, D. (2000). A survey of community gardens in upstate New York: Implications for health promotion and community development. *Health and Place*, 6(4), 319–327. [https://doi.org/10.1016/S1353-8292\(00\)00013-7](https://doi.org/10.1016/S1353-8292(00)00013-7)
- de Bell, S., White, M., Griffiths, A., Darlow, A., Taylor, T., Wheeler, B., Lovell, R. (2020). Spending time in the garden is positively associated with health and wellbeing: Results from a national survey in England. *Landscape and Urban Planning*, 200, artykuł 103836. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2020.103836>
- Drescher, A.W., Holmer, R.J., Iaquinta, D.L. (2006). Urban homegardens and allotment gardens for sustainable livelihoods: Management strategies and institutional environments. W: B.M. Kumar i P.K.R. Nair (red.), *Tropical homegardens: Advances in agroforestry: T. 3* (s. 317–338). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4948-4_18
- Duś, E. (2014). Recreational use and health functions of allotments gardens in the Katowice conurbation, Poland. *Environmental*

- & *Socio-economic Studies*, 2(2), 16–25. <https://doi.org/10.1515/environ-2015-0034>
- Dymek, D., Bednorz, L. (2017). Zagospodarowanie rodzinnych ogrodów działkowych (ROD) na przykładzie ROD im. Józefa Chociszewskiego w Poznaniu. *Studia Miejskie*, 25, 133–147. https://www.studiamiejskie.uni.opole.pl/wp-content/uploads/2017/09/S_Miejskie_25_2017-Dymek.pdf
- Grabowski, J., Stepień, J., Waszak, P., Michalski, T., Meloni, R., Grabkowska, M., Macul, A., Rojek, J., Lorettu, L., Sagan, I., Bidzan, L. (2021). Social isolation during COVID-19 pandemic: Perceived stress and containment measures compliance among Polish and Italian residents. *Frontiers in Psychology: Section Environmental Psychology*, 12, artykuł 673514. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.673514>
- Heitzman, J. (2020). Wpływ pandemii COVID-19 na zdrowie psychiczne / Impact of COVID-19 pandemic on mental health. *Psychiatria Polska*, 54(2), 187–198. <https://doi.org/10.12740/PP/120373>
- Klusowski, J.M. (2020). Sparse learning with CART. W: H. Larochelle, M. Ranzato, R. Hadsell, M.F. Balcan i H. Lin (red.), *Advances in Neural Information Processing Systems 33: Annual Conference on Neural Information Processing Systems (NeurIPS 2020)*, Online, 6–12 December: T. 14 (s. 11612–11622). <https://proceedings.neurips.cc/paper/2020/file/85fc37b18c57097425b52fc7afbb6969-Paper.pdf>
- Lorettu, L., Mastrangelo, G., Stepień, J., Grabowski, J., Meloni, R., Piu, D., Michalski, T., Waszak, P.M., Bellizzi, S., Cegolon, L. (2021). Attitudes and perceptions of health protection measures against the spread of COVID-19 in Italy and Poland. *Frontiers in Psychology: Section Health Psychology*, 12, artykuł 805790. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.805790>
- Maczak, A., Szkup, R. (2010). Społeczna funkcja Rodzinnych Ogrodów Działkowych (ROD). Przykład ROD w Łodzi. W: S. Sitek (red.), „Stare i nowe” problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej: Z. 1 (s. 179–198). Polskie Towarzystwo Geograficzne – Oddział Katowicki; Uniwersytet Śląski – Wydział Nauk o Ziemi.
- Mokras-Grabowska, J. (2020). Allotment gardening in Poland – new practices and changes in recreational space. *Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development*, 24(4), 245–252. <https://sciendo.com/article/10.2478/mgrsd-2020-0039>
- Moran, D.M. (1990). *American University Studies: T. 1: The allotment movement in Britain*. Peter Lang.
- Moskalonek, Ż., Połom, M., Puzdrakiewicz, K. (2020). Changes in the function of allotment gardens in an attractive location based on the example of Tri-City in Poland. *Land*, 9(11), artykuł 464. <https://doi.org/10.3390/land9110464>
- Nettle, C. (2010). *Growing community: Starting and nurturing community gardens*. Health SA, Government of South Australia and Community and Neighbourhood Houses and Centres Association. https://www.gawler.sa.gov.au/_data/assets/pdf_file/0021/218604/growing-communitystarting-and-nurturing-community-gardens-e-booklet.pdf
- Pawlikowska-Piechotka, A. (2010). *Tradycja ogrodów działkowych w Polsce*. Novae Res – Wydawnictwo Innowacyjne.
- Perez-Vazquez, A., Anderson, S., Rogers, A.W. (2005). Assessing benefits from allotments as a component of urban agriculture in England. W: L.J.A. Mouget (red.), *Agropolis: The social political and environmental dimensions of urban agriculture* (s. 239–266). Routledge. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781849775892-10/assessing-benefits-allotments-component-urban-agriculture-england-arturo-perez-vazquez-simon-anderson-alan-rogers>
- Poniży, L., Latkowska, M.J., Breuste, J., Hursthouse, A., Joimel, S., Külvik, M., Leitão, T.E., Mizgajski, A., Voigt, A., Kacprzak, E., Maćkiewicz, B., Szczepańska, M. (2021). The rich diversity of urban allotment gardens in Europe: Contemporary trends in the context of historical, socio-economic and legal conditions. *Sustainability*, 13(19), artykuł 11076. <https://doi.org/10.3390/su131911076>
- Riley, P. (1979). *Economic growth: The allotments campaign guide*. Friends of the Earth.
- Schoen, V., Blythe, C., Caputo, S., Fox-Kämper, R., Specht, K., Fargue-Lelièvre, A., Cohen, N., Poniży, L., Fedenczak, K. (2021). “We have been part of the response”: The effects of COVID-19 on community and allotment gardens in the Global North. *Frontiers in Sustainable Food Systems: Section Urban Agriculture*, 5, artykuł 732641. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2021.732641>
- Sozański, B., Ćwirlej-Sozańska, A., Wiśniowska-Szurlej, A., Jurek, K., Górniak, P., Górski, K., Englert-Bator, A., Perenc, L. (2021). Psychological responses and associated factors during the initial stage of the coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the adult population in Poland – a cross-sectional study. *BMC Public Health*, 21, artykuł 1929. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-11962-8>
- Steinberg, D. (2009). CART: Classification and regression trees. W: X. Wu i V. Kumar (red.), *The top ten algorithms in data mining* (s. 179–201). Chapman and Hall/CRC Taylor & Francis Group.
- Stepień, J., Michalski, T., Grabowski, J., Waszak, P., Grabkowska, M., Macul, A., Rojek, J.J. (2021). Social response and spatial mobility change due to COVID-19 pandemic in Poland. *Geographia Polonica*, 94(3), 381–396. <https://doi.org/10.7163/GPol.0210>
- Szkup, R. (2013). *Użytkowanie rodzinnych ogrodów działkowych (ROD) przez społeczność wielkomięjską. Przykład Łodzi*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <http://doi.org/10.18778/7525-904-9>
- Szkup, R. (2020). Allotment gardens (AG) in the days of the COVID-19 pandemic: The case of “Żeromskiego” AG in Łask-Kolumna and “Wolinka” AG in Zduniska Wola (Poland). *Journal of Geography, Politics and Society*, 10(4), 49–57. <https://doi.org/10.26881/jpgs.2020.4.06>
- Szkup, R. (2022). Changes in the ways of using plots in allotment gardens in Poland: A case of selected gardens in the Łódź Voivodship. *Journal of Geography, Politics and Society*, 12(4), 33–41. <https://doi.org/10.26881/jpgs.2022.4.04>
- Szkup, R., Pytel, S. (2013). Zastosowanie modelu drzewa klasyfikacyjnego CART w badaniach społeczno-geograficznych. W: S. Sitek (red.), „Stare i nowe” problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej: Z. 5 (s. 33–45). Polskie Towarzystwo Geograficzne – Oddział Katowicki; Uniwersytet Śląski Wydział Nauk o Ziemi.
- Szkup, R., Pytel, S. (2015). Rodzinny Ogród Działkowy (ROD) jako miejsce wypoczynku i aktywności seniorów. W: S. Sitek (red.), „Stare i nowe” problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej: Z. 6 (s. 103–113). Polskie Towarzystwo Geograficzne – Oddział Katowicki; Uniwersytet Śląski Wydział Nauk o Ziemi.
- Szkup, R., Pytel, S. (2016). Rodzinne ogrody działkowe (ROD) w przestrzeni dużego miasta. Przykład Łodzi. *Prace Komisji Krajoznawstwa Kulturowego*, (32), 109–124.
- Turner, B., Henryks, J., Pearson, D. (2011). Community gardens: Sustainability, health and inclusion in the city. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*, 16(6), 489–492. <https://doi.org/10.1080/13549839.2011.595901>
- Twiss, J., Dickinson, J., Duma, S., Kleinman, T., Paulsen, H., Rilveria, L. (2003). Community gardens: Lessons learned from California healthy cities and communities. *American Journal of Public Health (AJPH)*, 93(9), 1435–1438. <https://doi.org/10.2105/ajph.93.9.1435>
- van den Berg, A.E., van Winsum-Westra, M., de Vries, S., van Dillen, S.M.E. (2010). Allotment gardening and health: A comparative survey among allotment gardeners and their neighbors without an allotment. *Environmental Health*, 9, artykuł 74. <https://doi.org/10.1186/1476-069X-9-74>

Artykuł wpłynął:
20 sierpnia 2024
Zaakceptowano do druku:
28 listopada 2024

Ignacy Waleski

 <https://orcid.org/0000-0002-4946-6923>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny

Katedra Gospodarki Samorządu Terytorialnego

ignacy.waleski@uni.lodz.pl

POSTRZEGANIE WARTOŚCI EKONOMICZNEJ KAPITAŁU KULTUROWEGO TRUDNEGO DZIEDZICTWA SOCYMODERNIZMU WŚRÓD SAMORZĄDÓW TERYTORIALNYCH W POLSCE

Abstrakt: Celem artykułu jest identyfikacja wartości zasobów architektonicznych dziedzictwa kulturowego socymodernizmu w opiniach urzędników miejskich odpowiedzialnych za kwestie związane z planowaniem przestrzennym, dziedzictwem kulturowym i polityką rozwoju miast. Postrzeganie zasobów wartościowych jest nie tylko istotnym czynnikiem determinującym skuteczną ochronę dziedzictwa, lecz także generującym efekty mnożnikowe, stymulującym rozwój społeczno-gospodarczy, wpływającym na poczucie tożsamości lokalnej oraz ożywienie i estetyzację przestrzeni miejskich. Prezentowane badania koncentrują się na obiektach specyficznych, tzn. stosunkowo młodych, często unikatowych z punktu widzenia architektonicznego i urbanistycznego, naznaczonych „stygmami” trudnej historii okresu PRL. Ta specyficzność budynków może powodować ambiwalencję w odbiorze. Stąd często używa się określenia „trudne dziedzictwo”. Powstaje zatem pytanie: czy budynki będące przykładami takiej kategorii dziedzictwa mają potencjał rozwojowy? Wyniki badań prezentowane w pracy wskazują, że pomimo kłopotliwego pochodzenia czy często również wysokiego stopnia zużycia obiekty socymodernistyczne są trwale zakorzenione w środowisku lokalnym, niemniej nie są efektywnie użytkowane. Przedstawione rezultaty są częścią większego badania dotyczącego warunków wzmacniania potencjału endogenicznego miast opierającego się na zasobach dziedzictwa kulturowego socymodernizmu. Do realizacji badań wykorzystano model VRIO oraz badanie preferencji deklarowanych metodą gotowości do zapłaty (ang. *willingness to pay* [WTP]).

Słowa kluczowe: dziedzictwo trudne, socymodernizm, kapitał kulturowy, metoda gotowości do zapłaty, WTP, VRIO, zrównoważony rozwój

VALUE PERCEPTION OF THE ECONOMIC CULTURAL CAPITAL OF SOCIALIST-MODERNIST DISSONANT HERITAGE FROM THE PERSPECTIVE OF LOCAL AUTHORITIES IN POLAND

Abstract: The aim of the article is to identify the value of architectural resources from the cultural heritage of socialist-modernism as perceived by municipal officials responsible for spatial planning, cultural heritage, and urban development policy. The perception that those resources are valuable is a crucial factor in ensuring effective heritage protection, while also generating multiplier effects that stimulate socio-economic development, influence a sense of local identity, and contribute to the revitalization and aesthetic enhancement of urban spaces. The research presented focuses on specific sites, namely relatively new buildings, often unique from an architectural and urban planning perspective, but marked by the ‘stigma’ the challenging history of the Polish People’s Republic period. This distinctiveness may lead to ambivalence in their reception, hence the frequent use of the term ‘dissonant heritage’. This raises the question: do buildings that fall into this heritage category have developmental potential? The study’s findings indicate that, despite their problematic origins or often significant levels of physical deterioration, socialist-modernist structures are deeply rooted in the local environment. However, they are not being effectively utilized. The results presented form part of a larger study on conditions for strengthening the endogenous potential of cities based on the resources of socialist-modernist cultural heritage. The research utilized the VRIO model as well as a declared preference method known as willingness to pay (WTP).

Keywords: dissonant heritage, socialist-modernism, culture capital, willingness to pay, WTP, VRIO, sustainable development

1. WSTĘP

Dziedzictwo kulturowe – materialne i niematerialne – często jest przedmiotem zainteresowania nauk związanych z rozwojem lokalnym i regionalnym (np. Álvarez-García

i in., 2019; Šmid Hribar i in., 2015; Theodora, 2020). Współcześnie podkreśla się wpływ dziedzictwa kulturowego na kształtowanie kapitału społecznego (np. Drápala,

2020; Murzyn-Kupisz i Działek, 2013) i budowanie tożsamości miejsca (np. Kepczyńska-Walczak i Walczak, 2015; Stepanchuk i in., 2020), a także jego silne oddziaływanie społeczno-gospodarcze (Panzer, 2022). Dziedzictwo jako konstrukt jest również poddawane ciągłym przekształceniom. Zmianom podlegają zarówno właściwości, jak i cechy o charakterze materialnym. Ponadto, pomimo iż odwołuje się do wytworów dawnych, jest też produktem teraźniejszości (Ibrahim, 2022; Legutko-Kobus, 2016). To depozytariusze i interesariusze dziedzictwa kulturowego, czyli podmioty je kształtujące, mają niebagatelny wpływ na ostateczne zaklasyfikowanie danego przedmiotu bądź zjawiska istniejącego w przestrzeni jako cennego, ustalając priorytety, jeśli chodzi o ochronę, wykorzystanie i utrzymanie poszczególnych zasobów. Oczywiście pojęcie wartości dziedzictwa kulturowego jest wielowymiarowe, niemniej jednak najczęściej na obraz dziedzictwa kulturowego nakładają się cechy rynkowe i pozarynkowe, które oddziałują na jego otoczenie (Murzyn-Kupisz, 2010). Cechy rynkowe (ekonomiczne) dziedzictwa przyjmują zwykle postać generatorów aktywności ekonomicznej wpisanych w specyfikę wybranych sektorów dziedzictwa kulturowego. Natomiast cechy pozarynkowe dotyczą przede wszystkim poprawy jakości życia mieszkańców (Kozioł i in., 2013). Współczesny paradygmat rozwoju, czyli zasada zrównoważonego rozwoju, odnosi się również do kwestii związanych z działaniami na rzecz dziedzictwa kulturowego (Giliberto i Labadi, 2022; Grazuleviciute-Vileniske, 2006; Lu i Ahmad, 2023). Wedle definicji Komisji Europejskiej (European Commission, b.r., akapit 2): „Zrównoważony rozwój jest jednym z pięciu filarów ram działania na rzecz dziedzictwa kulturowego. Podkreśla się w nich jego potencjał w zakresie zwiększenia kapitału społecznego, pobudzenia wzrostu gospodarczego i zapewnienia zrównoważenia środowiskowego” poprzez: rewitalizację miast i regionów, propagowanie dostosowania i adaptacyjnego ponownego wykorzystania zabytkowych budynków oraz zapewnienie równowagi pomiędzy dostępem do dziedzictwa kulturowego a zrównoważoną turystyką kulturalną i dziedzictwem naturalnym (European Commission, b.r., akapit 3).

Punktem wyjścia do rozważań zawartych w tym artykule jest identyfikacja postrzegania wartości specyficznych zasobów dziedzictwa kulturowego stanowiących spuściznę socmodernizmu pod kątem określenia ich przydatności w ramach budowania kapitału kulturowego miast, obejmującego wiele aspektów, na podstawie zasobów lokalnych. Specyficzność tych zasobów jest związana przede wszystkim z obciążeniami historyczno-skojarzeniowymi, które powodują, że obiekty socmodernizmu można uznać za przykład tzw. trudnego dziedzictwa (ang. *dissonant heritage*). Termin ten odwołuje się do obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego, na których ciążyą nałeciałości związane np. z reżimem władzy, niechcianą

i wypieraną historią, a także estetyką (Przygodzki i Walecki, 2021; Sokołowicz, 2022; Sokołowicz i in., 2023). Dziedzictwo kulturowe socmodernizmu może więc być rozpatrywane w kontekście uznania go za zasób dziedzictwa trudnego. Nazwa stylu „socmodernizm” powstała od dwóch słów: socjalistyczny (czyli występujący w krajach socjalistycznych) i modernizm. Dysonans w odniesieniu do socmodernizmu wywołany jest bezpośrednim powiązaniem z władzą totalitarną. Relacje te uwidaczniają się zarówno na poziomie koncepcyjnym, jak i wykonawczym. W kontekście koncepcyjnym mają związek z odwołaniami do modernizmu jako lewicowego, międzynarodowego stylu architektonicznego. Związki modernizmu z ideami o podłożu lewicowym spowodowały, iż styl ten zdobył popularność w krajach socjalistycznych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej, stając się na tym obszarze narzędziem politycznym, a w konsekwencji nośnikiem ideologii. W kontekście wykonawczym dysonans postrzegania tego rodzaju dziedzictwa odnosi się przede wszystkim do wątpliwości związanych z jakością materiałów wykorzystywanych do budowy obiektów oraz licznymi ograniczeniami koncepcyjnymi narzucanymi twórcom, jak np. normatywy budowlane (Baum, 2018; Szafrńska, 2016). Wspomniane zależności tworzą reguły stylu i świadczą o niewątpliwiej unikalności zasobu. Stąd specyficzność dziedzictwa socmodernizmu utożsamiana jest z pewną ambiwalencją w jego postrzeganiu. Ta z kolei leży u podstaw problemów w przypisywaniu zasobom z tego okresu odpowiedniej wartości.

2. METODYKA BADAŃ

Głównym celem badawczym była identyfikacja postrzegania wartości tkwiącej w zasobach architektonicznych dziedzictwa kulturowego socmodernizmu przez urzędników miejskich samorządów terytorialnych. Obszarem prowadzenia badań były miasta o podobnym znaczeniu i porównywalnej randze w okresie powstawania obiektów socmodernistycznych. Badania zrealizowano w 38 miastach z 49 będących stolicami województw utworzonych po reformie administracyjnej z 1975 r. Z uwagi na duże dysproporcje w randze, znaczeniu oraz liczebności populacji miast z badania postanowiono wyłączyć ośrodki metropolitalne, znacznie różniące się w tym zakresie od pozostałych miast. Były to: Warszawa, Katowice, Kraków, Łódź, Trójmiasto, Poznań, Wrocław, Szczecin, Lublin oraz bipol Bydgoszcz i Toruń. Opierano się tutaj na delimitacji zaproponowanej w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (*Uchwała nr 239 Rady Ministrów*, 2012).

Przedmiotem badania były zasoby dziedzictwa kulturowego socmodernizmu, które zostały uprzednio zaklasyfikowane pod kątem następujących kryteriów:

- budowa rozpoczęta w okresie od 1956 r. do 1989 r.;
- brak funkcji mieszkaniowej;
- obecnie nadal widoczne oryginalne cechy fizjonomiczne budynków;
- istotny potencjał rozwojowy dla miasta (wartości kulturowe i urbanistyczno-architektoniczne uznane przez ekspertów).

Identyfikacja zasobów dziedzictwa socmodernistycznego na pierwszym etapie dokonana została na podstawie kwerendy dokumentów, literatury, wizji lokalnych, prasy lokalnej oraz informacji zawartych w serwisach internetowych. Na drugim etapie do weryfikacji listy zaproponowanych obiektów i ewentualnego jej uzupełnienia zaangażowano ekspertów (urzędników odpowiedzialnych za kwestie związane z planowaniem przestrzennym, dziedzictwem kulturowym i polityką rozwoju miasta). Etap ten pozwolił potwierdzić i uzupełnić katalog pierwotnie zidentyfikowanych przez autora obiektów. Finalnie do badania zaklasyfikowano 150 obiektów w 38 miastach.

Operacjonalizując cel badań, sformułowano hipotezę badawczą, którą poddano weryfikacji:

H₁: Wysoki poziom wyceny wartości ekonomicznej dziedzictwa kulturowego socmodernizmu wpływa na potencjał konkurencyjny miast.

Identyfikacja wartości dziedzictwa przez pryzmat cech świadczących o zakresie jego strategicznego oddziaływania na otoczenie jest kluczowa nie tylko dla ochrony cennych zasobów architektonicznych, ale także dla wzmacniania potencjału konkurencyjnego danego terytorium, stąd do określenia znaczenia dziedzictwa zastosowano miary odnoszące się do wartości rynkowej. Wyzwaniami badawczymi w tym względzie są właściwy dobór i adaptacja metody wyceny oraz interpretacja jej wyników. Jako podstawę identyfikacji operatu narzędziowego przyjęto: teorię kapitału kulturowego Davida Throsby'ego, objaśniającą zasadność wyboru narzędzi badawczych i teorii wspierających, oraz teorię zasobową (ang. *resource-based view* [RBV]), pozwalającą oszacować użytkową wartość ekonomiczną dóbr dziedzictwa kulturowego. W konsekwencji przyjętych teorii badawczych do realizacji badania wykorzystano metodę tzw. preferencji deklarowanych (ang. *stated preference methods* [SPM]), która umożliwiła oszacowanie nieużytkowej wartości ekonomicznej dóbr o charakterze nierynkowym w postaci określenia gotowości za zapłatę (ang. *willingness to pay* [WTP]), i model VRIO służący oszacowaniu użytkowej wartości ekonomicznej zasobu.

Zgodnie z teorią kapitału kulturowego na dziedzictwo kulturowe składają się komponenty o charakterze zarówno ekonomicznym, jak i kulturowym. Cechy związane z określeniem wartości ekonomicznej dóbr Throsby (2012) dzieli na: użytkowe, wynikające z użyteczności danego dobra, i nieużytkowe, będące konsekwencją rozpatrywania dziedzictwa kulturowego

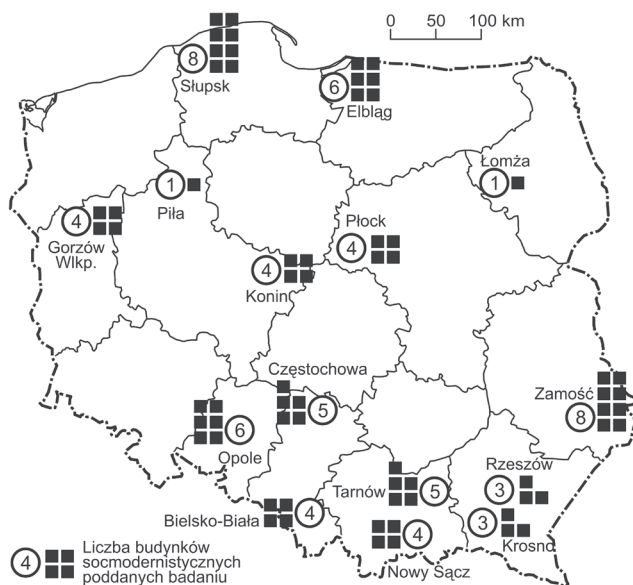
przez pryzmat dóbr o charakterze publicznym. Holistyczne określenie wartości ekonomicznej dziedzictwa kulturowego poprzez parametry użytkowe i nieużytkowe prowadzi do ustalenia tzw. całkowitej wartości ekonomicznej dobra (ang. *total economic value* [TEV]) (Adamus i Przygodzki, 2022).

W celu oszacowania użytkowej wartości ekonomicznej dziedzictwa socmodernistycznego skorzystano z teorii zasobowej, która wywodzi się z nurtu ekonomii instytucjonalnej oraz zarządzania organizacjami (Sokołowicz, 2013). Wspólną cechą tych podejść są rozważania na podstawie przyjętej tezy, że w długim okresie o konkurencyjności i użyteczności organizacji (w tym jednostek samorządu terytorialnego) decyduje posiadanie zasobów i zdolności, które są: (a) strategicznie wartościowe – ang. *valuable*, (b) rzadkie – ang. *rare*, (c) trudne do imitacji i kopiowania przez innych – ang. *(hard to) imitate* oraz (d) dobrze zorganizowane – ang. *(well) organized*. Cechy te agreguje się najczęściej w postaci modelu VRIO, którego nazwa jest akronimem składowych modelu.

Z perspektywy interpretacyjnej elementy te gwarantują wysoki poziom atrakcyjności zasobów, a więc *a posteriori* przekładać się to będzie na wysoki poziom atrakcyjności miast oraz chęć budowania i wspierania kapitału kulturowego na bazie zasobu. Określenie cech świadczących o strategiczności leży u podstaw badania właściwości cech zasobów socmodernizmu. W tym celu do każdej z cech modelu przypisano odpowiednie pytania ankietowe.

Drugą część badania, czyli określenie ekonomicznych wartości nieużytkowych, zrealizowano przy zastosowaniu badania metodą preferencji deklarowanych. Wartości nieużytkowe definiowane są jako: wartość istnienia wynikająca z samego faktu istnienia określonego dobra, wartość opcyjna odwołująca się do możliwości skorzystania z dobra w przyszłości oraz wartość dziedziczona – spuścizny wynikającej z możliwości pozostawienia po sobie dobra przyszłym pokoleniom. Metody te polegają na konstrukcji hipotetycznego rynku, na którym konsumenci dokonują wyboru czegoś, co w rzeczywistości na nim nie występuje i nie podlega wymianie rynkowej. Jedną z metod wyceny takich rodzajów dóbr jest WTP, gdzie konsumentom zadaje się pytanie, ile byliby gotowi zapłacić za określone dobro lub dany poziom usług (Navrud, 2005). Metody wyceny dóbr o charakterze nierynkowym stają się coraz bardziej powszechnym sposobem wyceny dziedzictwa kulturowego. Pierwotnie wykorzystywano je do określenia wartości dóbr środowiskowych (np. Carson i in., 1994), niemniej w ostatnich latach dostrzeżono także ich użyteczność w zakresie badania wartości dziedzictwa kulturowego (np. Adamus i Przygodzki, 2022; Mude i in., 2020).

Badanie zrealizowano w 2023 r. w formie ankiety internetowej wspomaganą wywiadem telefonicznym (metoda CATI). Respondentami byli przedstawiciele urzędów miast – osoby odpowiedzialne za kwestie

Rysunek 1. Rozmieszczenie i liczba budynków socmodernistycznych w Polsce w badaniu opinii miejskich samorządów terytorialnych
Źródło: opracowanie własne

związane z planowaniem przestrzennym, dziedzictwem kulturowym i polityką rozwoju. Badania zrealizowano w całej grupie 38 wytypowanych uprzednio miast, ale ważne odpowiedzi otrzymano z 15 miast (łącznie 21 odpowiedzi, w 3 miastach uzyskano więcej odpowiedzi od różnych ekspertów¹). Natomiast w części badania dotyczącej kwestii finansowych (badanie WTP) odpowiedzi udzielili przedstawiciele 9 miast². W 15 miastach objętych badaniem zidentyfikowano 66 obiektów socmodernistycznych (liczba opinii wydanych przez ekspertów: 100, w tym 44 dotyczące badania WTP) (rysunek 1).

Budynki będące przedmiotem analizy charakteryzowały się zróżnicowanym katalogiem funkcji. Przyporządkowania współcześnie dominujących funkcji budynków dokonano z wykorzystaniem delimitacji według Polskiej Klasyfikacji Obiektów Budowlanych (tabela 1).

3. WYNIKI BADAŃ

Wyniki badania zaprezentowano zgodnie z logiką identyfikacji poszczególnych komponentów modelu VRIO, tj. identyfikacji cech zasobów: strategicznie wartościowych, rzadkich, trudnych do imitacji i kopiowania przez innych oraz dobrze zorganizowanych. Pierwszym analizowanym komponentem modelu jest określenie strategicznej wartościowości dziedzictwa. Na postrzeganie wartości dziedzictwa kulturowego składają się czynniki o charakterze ekonomicznym i kulturowym. Cechy wartości kulturowej w tym przypadku

Tabela 1. Przyporządkowanie funkcji użytkowych do zidentyfikowanych zasobów dziedzictwa socmodernistycznego

Funkcja budynku	Liczba budynków
Budynki biurowe	11
Budynki handlowo-usługowe	14
Budynki hoteli i budynki zakwaterowania turystycznego	12
Budynki kultury fizycznej	4
Budynki łączności, dworców i terminali	3
Budynki muzeów i bibliotek	1
Budynki przeznaczone do sprawowania kultu religijnego i czynności religijnych	4
Budynki szkół i instytucji badawczych	5
Budynki szpitali i zakładów opieki medycznej	1
Ogólnodostępne obiekty kulturalne	8
Pozostałe budynki niemieszkalne, gdzie indziej niewymienione (brak funkcji – obiekty nieużytkowane lub opuszczone)	3

Źródło: opracowanie własne.

utożsamiono z korzyściami społecznymi generowanymi przez obiekty. Korzyści te wynikają z uwarunkowań historyczno-symbolicznych. Kształtują tożsamość kulturową, lokalną. Postrzeganie wartości kulturowej dziedzictwa powiązane jest ściśle z ładunkiem emocjonalnym wywoływanym przez dany obiekt (*genius loci* miejsca), wpływającym ostatecznie na jego wartość i potencjał ekonomiczny. W przypadku niniejszych badań dla respondentów dziedzictwo architektury socmodernistycznej jest spuścizną przynoszącą korzyści społeczne. Zauważono, iż cechy takie rozpoznano prawie dla połowy zidentyfikowanych zasobów (46 opinii). Wynik należy uznać za dość wysoki i szczególnie interesujący, zważywszy na kategoryzację dziedzictwa kulturowego socmodernizmu jako tzw. dziedzictwa trudnego.

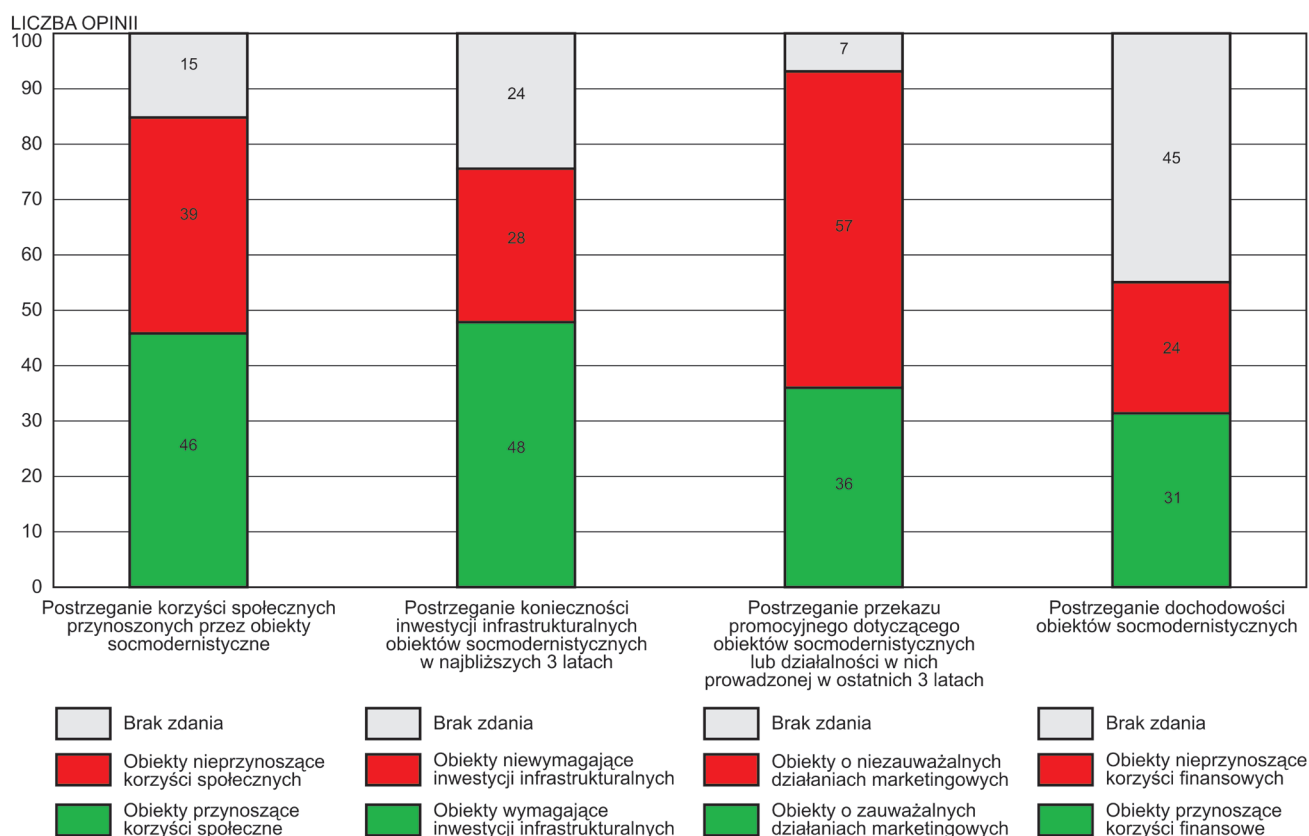
Wśród komponentów odwołujących się do ekonomicznej składowej postrzegania wartości dziedzictwa wyróżniono: czynniki związane z koniecznością przeprowadzenia działań remontowych (inwestycje infrastrukturalne), ocenę działań promocyjnych dotyczących obiektów oraz prognozy na temat ich dochodowości. W odpowiedziach na pytanie na temat konieczności przeprowadzenia inwestycji infrastrukturalnych w obiektach respondenci zwrócili uwagę, iż prawie połowa analizowanych zasobów (48 budynków) wydaje się obecnie znacznie wyeksploatowana. Wskazuje się na konieczność przeprowadzenia działań inwestycyjnych o charakterze infrastrukturalnym. Z kolei w odniesieniu do prawie 1/3 analizowanych zasobów (28 obiektów) ankietowani uznali, że obiekty socmodernistyczne charakteryzują się brakiem konieczności przeprowadzenia dodatkowych nakładów infrastrukturalnych z uwagi na aktualnie przeprowadzane

lub niedawno zakończone inwestycje. Wynik ten świadczyć może o niewielkiej, lecz rosnącej liczbie budynków, w których wykonywane są działania modernizacyjne (np. Dom Kultury „Oskard” w Koninie, Filharmonia Podkarpacka im. Artura Malawskiego w Rzeszowie, czy też Centrum Sztuki Mościce w Tarnowie). Zdecydowanie nisko oceniana była promocja obiektów socmodernistycznych. W stosunku do większości z nich (57) respondenci stwierdzili, że w ciągu ostatnich trzech lat promocja tych budynków bądź też działalności w nich prowadzonych była niewystarczająca, co świadczyć może zarówno o niedostatecznej jakości prowadzonego marketingu, jak i niewykorzystywanych możliwościach. Ponadto wobec znacznej części zasobów (45 budynków) ankietowani nie byli w stanie określić dochodowości (korzyści finansowych) obiektów socmodernistycznych. Fakt ten wskazuje na konieczność rozszerzenia badań na innych interesariuszy i depozytariuszy dziedzictwa socmodernistycznego, potencjalnie posiadających taką wiedzę (rysunek 2).

Określając cechy rzadkości dziedzictwa kulturowego socmodernizmu, odwołano się do kwestii postrzegania rzadkości architektonicznej i funkcyjnej obiektów. W odniesieniu do ponad połowy badanych obiektów respondenci ocenili, iż zasoby socmodernistyczne są wyjątkowe w obrazie miast, nie ma

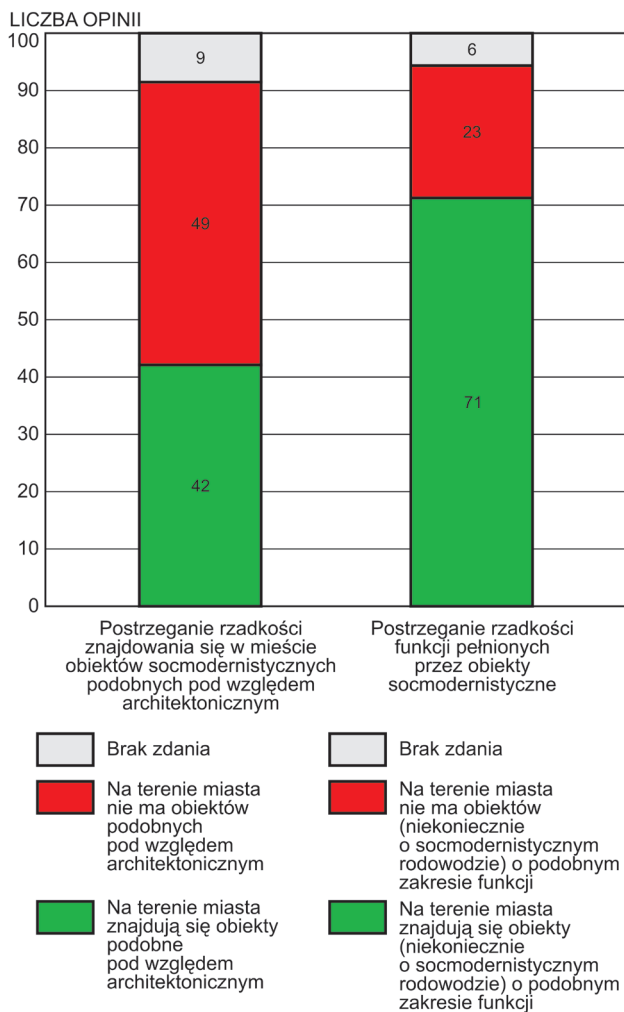
w sąsiedztwie podobnych lub zbliżonych odpowiedników. Zwracano uwagę na ich unikatowość pod względem architektonicznym. Z kolei liczba budynków, które wywołują przeciwne odczucia, jest zbliżona (42 obiekty). Wynik potwierdza charakterystykę klasyfikacji dziedzictwa socmodernizmu jako dziedzictwa trudnego – ambiwalentnego w odbiorze. W przypadku postrzegania rzadkości funkcji pełnionych przez obiekty socmodernistyczne można stwierdzić brak takiej relacji. Funkcje realizowane w tych obiektach jedynie w 23 przypadkach miały charakter niepowtarzalny w lokalnej przestrzeni. Można zatem sformułować stwierdzenie, że w zakresie dziedzictwa socmodernistycznego funkcja budynku nie jest ściśle powiązana ze stylem architektonicznym. W stosunku do prawie 3/4 zasobów dostrzeżono obiekty w sąsiedztwie o podobnym zakresie funkcji, lecz niekoniecznie socmodernistycznym rodowodzie (rysunek 3, zob. s. 98).

Badanie postrzegania trudności do imitacji i kopiowania dóbr przede wszystkim odnosiło się do kwestii zakorzenienia obiektów w krajobrazie miasta. Respondenci zobowiązani zostali do wyrażenia opinii dotyczącej pewnego rodzaju przynależności obiektu do przestrzeni miejskiej w perspektywie jego związków z miejscem o charakterze społecznym, ekonomicznym i estetycznym. W tym przypadku wyniki badań wskazują jednoznacznie, że obiekty dziedzictwa

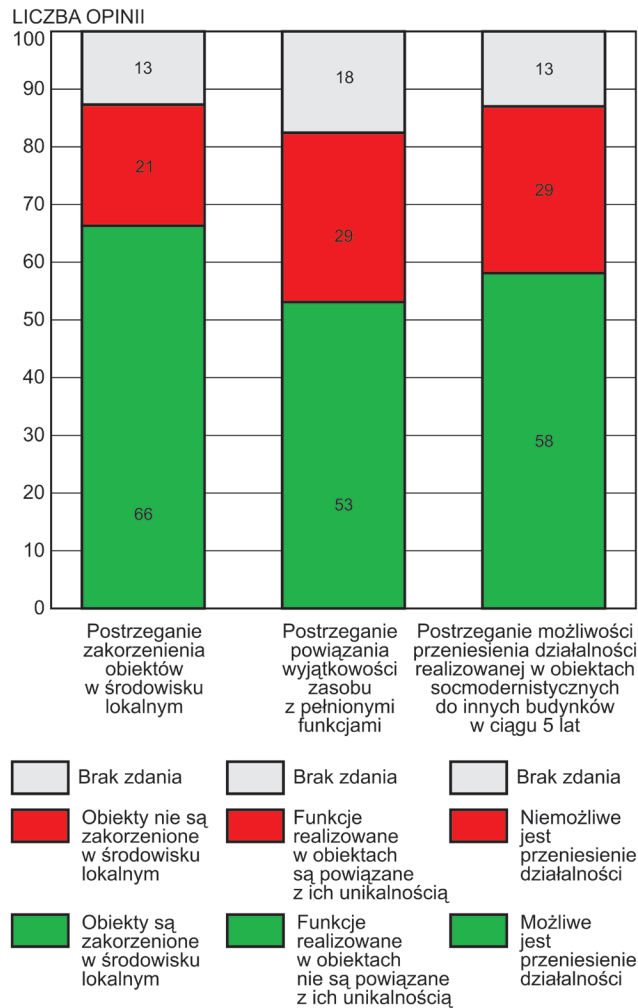

Rysunek 2. Postrzeganie składowych wartości (V) cech zasobu socmodernistycznego

Źródło: opracowanie własne

Rysunek 3. Postrzeganie składowych rzadkości (R) cech zasobu socymodernistycznego
Źródło: opracowanie własne

Rysunek 4. Postrzeganie składowych imitowalności (I) cech zasobu socymodernistycznego
Źródło: opracowanie własne

kulturowego socymodernizmu w zdecydowanej większości (66 budynków) pozostają obiektami trwale zakorzenionymi (zintegrowanymi urbanistycznie i społecznie) w obrazie miasta. Ponadto ankietowani w większości stwierdzili, iż w ponad połowie zasobów (53 obiekty) funkcje realizowane w budynkach świadczą o ich unikalności. Zatem zakorzenienie to wzmacniane jest poczuciem społeczno-funkcyjnego zintegrowania obiektu z przestrzenią. Należy więc rozumieć, że cechy funkcjonalne obiektów są kluczowym elementem ich tożsamości wynikającej z charakterystyki historyczno-symbolicznej. Co ciekawe, jednocześnie eksperci stwierdzają, że funkcje realizowane w badanych budynkach nie są dla nich wyłączne (przynależne) i w okresie nie dłuższym niż pięć lat dałoby się je przenieść do innej lokalizacji. Taki stan rzeczy zaobserwowano w odniesieniu do większości obiektów (58). Może to sugerować, że funkcjonalność budynków jest postrzegana jako tymczasowa lub adaptacyjna, co oznacza, że ich przeznaczenie może się zmieniać w zależności od potrzeb społeczności

lokalnej. Funkcje realizowane w obiektach socymodernistycznych wykazują się zatem dużą elastycznością w stosunku do potrzeb i ewolucji miejsc (rysunek 4).

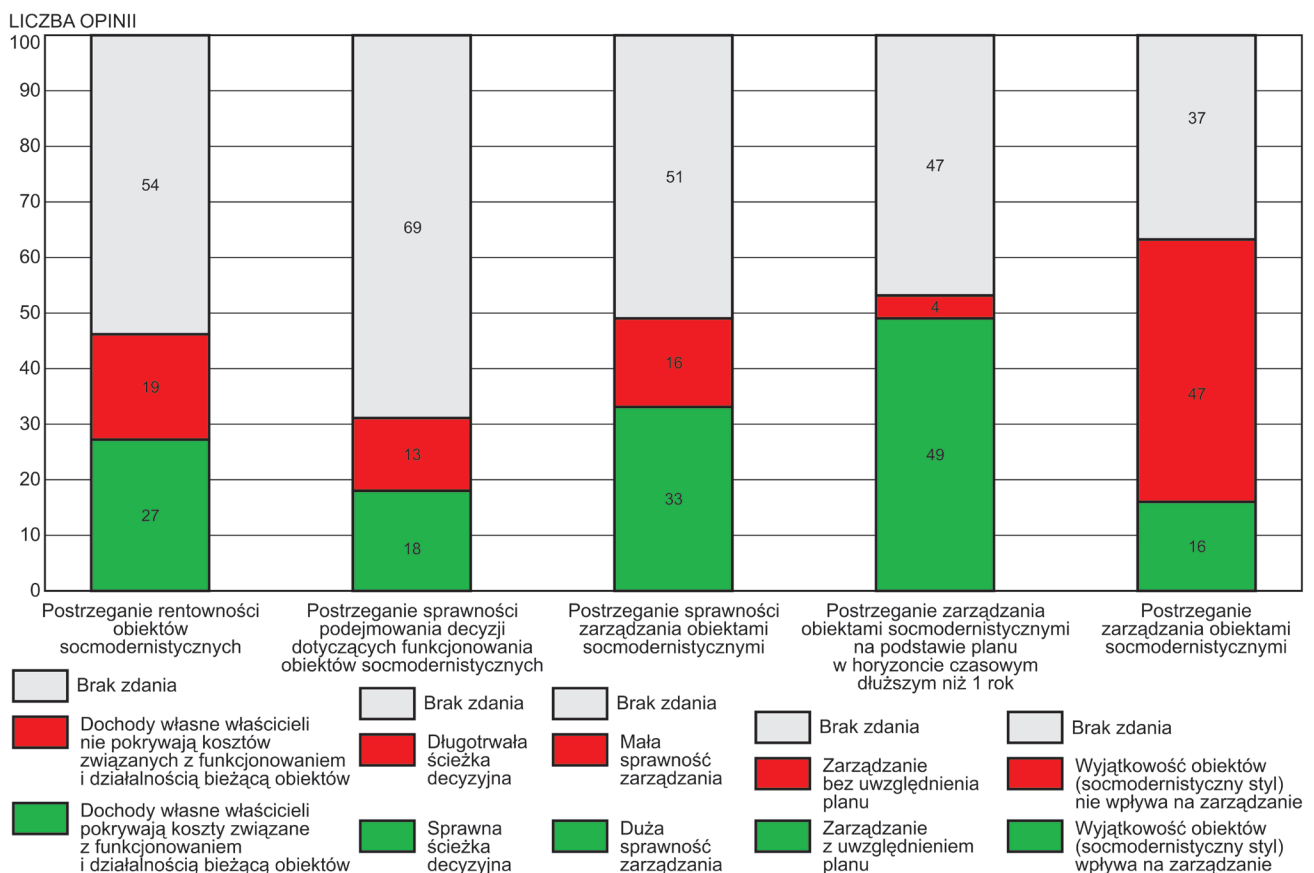
Ostatni komponent badania dotyczył kwestii związanych z jakością zorganizowania obiektów. Parametr zorganizowania w modelu VRIO odwołuje się do efektywności struktury, zarządzania i kultury organizacyjnej, które wspierają wykorzystanie zasobów przyczyniających się do osiągnięcia przewagi konkurencyjnej. Oznacza to, że gdy dysponuje się cennymi (wartościowymi), rzadkimi i trudnymi do skopionowania zasobami, aby w pełni je wykorzystać, należy mieć odpowiednią, efektywnie działającą strukturę organizacyjną. W przypadku niniejszych badań respondenci w większości przypadków (54 obiekty) nie dysponowali informacjami na temat potencjalnej rentowności obiektów. Może to oznaczać, że nie są dostrzegane możliwości wykorzystania zasobów w taki sposób, który mógłby generować korzyści finansowe. Ponadto ankietowani w dużej mierze (69 budynków) nie potrafili ocenić sprawności podejmowania decyzji

w zakresie funkcjonowania obiektów socmodernistycznych. Wątpliwości w ocenie dotyczyły również samej sprawności zarządzania nimi. W przypadku większości badanych obiektów (51) nie potrafiono ocenić jakości tego procesu. Co ciekawe jednak, respondenci byli w stanie określić, że w odniesieniu do prawie połowy zasobów socmodernistycznych (49 obiektów) zarządzanie przebiega w sposób planowy. Zaryzykować można stwierdzenie, iż z perspektywy użytkowników zewnętrznych badanych obiektów, niemniej jednak ekspertów i podmiotów zainteresowanych tematem, brakuje skutecznej organizacji gospodarowania analizowanymi zasobami, ponieważ w odbiorze zewnętrznym niedostrzegalna jest w istotnym zakresie tzw. ręka gospodarza. Oczywiście wątek ten sugeruje realizację badań bezpośrednio wśród administratorów i właścicieli tych obiektów³. Ponadto według ankietowanych w przypadku 47 badanych budynków socmodernistyczny charakter zasobów nie wpływa na sposób zarządzania obiektami. Inaczej mówiąc, konstrukcja obiektów oraz styl, w jakim zostały wykonane, w sposób szczególny nie powodują trudności w gospodarowaniu nimi (rysunek 5).

W badaniu WTP respondenci poproszeni byli o określenie gotowości do zapłaty za określone dobro lub dany poziom usług. Szacowanie tych wartości

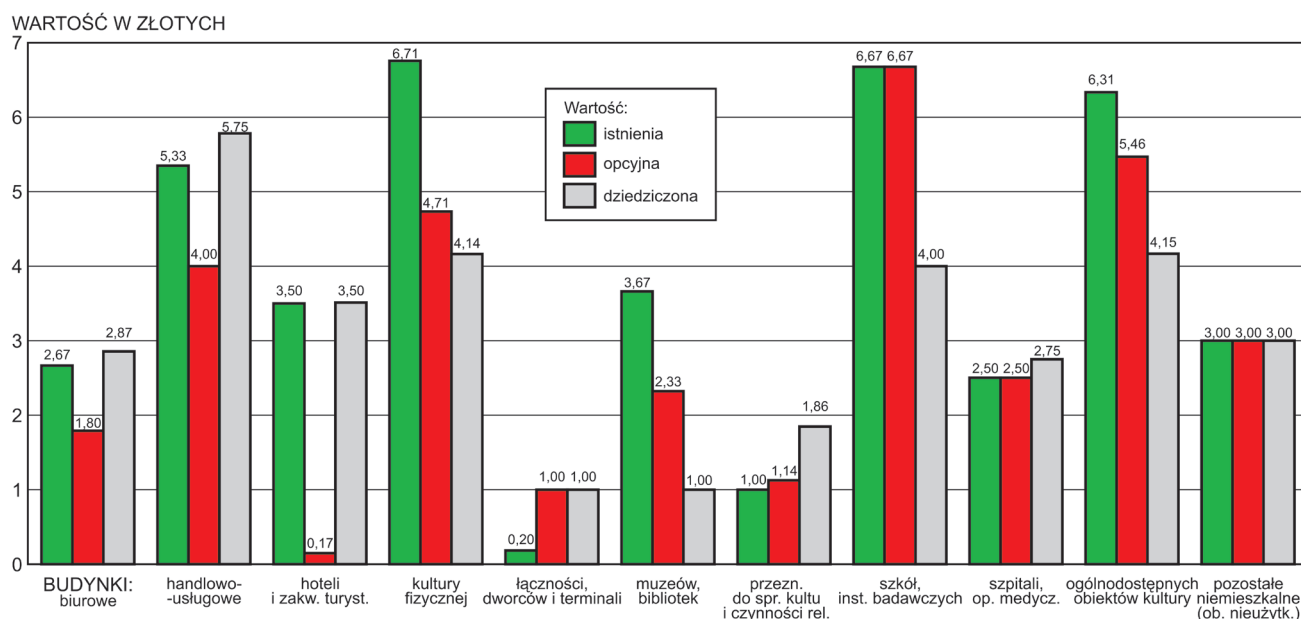
powiązane było z potencjalnym dodatkowym miejskim opodatkowaniem wspierającym zachowanie wskazanych obiektów socmodernistycznych w krajobrazie miast. Badanie dotyczyło postrzegania ekonomicznej wartości nieużytkowej, utożsamianej z wartością istnienia, opcyjną i dziedziczną – ankietowani deklarowali wspieranie obiektów socmodernistycznych spośród zaproponowanych wartości pieniężnych (odpowiednio: 0 zł, 1 zł, 5 zł, 10 zł, 20 zł, 40 zł i 50 zł). Każde pytanie odwoływało się do różnego rodzaju ekonomicznych pozaużytkowych wartości składających się na obszar całkowitej wartości ekonomicznej dobra. Analizowano także percepcję obiektu i jego rolę. Wyniki badań w tym przypadku pozwalają więc na określenie tendencji ogólnych dotyczących szacowania wartości dziedzictwa kulturowego w określonych scenariuszach: odnoszącym się do funkcji pełnionych przez budynki socmodernistyczne (rysunek 5) oraz dotyczącym chęci wspierania zasobów socmodernizmu w miastach, w których obiekty te wcześniej zidentyfikowano (rysunek 6, zob. s. 100).

Zebrane wyniki cząstkowe dla każdego typu pytań zostały uśrednione i przyporządkowane odpowiednio do każdej z kategorii funkcji budynków. W efekcie, analizując wyniki ogólne badania WTP pod kątem wszystkich respondentów biorących w nim udział,

Rysunek 5. Postrzeganie składowych zorganizowania (O) cech zasobu socmodernistycznego

Źródło: opracowanie własne

Rysunek 6. Wyniki badań gotowości za zapłatę (WTP) w powiązaniu ze zidentyfikowanymi funkcjami budynków na podstawie ich klasyfikacji
Źródło: opracowanie własne

zauważyć można pewnego rodzaju tendencję ku chętniejszemu i bardziej hojnemu wspieraniu obiektów, których właścicielem jest miasto. Hale sportowe i inne obiekty sportowe, szkoły, budynki sztuki i kultury są bowiem z reguły własnością spółek miejskich bądź też podmiotów miejskich nimi zarządzających. Z kolei wśród budynków będących najczęściej we władaniu właścicieli prywatnych wyróżnia się dość duża chęć wspomagania przez ankietowanych socmodernistycznych obiektów handlowo-usługowych. Szczególnie widoczna jest tutaj najwyżej oceniana w całym badaniu wartość dziedziczona (5,75 zł na 1 mieszkańca miasta), związana z zagwarantowaniem zachowania tych obiektów jako spuścizny dla przyszłych pokoleń.

Ponadto ankietowani najwięcej środków finansowych związanych z chęcią zachowania spuścizny socmodernistycznej dla przyszłych pokoleń (wartość dziedziczona) deklarowali na obiekty biurowe (2,87 zł na 1 mieszkańca miasta), budynki służby zdrowia (2,75 zł na 1 mieszkańca miasta) oraz budynki sakralne (1,86 zł na 1 mieszkańca miasta). Z kolei w przypadku szacowania wartości opcyjnej, gdzie kluczowe jest zachowanie szans na możliwość skorzystania z danego dobra w przyszłości, można zauważyć bardzo małą chęć wspierania socmodernistycznych obiektów o funkcji hotelowej (0,17 zł na 1 mieszkańca). Zjawisko to może być pokłosiem silnych zmian w zakresie fizjonomii i zużycia budynków, w szczególności ich wnętrza. Oryginalne pokoje budynków, mające standard okresu PRL, ewidentnie nie stanowią o atrakcyjności obiektu. Natomiast relatywnie wysokie wyniki osiągnięto w przypadku budynków szkół i instytucji

badawczych, obiektów kultury i sportowych (odpowiednio: 6,67 zł, 5,46 zł i 4,71 zł na 1 mieszkańca miasta). W przypadku wartości istnienia, w której wartość wynika z samego faktu istnienia określonego dobra, nawet jeżeli pojedyncze osoby czy społeczności nie korzystają z niego bezpośrednio na co dzień i nie planują tego w przyszłości, najmniejszą skłonnością wspierania charakteryzowały się obiekty łączności i transportu oraz budynki o charakterze religijnym (odpowiednio: 0,20 zł i 1 zł na 1 mieszkańca). Wyniki w zakresie obiektów łączności i transportu są zastanawiające, bowiem obiekty dziedzictwa kulturowego o wskazanych funkcjach są stosunkowo często przedmiotem inwestycji publicznych. Widoczne są liczne inwestycje infrastrukturalne, zarówno w przypadku obiektów o ugruntowanej marce zabytku (np. dworzec kolejowy we Wrocławiu), jak i tych, które pochodzą z czasów PRL (np. dworzec autobusowy w Kielcach). Ciekawe wyniki dotyczą budynków obecnie nieużytkowych, w stosunku do których respondenci nie potrafili wykazać charakteru wspierania (wartości istnienia, opcyjna i dziedziczona zostały wycenione po równo i wynosiły 3 zł na 1 mieszkańca), co może wskazywać z jednej strony na postulowanie zachowania tych obiektów w krajobrazie miast, z drugiej natomiast na brak sprecyzowanych planów dotyczących ich ponownego zaadaptowania.

Prezentacja wyników badania WTP została zorganizowana także w odniesieniu do średniej deklarowanej ceny wyrażającej gotowość do zapłaty przez respondenta „za ochronę danego dobra” z uwzględnieniem całkowitej liczby mieszkańców danego

miasta. Uzyskane wartości kwotowe zilustrowano wskaźnikiem przeliczonym na 1000 mieszkańców miasta (tabela 2).

Tabela 2. Średnia deklarowana suma w zł na 1000 mieszkańców, wyrażająca gotowość do zapłaty za ochronę socmodernistycznych obiektów dziedzictwa kulturowego w miastach

Miasto	Rodzaj wartości (zł)		
	Wartość istnienia	Wartość opcyjna	Wartość dziedziczona
Bielsko-Biała	833,83	833,83	1250,74
Częstochowa	728,99	635,26	739,40
Konin	1362,24	340,56	681,12
Krosno	443,22	443,22	886,44
Opole	316,15	421,53	84,31
Rzeszów	295,77	328,64	197,18
Słupsk	266,29	219,51	140,34
Tarnów	187,13	270,30	270,30
Zamość	44,21	73,68	88,41

Źródło: opracowanie własne.

Analizując otrzymane wyniki, można zauważyć dość znaczne różnice w szacowaniu dziedzictwa kulturowego z okresu PRL. Najniższe wartości kwotowe w przeliczeniu na 1000 mieszkańców odnotowano w Zamościu i to w zasadzie we wszystkich kategoriach wartości (ekonomicznej i nieużytkowej dobra). Najwyższe wartości w przypadku określenia wartości istnienia zadeklarowano w Koninie, co świadczyć może o docenieniu potencjału kryjącego się w obiektach socmodernistycznych, które przeszły renowację. Przykładem jest niewątpliwym sukces wizerunkowy wyremontowanego Domu Kultury „Oskard”, którego przebudowa cieszy się powszechną aprobatą ze strony środowiska architektoniczno-urbanistycznego (Nowak, 2021). Najwyższe kwoty w przypadku określenia wartości opcyjnej oraz dziedziczonej odnotowano w Bielsku-Białej. Funkcja obiektów socmodernistycznych w krajobrazie miasta została oceniona bardzo wysoko. Ponadto można przypuszczać, że realizowane w budynkach funkcje łączą się z samymi budynkami, współtworząc tym samym istotną wartość historyczno-skojarzeniową. Respondenci zauważają też konieczność zachowania tych obiektów przez nadanie im odpowiedniej ochrony prawnej. Ciekawie tym samym prezentują się wyniki z Opola. Odnotowano tam średnie wartości dotyczące wartości opcyjnej i istnienia, niemniej jednak obiektom zlokalizowanym w tym mieście przypisano wartość najniższą w przypadku oceny wartości dziedziczonej (średnio 84,31 zł). Wyniki te mogą świadczyć o braku przekonania respondentów o słuszności uznania tych obiektów za zabytkowe, a co za tym idzie – warty ochrony, w tym o charakterze konserwatorskim.

4. WNIOSKI

Wyniki badań wskazują przede wszystkim na degradację obiektów dziedzictwa kulturowego socmodernizmu, ale pomimo dość dużego zużycia wydają się one trwale zakorzenione w środowisku lokalnym, generując tym samym znaczne korzyści społeczne. Zauważyć można natomiast pewnego rodzaju przekonanie, iż obiekty te wydają się być niedostatecznie promowane i tym samym doceniane. Potencjał endogeniczny opierający się na lokalnych zasobach jest wykorzystywany nieefektywnie. Istnieją zatem silne przesłanki do zwiększania atrakcyjności tych budynków poprzez odpowiednie remonty i modernizację, a także ukierunkowane działania promocyjne. Ponadto analiza badanych obiektów dziedzictwa socmodernizmu potwierdza główną cechę zasobów dziedzictwa trudnego, a więc dysonanse w ich odbiorze. Postrzeganie rzadkości architektonicznej występowania obiektów socmodernistycznych w miastach ma charakter niejednoznaczny. W odniesieniu do ponad połowy zasobu uznano, że budynki te nie mają swoich odpowiedników w obrazie miasta (zatem zasób można za unikatowy). Poza tym funkcja przez nie pełniona nie jest powiązana ściśle ze stylem architektonicznym – zasoby te można określić jako dość elastyczne w kontekście przystosowywania ich do nowych funkcji. Co ciekawe, respondenci jednocześnie zwracają uwagę na silne powiązanie funkcji budynków z ich wyjątkowością, co dowodzi dużej wartości symboliczno-skojarzeniowej tych obiektów, a zatem mocnego zakorzenienia w przestrzeni lokalnej. Potencjalna łatwość dostosowania budynków do nowych funkcji świadczy o uniwersalności tego typu budownictwa. Socmodernistyczny rodowód zasobów nie wpływa w sposób istotny na sposób zarządzania obiektami. Przyjąć zatem można, że w opinii respondentów nie są one kłopotliwe w zarządzaniu.

Powyższe wnioski są również interesujące z punktu widzenia powiązania danych jakościowych z ilościowymi, czyli przeprowadzonymi badaniami WTP. Według opinii respondentów widać szczególne zainteresowanie ochroną i inwestowaniem w obiekty będące najczęściej we władaniu jednostek samorządów terytorialnych. Istnieje więc wskazanie do rozszerzenia badania na pozostałych interesariuszy dziedzictwa kulturowego w celu uzyskania pełnego obrazu dotyczącego postrzegania dziedzictwa kulturowego socmodernizmu. Pomijając wysokie wartości wyceny zasobów będących najczęściej we władaniu jednostek samorządów terytorialnych, wyróżnia się też chęć wspierania socmodernistycznych obiektów handlowo-usługowych. Ponadto ankietowani relatywnie nisko ocenili konieczność wspierania obiektów komunikacji i łączności oraz kościołów. Zauważyć również można mierzalny wpływ działań inwestycyjnych ukierunkowanych na zasoby dziedzictwa kulturowego, bowiem najwyższe wartości wyceny wartości istnienia zostały

odnotowane w mieście, w którym zaczęto inwestować w modernizację zasobów z tego okresu (Konin). Dodatkowo respondenci postrzegają większą wartość obiektów socmodernizmu w tych obiektach, które podczas modernizacji zachowują swój wyjątkowy, oryginalny styl, niż w tych, które jedynie objęte są ochroną konserwatorską.

Czy zatem w opinii urzędników miejskich zasoby dziedzictwa kulturowego socmodernizmu mogą stanowić aktywa wpływające na potencjał konkurencyjny miast, a więc świadczący o ich atrakcyjności? Z pewnością zasoby te mają spory niewykorzystany potencjał. Pomimo kategoryzacji jako zasoby trudnego dziedzictwa postrzegane są jako aktywa będące pasami transmisyjnymi różnego rodzaju wartości. Weryfikacja zakładanej hipotezy ma charakter konfirmatywny. Znaczne zaniedbanie takich miejsc wpływa na niekorzystne ich postrzeganie, jednak w dużej mierze zauważalna jest ich unikatowość. Wyniki badań wskazują, że przeprowadzenie działań modernizacyjnych w omawianych obiektach wpływa na wycenę wartości dziedzictwa. Wydaje się zatem, iż konieczne jest przeprowadzenie kompleksowych prac modernizacyjnych, szczególnie w budynkach zaniedbanych (zużytych technicznie i funkcjonalnie), a także zintensyfikowanie działań mających na celu lepszą organizację w ramach zarządzania poszczególnymi obiektami. Wówczas zasoby te mają szansę stać się potencjałem o charakterze strategicznym, wpływającym bezpośrednio na konkurencyjność miast.

PRZYPISY

¹ Miasta objęte badaniem: Bielsko-Biała, Częstochowa, Elbląg, Gorzów Wielkopolski, Konin, Krosno, Łomża, Nowy Sącz, Opole, Piła, Płock, Rzeszów, Słupsk, Tarnów i Zamość. Więcej niż jedną odpowiedź uzyskano z Częstochowy (3) i ze Słupska (2).

² Miasta objęte badaniem WTP: Bielsko-Biała, Częstochowa, Konin, Krosno, Opole, Rzeszów, Słupsk, Tarnów i Zamość.

³ Badania w tym zakresie są także przewidziane i realizowane przez autora pracy.

BIBLIOGRAFIA

- Adamus, J., Przygodzki, Z. (2022). *Ekonomiczna wartość przestrzeni publicznych. Kapitał, wycena, zarządzanie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <http://hdl.handle.net/11089/42088>
- Álvarez-García, J., Maldonado-Erazo, C.P., de la Cruz Del Río-Rama, M., Castellano-Álvarez, F.J. (2019). Cultural heritage and tourism basis for regional development: Mapping of scientific coverage. *Sustainability*, 11(21), artykuł 6034. <https://doi.org/10.3390/su11216034>
- Baum, M. (2018). The 1974 urban planning norms in the shaping of green areas on the example of Białystok / Normatyw urbanistyczny z 1974 r. w kształtowaniu zieleni osiedlowej na przykładzie Białegostoku. *Architektura Krajobrazu*, 3, 38–49. http://architekturakrajobrazu.up.wroc.pl/images/3_2018_Baum.pdf
- Carson, R.T., Wilks, L., Imber, D. (1994). Valuing the preservation of Australia's Kakadu conservation zone. *Oxford Economic Papers*, 46(supl. 1), 727–749. http://doi.org/10.1093/oepl/46.Supplement_1.727
- Drápala, D. (2020). Social capital and safeguarding of intangible cultural heritage: Theoretical concepts of departure and the potential of further research. *Slovenský národopis / Slovak Ethnology*, 68(2), 122–135. <https://doi.org/10.2478/se-2020-0007>
- European Commission. (b.r.). *Zrównoważony rozwój i dziedzictwo kulturowe*. <https://culture.ec.europa.eu/pl/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/sustainability-and-cultural-heritage>
- Giliberto, F., Labadi, S. (2022). Harnessing cultural heritage for sustainable development: An analysis of three internationally funded projects in MENA countries. *International Journal of Heritage Studies*, 28(2), 133–146. <https://doi.org/10.1080/13527258.2021.1950026>
- Grazuleviciute-Vileniske, I. (2006). Cultural heritage in the context of sustainable development. *Aplinkos tyrimai, inžinerija ir vadyba / Environmental Research, Engineering and Management*, 3(37), 74–79.
- Ibrahim, F.M.A. (2022). Cultural heritage and literature in the face of global challenges. *Proceeding of International Seminar ECKLL X 2022*, 10(1), 17–30. <https://ejournal.unitomo.ac.id/index.php/eckll/article/view/5644>
- Kepczynska-Walczak, A., Walczak, B.M. (2015). Built heritage perception through representation of its atmosphere. *Ambiances* [online], 1. <https://doi.org/10.4000/ambiances.640>
- Kozioł, A., Trelka, M., Florjanowicz, P. (2013). *Společno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*. Narodowy Instytut Dziedzictwa. <https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2022/08/Spoleczno-gospodarcze-oddziaływanie-dziedzictwa-kulturowego.Raport.pdf>
- Legutko-Kobus, P. (2016). Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów. *Studia Komitetu Przemysłowego Zagospodarowania Kraju PAN*, (170), 140–157. <https://www.czasopisma.pan.pl/dlibra/publication/112666/edition/97932/content/dziedzictwo-kulturowe-jako-czynnik-rozwoju-i-specjalizacji-regionow-cultural-heritage-as-a-factor-in-development-and-specialization-of-regions-legutko-kobus-paulina>
- Lu, Y., Ahmad, Y. (2023). Heritage protection perspective of sustainable development of traditional villages in Guangxi, China. *Sustainability*, 15(4), artykuł 3387. <https://doi.org/10.3390/su15043387>
- Mude, H., Belachew, A., Bersisa, M. (2020). Non-market valuation of Tiya Megalithic World Cultural Heritage of Ethiopia, application of travel cost and contingent valuation methods. *American Journal of Environmental and Resource Economics*, 5(3), 59–70. <https://doi.org/10.11648/j.ajere.20200503.13>
- Murzyn-Kupisz, M. (2010). Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii. *Zarządzanie Publiczne*, 3(13), 19–32.
- Murzyn-Kupisz, M., Działek, J. (2013). Cultural heritage in building and enhancing social capital. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 3(1), 35–54. <https://doi.org/10.1108/20441261311317392>
- Navrud, S. (2005). Valuing cultural heritage – lessons learned. W: C.A. Brebbia i A. Torpiano (red.), *Structural studies, repairs and maintenance of heritage architecture IX* (s. 95–100). WIT Press. <https://www.witpress.com/Secure/elibrary/papers/STR05/STR05010FU.pdf>
- Nowak, A.W. (2021, 29 lipca). *Oskard ugładzony*. Wielkopolska. Kultura u podstaw. <https://kulturaupodstaw.pl/oskard-ugladzony/>
- Panzeria, E. (2022). *Cultural heritage and territorial identity: Synergies and development impact on European regions*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-94468-1>

- Przygodzki, Z., Waleski, I. (2021). Szacowanie wartości trudnego dziedzictwa kulturowego. Wycena dóbr nierynkowych metodą deklarowanych preferencji na przykładzie modernistycznego kompleksu biurowo-handlowego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica*, 1(352), 7–23. <https://doi.org/10.18778/0208-6018.352.01>
- Šmid Hribar, M., Bole, D., Pipan, P. (2015). Sustainable heritage management: Social, economic and other potentials of culture in local development. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 188, 103–110. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.344>
- Sokołowicz, M.E. (2013). Zagadnienie bliskości w badaniach nad rozwojem terytorialnym. Podejście instytucjonalne. W: A. Nowakowska (red.), *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka* (s. 59–89). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7525-954-4.04>
- Sokołowicz, M.E. (2022). Wartościowanie niejednoznacznego dziedzictwa modernizmu w mieście na przykładzie stacji kolejowej Warszawa Ochota. *Studia Regionalne i Lokalne*, 87(1), 86–107. https://studreg.uw.edu.pl/dane/web_srll_files/1819/2022_1_sokolowicz.pdf
- Sokołowicz, M.E., Nowakowska, A., Ciarkowski, B. (2023). *The ambiguous legacy of socialist modernist architecture in Central and Eastern Europe*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003299172>
- Stepanchuk, A., Gafurova, S., Latypova, M. (2020). “Genius loci” as a resource for the development of historical areas of the city. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 890, artykuł 012013. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/890/1/012013>
- Szafrńska, E. (2016). *Wielkie osiedla mieszkaniowe w mieście postsocjalistycznym. Geneza, rozwój, przemiany, percepcja*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <http://hdl.handle.net/11089/39624>
- Theodora, Y. (2020). Cultural heritage as a means for local development in Mediterranean historic cities – the need for an urban policy. *Heritage*, 3(2), 152–175. <https://doi.org/10.3390/heritage3020010>
- Throsby, D. (2012). Heritage economics: A conceptual framework. W: G. Licciardi i R. Amirtahmasebi (red.), *The economics of uniqueness: Investing in historic city cores and cultural heritage assets for sustainable development* (s. 45–74). The World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/727651468340186831/pdf/730720PUB0EPI001200pub0date01001012.pdf>
- Uchwała nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. MP 2012, poz. 252, 188.

Artykuł wpłynął:

13 lipca 2024

Zaakceptowano do druku:

10 listopada 2024

Wiktor Uhlig

 <https://orcid.org/0000-0003-4229-9509>

Uniwersytet Warszawski

(1) Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Katedra Geografii Miast i Planowania Przestrzennego

(2) Wydział Polonistyki
Instytut Kultury Polskiej
Zakład Teatru i Widowisk
wiktorromanuhlig@uw.edu.pl

STATUS MIEJSC TEATRALNYCH W MIEŚCIE W OBLICZU LOCKDOWNU W LATACH 2020–2021

Abstrakt: Przedmiotem artykułu jest przestrzenny, społeczny i artystyczny status miejsc działalności teatralnej w okresie zawieszenia pracy teatrów i organizacji wydarzeń teatralnych z udziałem publiczności w Polsce w związku z pandemią COVID-19 w latach 2020–2021. Podjęto próbę określenia znaczenia miejsca dla teatru na podstawie przeglądu literatury z zakresu geografii człowieka, wiedzy o teatrze i performatyki, a także materiałów na temat funkcjonowania teatrów w Polsce w czasie ograniczeń wynikających z pandemii oraz własnych obserwacji. Z analizy wynika, że miejsce jest postrzegane jako niezbędne dla pełnego działania teatru, przy czym teatr nie stanowi usługi pierwszej potrzeby. Mimo że próbowano traktować „przestrzeń” online jako nowe „miejsce” dla teatru, to jednak artystom, pracownikom oraz widzom brakowało tego rodzaju sztuki w fizycznej lokalizacji. Interpretacji poddano również sam brak miejsca z punktu widzenia geografii kultury i antropologii kulturowej, w których podkreśla się społeczne wartościowanie przestrzeni.

Słowa kluczowe: miejsce teatralne, lockdown, pandemia COVID-19, żywość, geografia kultury, performatyka

THEATRICAL ‘PLACES’ IN CITIES IN THE FACE OF THE 2020/2021 LOCKDOWN

Abstract: This article concerns the spatial, social and artistic status of places of theatrical activity during restrictions on theatre activities, and the organization of theatrical events with audience participation, in Poland due to the COVID-19 pandemic in 2020–2021. An attempt to assess the meaning of ‘place’ for theatre was based on a review of the literature in the field of human geography, theatre and performance studies, as well as personal observations and materials on the functioning of theatres in Poland during the COVID-19 limitations. The analysis shows that ‘place’ is seen as essential for the full functioning of a theatre, but theatre is not a basic service. Although attempts were made to treat online ‘space’ as a new ‘place’ for theatre, the personnel, artists and theatre-goers alike missed an actual theatre in a physical location. Additionally, the lack of location itself has been interpreted from the perspective of cultural geography and cultural anthropology, which both emphasise the social valuation of space.

Keywords: theatrical place, lockdown, COVID-19 pandemic, liveness, cultural geography, performance studies

1. OTWARCIE

W stanie epidemii¹ okazało się, że teatr może działać online, a życie miejskie toczyć się przy zamkniętych budynkach teatralnych. Teatry w całej Polsce były nieczynne od 12 marca do 5 czerwca 2020 r., następnie od 7 listopada 2020 r. do 11 lutego 2021 r. Potem zamykano je od 27 lutego 2021 r. na terenie województwa warmińsko-mazurskiego, 13 marca 2021 r. na terenie województwa pomorskiego, 15 marca 2021 r. w województwach mazowieckim i lubuskim, a od 20 marca 2021 r. ponownie

w całej Polsce. W końcu ich działalność dla publiczności wznowiono 21 maja 2021 r.²

Wydawało się, że przedstawienie teatralne potrzebuje przestrzeni, aby się urzeczywistnić. Jak pisała Taylor (2018, s. 31–33): „Każdy performans odbywa się w określonym miejscu i czasie. [...] Performans zakłada istnienie widzów czy uczestników, nawet jeśli ich miejsce zajmuje kamera”. Zwykle jednak zakłada się udział publiczności w tym samym miejscu i czasie,

w którym odbywa się spektakl. Pandemia COVID-19 okazała się wyzwaniem dla samych artystów, którzy szukali możliwości kontynuacji pracy mimo zupełnie nowych warunków. Status teatrów jako miejsc w przestrzeni geograficznej powinien zostać zweryfikowany po uwzględnieniu doświadczeń lockdownu w latach 2020–2021. W performatyce zazwyczaj większą wagę przykładano do rangi miejsca w widowisku, czyli przestrzennego aspektu określonego performansu. Można też mówić o znaczeniu miejsca dla teatru w sensie jak najbardziej ogólnym, gdzie miejsce oznacza osadzenie w przestrzeni, a teatr – dziedzinę sztuki. Z kolei status miejsca teatralnego dotyczy rangi i znaczenia konkretnego miejsca, w którym funkcjonuje dany podmiot teatralny (instytucja, przedsiębiorstwo, grupa lub nawet jednostka), przy czym pełna charakterystyka takiego statusu zazębia się z rolą miejsca i przestrzeni (relacja między tymi pojęciami zostanie wyjaśniona w dalszej części artykułu) w sztuce.

Wydawało się również, że metropolia potrzebuje teatru. Typowe dla niego miejsce stanowi budynek w centrum dużego miasta (pomimo długiej tradycji teatrów wiejskich czy objazdowych). Wallis zaliczał teatry do unikatowych (w odróżnieniu od sieciowych) budowli publicznych. Instytucje dysponujące własnym gmachem określił jako „wielkie” i pisał: „Dobór instytucji wielkich, ich architektoniczna oprawa i wzajemne usytuowanie nadają trwałe rysy osobowości każdego centrum” (Wallis, 1979, s. 97). Christaller (1933/1966, s. 140) uznał teatry za dobra i usługi centralne typu wyższego i najwyższego, a więc oferowane w ośrodkach centralnych i obsługujące większy region. Na podstawie podziału Śleszyńskiego (2004, s. 247) działalność teatralną można natomiast zakwalifikować do usług niższego rzędu, ponieważ została do nich przyporządkowana „pozostała działalność usługowa komunalna, socjalna i indywidualna” – sekcja O według Europejskiej Klasyfikacji Działalności (GUS, 1990) – do której przypisano m.in. działalność zespołów teatralnych (Polska Klasyfikacja Działalności)³. Scentralizowana lokalizacja i ograniczona dostępność świadczą jednak o tym, że nie należy uznawać teatru za jedną z usług pierwszej potrzeby; te zaś charakteryzują się znacznie bardziej rozproszonym rozmieszczeniem. Współcześnie teatry uważa się również za dobra kreatywne – klubowe i zlokalizowane (Stachowiak, 2017, s. 165). Do głównych czynników decydujących o umiejscowieniu teatrów należą: „duża liczba mieszkańców, wysokie aspiracje kulturalne mieszkańców, dobre wykształcenie mieszkańców, centralne położenie, obecność wyższych uczelni (zwłaszcza humanistycznych), dobra dostępność komunikacyjna” (Kłosowski, 2021, s. 62).

Celem niniejszego artykułu jest określenie statusu przestrzennego, społecznego i artystycznego miejsc działalności teatralnej podczas zawieszenia działalności teatrów i organizacji wydarzeń teatralnych

z udziałem publiczności w związku z rozprzestrzenianiem się koronawirusa SARS-CoV-2 w Polsce w 2020 i 2021 r. Na podstawie przeglądu literatury z zakresu geografii człowieka, wiedzy o teatrze i performatyce, a także materiałów na temat funkcjonowania teatrów w Polsce w czasie ograniczeń wynikających z pandemii COVID-19 oraz własnych obserwacji dokonano próby określenia znaczenia miejsca dla teatru. Dane empiryczne zebrano w czasie obowiązywania stanu epidemii i po jego odwołaniu poprzez osobiste uczestnictwo w wydarzeniach teatralnych – zarówno *in situ* (przede wszystkim w Warszawie, ale również okazjonalnie w innych częściach Polski), jak i online – a także bezpośrednią obserwację w terenie, czego świadectwem są wybrane fotografie.

Najpierw zostanie przedstawiona koncepcja miejsca (kluczowego pojęcia w tekście) w geografii człowieka, a także koncepcje jego negacji (jak ang. *placelessness* i fr. *non-lieu*). Następnie refleksja będzie przeniesiona na grunt performatyki za pośrednictwem takich terminów jak – z angielskiego – *liveness* i *here-ness* (trudno przetłumaczalnych na język polski). Przedstawione założenia teoretyczne posłużą interpretacji sytuacji miejsc teatralnych w Polsce w czasie lockdownu, kiedy zamknięto obiekty kulturalne, a działalność teatrów albo została całkiem wstrzymana, albo przeniosła się do internetu.

2. MIEJSCE I BRAK MIEJSKA

U podstaw analizy leży podejście do teatru w kategorii miejsca. Pojmowanie teatru jako miejsca zostało drastycznie zaburzone w sytuacji, kiedy teatr działał, choć miejsca teatralne nie funkcjonowały. Miejsce stanowi jedno z najważniejszych pojęć w geografii. Cresswell (2015, s. 19) określił miejsce jako przestrzeń obdarzoną znaczeniem w kontekście władzy. Miejsce definiowano też jako wycinek przestrzeni geograficznej, zajmowany przez jakąś osobę lub rzecz (Duncan, 1994; Goodall, 1987, s. 354).

W geografii człowieka uwydatnia się to, jakie wartości nadawane są miejscom przez ludzi: „Charakter miejsc zmienia się wraz ze zmianami kultury i społeczeństwa. Przede wszystkim zaś miejsca coś znaczą” (Walmsley i Lewis, 1997, s. 254). Funkcja miejsca, czyli „jego społeczna rola polegająca na zaspokojeniu pewnej części potrzeb indywidualnych i społecznych” (Suliborski, 2016, s. 83), przejawia się w czterech aspektach: formie, eksploatacji, percepcji i znaczeniu. Humanistyczne podejście do miejsca w geografii eksponuje wymiar empiryczny (Price, 2013, s. 123; Tuan, 2001). W ramach humanistycznej orientacji w badaniach miejsc w geografii człowieka łączy się „wyobrażenia» przestrzeni” w wymiarze geograficznym (dotyczące przestrzeni fizycznej, krajobrazu, klasyfikacji miejsc i powiązań między nimi),

socjologicznym (procesy i relacje społeczne) i kulturowym (postrzeganie miejsc i nadawanie znaczeń) (Wójcik i Suliborski, 2021, s. 24).

Działek (2021, s. 45) w proponowanym przez siebie ujęciu geografii sztuki za jedną z podstawowych jednostek analizy obrał „miejsca artystyczne”, które „umożliwiają spojrzenie na organizację przestrzenną w skali lokalnej i regionalnej, w mikro- i mezoskali społecznej i terytorialnej”. Pojęcie miejsca teatralnego pojawiało się w literaturze teatrologicznej, ale bez precyzyjnej konceptualizacji. Tak np. brzmi pierwsze zdanie hasła „miejsce teatralne” (fr. *lieu théâtral*) w słowniku Pavisa (1998, s. 290):

Razem z przemianami architektury teatralnej, idącymi w parze z negacją sceny *à l'italienne* i sceny frontalnej, a także wraz z wynajdowaniem nietradycyjnych form działalności teatralnej, a głównie wraz z poszukiwaniem bardziej ścisłego kontaktu z publicznością, zaczęto szukać nowych m.t., organizując przedstawienia na placach, rynkach, dworcach, w szkołach, fabrykach itp.

Ostrowska, badaczka w dziedzinie performatyki, w następujący sposób rozróżniła teatralne miejsce od przestrzeni: „Przestrzenią w moim tekście będę określała to, co konwencjonalnie nazywane jest układem sceny i widowni. Miejscem natomiast będę nazywała to, co odnosi się do umieszczenia owej relacji w szerszym kontekście otoczenia i środowiska – zarówno fizycznego, jak i kulturowego” (Ostrowska, 2014, s. 16). Autor niniejszego artykułu zdefiniował miejsce teatralne jako „stałą siedzibę i własną przestrzeń sceniczną” danego podmiotu teatralnego (Uhlig, 2020, s. 47).

Miejsce bez użytkowników przestaje być miejscem. Relp (1976, s. 92), jeszcze przed nastaniem epoki internetu, w książce *Place and Placelessness* uznał, że środki masowego przekazu – takie jak prasa, radio, telewizja – wywierają ogromny wpływ na miejsca, ponieważ zredukowały potrzebę kontaktu twarzą w twarz i uwolniły społeczności od ograniczeń geograficznych. Klasycznej pracy Relpa nie przełożono na język polski, więc tytułowe pojęcie jedynie roboczo można przetłumaczyć jako ‘bezmiejscowość’. Wśród różnych typów „miejsc bez miejsca” wyróżniono w literaturze – obok przejściowych, z ograniczonym dostępem, utraconych i wyobrażonych – miejsca zapośredniczone przez media, takie jak: film, telewizja, gry komputerowe, symulatory wirtualnej rzeczywistości (Gebauer i in., 2015, s. 14).

Miejsce można też zanegować ze względu na labilność, tymczasowość, brak stałych cech. Antropolog Augé wyznaczył kategorię „nie-miejsc” (w opozycji do „miejsc” w rozumieniu antropologicznym) i wyjaśnił je jako „dwie komplementarne, ale odrębne rzeczywistości: przestrzenie ustanawiane w relacji do pewnych celów (transport, tranzyt, handel, wypoczynek) i relacje, które jednostki utrzymują z tymi przestrzeniami”

(Augé, 2011, s. 64). Wśród przykładów nie-miejsc wymieniał: lotniska i samoloty, dworce i pociągi, autostrady i samochody, supermarkety, hotele, obozy przejściowe. „Ich istotę stanowi tranzytywność: lotnisko, galeria handlowa, autostrada, terminale komputerowe, a także sieć internetowa są wyłącznie szlakami przejścia, buforami wymuszającymi stałe przemieszczanie się do jakiegoś «gdzie indziej»” – omówił termin Augégo Czapliński (2014, s. 271). O „nie-miejscach” w kontekście przedstawień teatralnych – jednak jako o elementach świata przedstawionego – pisała Latawiec (2014). Internet, jako przestrzeń przepływów (w nawiązaniu do pojęcia wprowadzonego przez Castellsa), może być uznany za nie-miejsce, ponieważ podstawą zrozumienia nie-miejsc jest jego przejściowość i dynamiczność (van Es, 2007).

3. NAŻYWOŚĆ I NAMIEJSCOWOŚĆ

Jedną z ważniejszych kategorii, w których rozpatruje się teatr i widowiska, stała się nażywość. Angielski wyraz *liveness* (powszechnie tłumaczony na język polski w tekstach z zakresu performatyki i wiedzy o teatrze jako ‘nażywość’) oznacza właściwość odbywania się na żywo – poczucie, że dany performans dzieje się tu i teraz (Allain i Harvie, 2014, s. 203). W performatyce pojęcie to spopularyzował przede wszystkim Auslander, który w wydanej już w 1999 r. książce pt. *Liveness: Performance in a Mediatized Culture* poddał refleksji status widowisk na żywo (ang. *live*) i w ogóle pojęcie bycia na żywo (ang. *liveness*) w obliczu ogromnej roli środków masowego przekazu w kulturze. Po 23 latach przyznał, że COVID całkowicie zmienił obraz rzeczywistości, w jednej chwili uniemożliwiając jakiegokolwiek widowiska na żywo w tradycyjnej formie (Auslander, 2023, s. IX). Wcześniej Auslander (2012, s. 9) pisał o „nażywości cyfrowej”, argumentując, że niektóre artefakty technologiczne (np. strona internetowa, sieć, komputer) zgłaszają „roszczenie” wobec swojej „publiczności” (ang. *audience*), aby ta uznała ich nażywość.

Thrift, geograf, przywołał termin „nażywość” na marginesie tematu performatywności, stwierdzając, że w przypadku takich performansów jak opera i muzyka country nagranie może stanowić ich główną siłę napędową. Odnosząc się do Auslandera w przypisie, wspominał o ożywionej debacie na temat, czy w świecie nasyconym mediami to pojęcie ma jeszcze sens (Thrift, 2004, s. 130, 134). A pisał to już dwie dekady przed pandemią.

Sugiera zwrócić uwagę na utrwalone (co zyskało odzwierciedlenie m.in. w pracy Auslandera) przekonanie o binarnej opozycji między tym, co na żywo, a tym, co odtwarzane, oraz związane z tym wartościowanie, co mogłoby zostać podważone przez uznanie światów realnego

i wirtualnego za komplementarne i w konsekwencji przyjąć „zmierzch «nażywości» jako kluczowego pojęcia teatologii i performatyki” (Sugiera, 2017, s. 149).

Auslander w trzecim, uzupełnionym o kontekst pandemiczny, wydaniu swojego *opus magnum* podkreślił, że w czasie pandemii COVID-19 nastąpiło bezprecedensowe połączenie przestrzeni domu, pracy i wypoczynku. Na przykładzie siatki twarzy widocznej na ekranie podczas spotkań i transmisji online widać, jak zatarły się podziały między strefami edukacji, biznesu i sztuki, jako że „wszystko miało miejsce w tej samej wirtualnej przestrzeni” (oryg. ang. *everything took place in the same virtual space*) (Auslander, 2023, s. 63). Taka siatka nie sprawdziła się jednak, zdaniem Auslandera, w przypadku produkcji teatralnych, ponieważ nie funkcjonowała dobrze w charakterze przestrzeni fikcji i reprezentacji; trudno było sprawić, żeby – jako kojarząca się z wideokonferencją – reprezentowała co innego. Podejmowano zresztą różne próby przekroczenia tych fizycznych i technicznych ograniczeń w Polsce i na całym świecie (np. zob. Liodaki i Velegrak, 2022; Sermon i in., 2022). Pojawienie się nowego rodzaju publiczności podczas lockdownu wymagało wynalezienia nowego rodzaju cyfrowej współobecności i aktywności, innego niż w przypadku fizycznej bliskości artysty z odbiorcą (Burzyńska, 2023, s. 93). Lockdown ujawnił prymat jednoczesności nad zbieżnością miejsca.

W odniesieniu do internetu za to często, dość intuicyjnie, używa się metafor przestrzennych. Przenikanie się geografii i internetu znajduje odzwierciedlenie choćby w takich sformułowaniach, jak: „wejść do internetu”, „poruszać się po sieci”, „odwiedzić stronę internetową” (Janc, 2017, s. 25). Związki internetu z przestrzenią rzeczywistą przejawiają się też m.in. w przewyżnianiu fizycznego dystansu poprzez komunikację w sieci. Cyberprzestrzeń stała się również podstawą cyberkultury, czyli nowego paradygmatu kultury w dobie rozwoju nowych technologii, zwłaszcza mediów cyfrowych, przy czym – jak zaznacza Zawojski (2018, s. 80) – należy „uwzględnić swoiste przesunięcie ze świata materialnego do immaterialnego”. W dobie rozwoju mediów cyfrowych próbuje się dokonywać rekonceptualizacji idei miejsca, rozszerzając ją o rzeczywistość wirtualną (Kotus i in., 2018). Przestrzeń i miejsce stały się kategoriami dyskursywnymi.

Dotychczasowa ranga miejsca w widowisku uległa obniżeniu. Fischer-Lichte (2018, s. 79) zwracała uwagę, że „przestrzeń architektoniczno-geometryczna istnieje uprzednio wobec przedstawienia i nie znika po jego zakończeniu”, aczkolwiek widowiska mogą też odbywać się poza właściwymi im miejscami (np. przedstawienia uliczne). Carlson (2013) jako cechę fundamentalną zarówno dla teatralnej fikcji, jak i doświadczeń publiczności zaproponował termin *here-ness*. Użył tego określenia w ścisłym związku z fenomenem obecności i kategorią czasu. Przedłożył natomiast przestrzeń nad czas w związku ze

zwrotem przestrzennym w estetyce teatralnej. Uznał też, że analiza przestrzeni miejskiej i dynamika fizycznych lokalizacji stały się jednym z głównych obszarów zainteresowań współczesnej nauki o teatrze i performansie. Parafrazując zdanie Thorntona Wildera z teoretycznego eseju o dramacie pt. *Some Thoughts on Playwriting*, stwierdził, że „na scenie zawsze jest tutaj” (oryg. ang. *on the stage it is always here*) (Carlson, 2013, s. 16), zamieniając oryginalne „teraz” (ang. *now*) na „tu” (ang. *here*). Pisał to jednak dekadę przed pandemią COVID-19. Zwrócił za to uwagę, jak względne okazuje się pojęcie „tutaj” (np. inne są „tu” autora tekstu i znajdującego się gdzie indziej czytelnika). Podobnie jak w przypadku *liveness* trudno znaleźć w języku polskim odpowiednik neologizmu Carlsona. Można przetłumaczyć *here-ness* jako ‘tutejszość’, ‘tu-bycie’ (analogicznie do Heideggerowskiego *Dasein*), a może ‘namiejscowość’ (choć, podobnie jak w przypadku „bezmiejscowości”, mylnie może się kojarzyć z „miejscowością”).

W teatrze zwanym tradycyjnym (czyli odbywającym się przy fizycznej, bezpośredniej współobecności wykonawców i widzów) przedstawienie i jego odbiór odbywały się zarówno w tym samym czasie, jak i w tym samym miejscu. „Tu” szło w parze z „teraz” (pominięte zostaną przy tej okazji specyficzne zjawiska, takie jak Teatr Telewizji czy Teatr Polskiego Radia, które już były pomyślane jako formy audycji w środkach masowego przekazu, obecnie uznawanych za media tradycyjne). Rozdzielenie tych wymiarów w trakcie lockdownu podważyło równorzędność czasu i miejsca w teatrze. Miejsce nie stanowiło konstytutywnej cechy widowiska na żywo.

4. STATUS IN STATU PANDEMIAE

W stanie pandemii zmienił się status miejsc teatralnych, co oznacza zmianę znaczenia i potencjału danego miejsca w przestrzeni miejskiej, jego funkcji, rangi, pozycji organizacyjnej, recepcji społecznej, oddziaływania na otoczenie, wpływu na rozwój. W słownikach najczęściej definiuje się „status” jako ‘pozycję społeczną’ lub ‘stan (prawny)’ (Kopaliński, 2004, s. 472; zob. też: Kamińska-Szmaj, 2001, s. 754; Markowski, 2007, s. 1102; Markowski i Pawelec, 2002, s. 701–702; Szymczak, 1989, s. 325). Status może dotyczyć jednostki, grupy, organizacji, instytucji, czy też terytorium. Zgodnie z kulturowym podejściem w geografii człowieka i biorąc pod uwagę wieloznaczność samego słowa „teatr” (które może odnosić się do miejsca, grupy artystycznej, praktyk kulturowych, dziedziny sztuki), uznaje się, że status miejsc teatralnych zależy nie tylko od usytuowania obiektów o funkcjach teatralnych, lecz także od statusu teatru jako sztuki, a ten – co ujawnił lockdown w latach 2020–2021 – może ulegać gwałtownym zmianom.

Krajewski i Frąckowiak w kontekście swoich badań dotyczących strategii działania teatrów podczas pandemii, odnosząc się do kategorii pola Pierre'a Bourdieugo, zaproponowali termin „sytuowanie” instytucji teatralnej, co oznacza „wyobrażenia tych, którzy tego rodzaju podmiotami kierują, są w nich zatrudnieni lub w znaczący sposób określają ich działanie na temat pozycji teatru rozumianego jako aktor obecny w obrębie pola teatralnego” (Krajewski i Frąckowiak, 2021a, s. 30). Pomimo stosowania geograficznych metafor tytułowe pytanie „Gdzie jest teatr?” dotyczy statusu instytucji, a nie lokalizacji miejsc teatralnych. Słowo „status” zostało zresztą użyte przez autorów w różnych znaczeniach: w odniesieniu do formy organizacyjnej teatru (publiczny, prywatny, społeczny, nieformalny), pozycji instytucji w rzeczywistości społecznej, a także kondycji ekonomicznej osób związanych z teatrem i statusu widza. Autorzy raportu z badań na temat strategii adaptacyjnych prowadzenia teatrów w pandemii, opierając się na wywiadach przeprowadzonych z dyrektorami teatrów, określili działalność teatrów w internecie jako możliwość, wyzwanie i problem, a także podeszli do przeniesienia się do sieci jak do przemieszczenia: „online jako nowe «miejsce» obecności ich instytucji, pracy zespołów, spotkania z widzami jawiło się jako wyzwanie” (Krajewski i Frąckowiak, 2021b, s. 84). W tym samym raporcie zauważono: „Dodatkowo powszechnie wyrażanym podczas wywiadów przekonaniem było wskazanie, że teatr i sieć należą do różnych światów, pomiędzy którymi istnieje trudna do przewyciężenia niezgodność. «Teatr online to nie jest teatr», bo istotą tego ostatniego jest bezpośrednią (sic!) interakcja z widzem” (Krajewski i Frąckowiak, 2021b, s. 21). W tytule drugiego z raportów wydanych przez Instytut Teatralny w ramach badań polskiego życia teatralnego w czasie pandemii użyto określenia „przestrzeń online”, choć już we wstępie zaznaczono: „Wiemy, że dla znacznej części praktyków i widzów teatralnych forma online’owa kłóci się z istotą teatru, której sedna upatrują w bezpośrednim spotkaniu w tym samym czasie i miejscu, synchroniczności relacji, żywym kontakcie widza i twórcy” (Buchner i in., 2021, s. 5).

Instytut Teatralny zrealizował także kolejne badania życia teatralnego w Polsce w okresie pandemicznym w 2020 r.: dotyczące sytuacji artystów i innych pracowników, publiczności, krytyki oraz teatru amatorskiego (Babicka i Dudkiewicz, 2021; Ćwikła i in., 2021; Ilczuk i in., 2021; Kalinowska i in., 2020 [właśc. 2021]; Kietlińska, 2021; zob. też: Kalinowska i Kułakowska, 2021). Wiele zawartych w nich obserwacji dotyczyło statusu miejsca teatralnego, nawet jeśli nie zostało to tak nazwane wprost. W raporcie z badań dotyczących osób pracujących w teatrze (m.in. zajmujących się promocją i komunikacją) pojawiło się stwierdzenie, że „w pandemii to Facebook stał się sceną” (Kalinowska i in., 2020 [właśc. 2021], s. 89). Badania publiczności wykazały, że

respondentkom i respondentom w teatrze online brakowało przede wszystkim „rytuału wyjścia” do teatru, a także „samego budynku teatru”, „przestrzeni stworzonej dla danego projektu”, aż wreszcie szeroko pojętej „nażywości», która poza opisanymi już składowymi doświadczenia teatralnego zawiera potrzebę bliskości sceny, aktorów i innych widzów” (Kietlińska, 2021, s. 29–30). Podane braki były zatem związane w dużym stopniu z miejscem teatralnym. Wskazano jednak także zalety internetowej oferty teatralnej, które miały charakter przestrzenny, takie jak: „przełamanie barier geograficznych”, umożliwienie oglądania detali „niewidocznych w normalnych warunkach z poziomu widowni” oraz... możliwość stworzenia miejsca teatralnego we własnym domu poprzez odpowiednie zaaranżowanie przestrzeni domowej (Kietlińska, 2021, s. 21–22). „Działalność teatrów w pandemii – zarówno w formie online, jak w krótkich momentach otwarcia – pokazała, że potrzeba istnienia teatru jest po obu stronach, twórców i publiczności” – tym zdaniem kończy się zaś analiza przygotowana na zamówienie Biura Analiz, Dokumentacji i Korespondencji Kancelarii Senatu RP (Płoski, 2021, s. 22). W badaniu dotyczącym ogólnie życia codziennego Polaków w ciągu pierwszego miesiąca lockdownu respondenci wskazywali na zintensyfikowane korzystanie z kultury online jako sposób reakcji na zmiany wywołane pandemią (choć zwrócono również uwagę na nadmiar oferty kulturalnej w sieci), przy czym w odpowiedzi na pytanie, czego najbardziej im brakowało, na pierwszym miejscu podawali kontakty z ludźmi, następnie ulubione aktywności, rutynę i „normalność”, „wolność i swobodę”, a dopiero na dalszym miejscu usługi (w tym kulturalne) (Drozdowski i in., 2020).

Szczegółowe dokumentacje kolejnych sezonów teatralnych – *Teatr w Polsce* – wydawał kiedyś Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego, jednak ostatnia, za sezon 2020/2021, ukazała się w 2022 r. Nadal coroczne opracowania na temat działalności teatrów i instytucji muzycznych (z czego około 3/4 to teatry dramatyczne, lalkowe i muzyczne) publikuje Główny Urząd Statystyczny (GUS, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024a; GUS i Urząd Statystyczny w Krakowie, 2023). Można z nich wywnioskować, że jeszcze w 2023 r. polski teatr nie odzyskał kondycji sprzed pandemii COVID-19, ponieważ widownia pokazów artystycznych była o 2,1 mln osób mniejsza niż w 2019 r. Mimo że na koniec 2019 r. też zaobserwowano spadek liczby widzów przedstawień i słuchaczy koncertów (o 3,6% w porównaniu z 2018 r.), w 2020 r. ten spadek w stosunku do roku poprzedniego wynosił już 68,7% (z 14,4 mln do 4,5 mln). Chociaż podana liczba podmiotów mających własny zespół artystyczny w 2020 r. była wyższa niż rok wcześniej (194 do 188), to liczba scen zmalała o jedną (373 do 374). W następnych latach liczby przedstawień i odbiorców systematycznie rosły, przy czym i tak w 2023 r. osiągnęły niższą wartość niż cztery lata wcześniej:

69,5 tys. przedstawień i koncertów w 2019 r., a 59 tys. w 2023 r. (zwiększyła się jedynie liczba premier w ciągu roku – z 730 do 798). Największy przyrost publiczności zanotowano w 2022 r. (prawie dwukrotny w porównaniu z 2021 r.), czyli po zniesieniu ograniczeń. Zmalała za to liczba wydarzeń online i ich widzów. Liczba podmiotów zmieniała się nieznacznie i nieregularnie. Mimo że 31 grudnia 2022 r., według GUS, działalność sceniczną prowadziło 208 teatrów i instytucji muzycznych, 182 z nich miały własny zespół artystyczny, co stanowiło spadek wobec lat poprzednich (w poprzednich latach podawano tylko liczbę tych z własnym zespołem). Po roku zmieniała się jedynie pierwsza wartość (spadek z 208 do 207). Liczba scen, którymi dysponowały teatry i instytucje muzyczne (czyli to, co najbardziej wiąże się ze statusem miejsc teatralnych), na koniec 2023 r. wynosiła 369, więc o 10 więcej niż rok wcześniej, za to o 5 mniej niż w ostatnim roku przed pandemią.

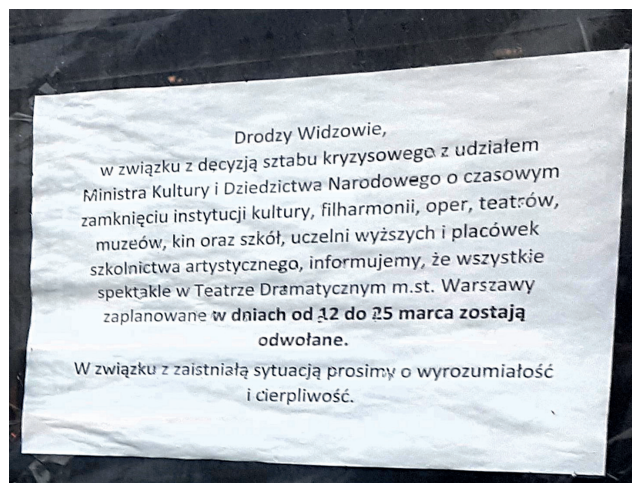
Teatry należały do instytucji kultury, które najbardziej ucierpiały z powodu ograniczenia działalności gospodarczej (Sanetra-Szeliga, 2021). W Warszawie w stosunku do poprzedzającego pandemię roku 2019 procentowy spadek liczby uczestników wydarzeń teatralnych w trybie stacjonarnym odnotowany w 2021 r. był niższy niż w 2020 r., przy czym liczba wydarzeń w 2021 r. rosła szybciej niż liczba widzów. Zaobserwowano także większy spadek frekwencji w porównaniu do Łodzi i Krakowa (Koryś i in., 2022, s. 15). Emblematyczne jawią się dwa warszawskie przykłady: Scena na Woli im. Tadeusza Łomnickiego i centrum lokalne Lubelska 30/32. W obu przypadkach kryzys pandemiczny zbiegł się w czasie z kłopotami z siedzibą teatru, a lockdown zaburzył zaplanowane działania związane z ciągłością funkcjonowania danych miejsc i podmiotów teatralnych. Jeszcze w listopadzie 2019 r., po zakupie od Santander Bank Polska budynku przy ul. Kasprzaka 22 w dzielnicy Wola (rysunek 1), stołeczny samorząd zapowiadał przeniesienie pozostającego od

2016 r. bez stałej siedziby Teatru Żydowskiego im. Estery Rachel i Idy Kamińskich do obiektu, w którym od 1976 r. działał Teatr na Woli (od 2013 r. jako Scena na Woli Teatru Dramatycznego m.st. Warszawy). Zmianę użytkownika miejsca teatralnego zapowiadano już na sezon teatralny 2020/2021; następnie ogłaszano, że Teatr Dramatyczny ma opuścić obiekt do końca 2020 r., a Teatr Żydowski wprowadzi się dopiero po modernizacji budynku. Po pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę w 2022 r. Warszawskie Centrum Pomocy Rodzinie prowadziło tam punkt pobytu długoterminowego dla uchodźców z Ukrainy, zatem obiekt zupełnie zmienił swoje przeznaczenie. Miejsce stało się reliktem pierwszego lockdownu, ponieważ jeszcze po zniesieniu obostrzeń epidemicznych na drzwiach nieczynnego obiektu widniała informacja o zamknięciu teatru do 25 marca (sic!) 2020 r. z prośbą o „wrozumiałość i cierpliwość” (rysunek 2).

Również na krótko przed wybuchem epidemii COVID-19, w grudniu 2019 r., Powiatowy Inspektor Nadzoru Budowlanego dla m.st. Warszawy wydał decyzję o wyłączeniu z użytkowania ze względu na groźbę zawalenia budynku mieszkalno-usługowego przy ul. Lubelskiej 30/32 na Kamionku (rysunek 3), w dzielnicy administracyjnej Praga-Południe. W zabytkowej kamienicy mieściły się pracownie artystyczne, a przede wszystkim podmioty teatralne: Studium Teatralne, Komuna Warszawa (wcześniej Komuna Otwock), stowarzyszenie Sztuka Nowa i Stowarzyszenie Pedagogów Teatru (które we czwórkę od 2017 r. tworzyły wspólny projekt Centrum Lubelska 30/32), a także teatr Scena Lubelska 30/32 oraz Polski Ośrodek Międzynarodowego Stowarzyszenia Teatrów dla Dzieci i Młodzieży ASSITEJ. Od razu dzięki władzom miasta i dzielnicy Śródmieście część zespołów dostała możliwość tymczasowego przeprowadzenia się do dawnej szkoły przy ul. Emilii Plater 31 (rysunek 4), w ścisłym centrum stolicy. Komuna Warszawa w nowym obiekcie

Rysunek 1. Dawna siedziba teatru na Woli w Warszawie, ul. Kasprzaka 22
Źródło: W. Uhlig, 21 grudnia 2023 r.

Rysunek 2. Komunikat na drzwiach Sceny na Woli w Warszawie, ul. Kasprzaka 22
Źródło: W. Uhlig, 21 grudnia 2023 r.

działała już od stycznia 2020 r., przy czym oficjalny wieczór otwarcia miejsca teatralnego nazwanego po prostu Szkołą – jako nowej siedziby Komuny, Stowarzyszenia Pedagogów Teatru i Sztuki Nowej – nastąpił dopiero 19 czerwca 2020 r. Paradoksalnie w tym przypadku kryzys mógł podnieść status miejsca teatralnego (w przeciwieństwie do teatru na Woli). Dworakowska (2022, s. 22–23) pisała:

Kamienica na ul. Lubelskiej 30/32 była z pewnością istotną częścią tożsamości grupy, której wraz z innymi podmiotami udało się stworzyć tam nowe centrum kultury, a podróż na Kamionek dla niektórych widzów stanowiła o wyjątkowości wieczoru teatralnego. Jednak lokalizacja w Śródmieściu zwiększyła fizyczną dostępność Komuny, również dla zwykłych przechodniów idących wzdłuż ul. Emilii Plater, a także jej symboliczną widzialność, nie tylko dla potencjalnej, nowej publiczności, ale także dla artystów, organizacji i innych podmiotów szukających miejsca dla swoich inicjatyw.

Studium Teatralne, które miało przy Lubelskiej swoją siedzibę najdłużej i nie przeniosło się do Śródmieścia wraz z innymi podmiotami tworzącymi Centrum Lubelska 30/32 (L30/32), formalnie zakończyło działalność w 2022 r. Scena Lubelska 30/32 prezentowała spektakle w różnych miejscach w Warszawie, a Fundacja Sceny Lubelska 30/32 nadal organizowała coroczne Święto ulicy Skaryszewskiej. Planuje się przywrócenie działalności artystycznej w kamienicy po modernizacji. Podobnie jak w przypadku teatru na Woli przewidywano oddanie do użytku miejsca teatralnego w 2025 r.

Rysunek 3. Budynek przy ul. Lubelskiej 30/32 w Warszawie
Źródło: W. Uhlig, 27 maja 2017 r.

Powyższe przypadki ilustrują dwie formy zmiany statusu miejsca teatralnego: zawieszenie i przeniesienie. Zarówno miejsce przy Lubelskiej, jak i przy Kasprzaka nie wróciło do funkcjonowania po pandemii, mimo że – według zapowiedzi – działalność

Rysunek 4. Brama Szkoły, ul. Emilii Plater 31 w Warszawie
Źródło: W. Uhlig, 15 czerwca 2024 r.

teatralna ma tam być wznowiona. Natomiast podmioty, które wcześniej miały w nich swoją siedzibę, prowadzą działalność gdzie indziej: Teatr Dramatyczny nadal dysponuje trzema scenami w Pałacu Kultury i Nauki i przy ul. Olesińskiej 21, Komuna Warszawa przeniosła się na ul. E. Plater 31; Teatr Żydowski póki co gra w siedzibie przy ul. Senatorskiej 35 i w Klubie Dowództwa Garnizonu Warszawa przy al. Niepodległości 141a. Dawne miejsca utraciły zatem swój status, ale część funkcjonujących w nich podmiotów dostała (w niektórych przypadkach tymczasowo) nowe miejsca. Mimo że problemy z siedzibą zaczęły się jeszcze przed pandemią, lockdown umocnił tę zmianę statusu. W większości przypadków w Warszawie i innych miejscowościach w Polsce miejsca teatralne wróciły jednak do swojej działalności w sposób zbliżony do okresu przedpandemicznego. Zamknięcie podważyło za to ich status, ponieważ na czas zawieszenia przestały pełnić swoje funkcje. Niektóre odzyskały je prędkiej, inne później; niekiedy w osłabionej formie. Z pewnością temat ze względu na swoją złożoność wymaga dalszych opracowań.

Odejście od miejsc w budynkach na rzecz internetu było spowodowane szczególną sytuacją i nie zaobserwowano wyraźnego przeobrażenia statusu miejsc w kolejnych latach po 2021 r. Świadczą o tym nieznaczne ilościowe i jakościowe zmiany w ogólnym sposobie funkcjonowania teatru (na co składają się np.: liczba scen, funkcje obiektów, organizacja teatrów, regularność i forma widowisk). Międzynarodowy Festiwal Teatralny Boska Komedia, odbywający się co roku w grudniu w Krakowie, w ramach którego spektakle prezentowane są w różnych miejscach teatralnych, takich jak m.in.: Teatr Łaźnia Nowa, Teatr im. Juliusza Słowackiego, Narodowy Stary Teatr im. Heleny Modrzejewskiej czy Akademia Sztuk Teatralnych im. Stanisława Wyspiańskiego, w 2020 r. mógł zostać zorganizowany jedynie online. Przedstawienia transmitowano na platformie Play Kraków. Rok później miał formułę hybrydową – część pokazów odbyła się wyłącznie na miejscu, a część online. Późniejsze edycje miały już charakter stacjonarny. Ponadto wydaje się, że

transmisje spektakli w internecie nie stały się popularne. Platforma internetowa TheMuBa, której inicjatorem w 2018 r. był znany aktor, Borys Szyc, przepadła bez echa w 2021 r. W październiku 2020 r. warszawski Teatr Powszechny uruchomił własny kanał VOD, który działa do tej pory (stan na 28 listopada 2024 r.), aczkolwiek spektakle udostępniane tam są sporadycznie. W listopadzie 2022 r., czyli już po zniesieniu stanu epidemii, na polskim rynku zaczęła działać czeska platforma streamingowa Dramox. Jak zauważyła Obarska (2023, ostatni akapit): „W środowisku teatralnym Dramox raczej nie funkcjonuje, nie jest tematem rozmów ani powszechnie używaną platformą, która miałaby szansę konkurować z serialami czy filmami na żądanie”. Z własnych obserwacji i analizy wynika też, że dostęp do spektakli w internecie nie stanowi silnej konkurencji dla miejsc teatralnych. W subiektywnym odczuciu zaś można zauważyć spadek frekwencji w teatrach, przy czym, biorąc pod uwagę niewielką skalę spektakli online, raczej nie było to spowodowane przeniesieniem teatru do sieci.

5. ZAMKNIĘCIE – WYZWANIE

W okresie zawieszenia pracy teatrów i organizacji wydarzeń teatralnych z udziałem publiczności w Polsce w związku z pandemią COVID-19 w latach 2020–2021 zmianie uległ status miejsc działalności teatralnej: przestrzenny (działalność teatru w fizycznej lokalizacji, funkcje i znaczenie obiektu w przestrzeni rzeczywistej), społeczny i antropologiczny (postrzeganie i doświadczanie teatru i danego miejsca jako takiego przez różne grupy społeczne) oraz artystyczny (znaczenie miejsca dla twórczości teatralnej). Teatr jako jedna z usług centralnych, o potencjale centrotwórczym, powszechnie kojarzy się z instytucjami miejskimi. Chociaż okazało się, że teatr może działać bez miejsca, jego pełne, właściwe funkcjonowanie w dłuższej perspektywie czasowej wymagało powrotu do działalności stacjonarnej. Z punktu widzenia geografii kultury o statusie miejsca świadczy sposób użytkowania i wartościowania danej przestrzeni. Dlatego sam obiekt bez czynnego pełnienia swojej funkcji przestaje być miejscem teatralnym; może też zmieniać swoje przeznaczenie. W większym stopniu w trakcie lockdownu wyszło za to na jaw, że miasto może działać bez teatru. Trudno uznać ten rodzaj sztuki za usługę pierwszej potrzeby (jak sklepy spożywcze czy podstawowa opieka zdrowotna). W szczególności miejsca teatralne „ginęły” w dużych miastach, gdzie nie stanowiły takiej dominanty, jak w mniejszych miejscowościach. Niektóre miejsca nie przetrwały kryzysu i zniknęły z mapy miasta. Przykłady miejsc teatralnych przy ul. Kasprzaka i ul. Lubelskiej w Warszawie okazały się

szczególnie kryzysowe, ponieważ w ich przypadku lockdown zbiegł się w czasie z innymi problemami związanymi z siedzibą i działalnością poszczególnych teatrów korzystających z tych miejsc.

Specyfika teatru jako sztuki wiąże się z kategorią „nażywości” (co odsyła do odnoszącej się do nowych mediów koncepcji Philipa Auslandera, który po latach zaktualizował swoją pracę o kontekst pandemii COVID-19). Przeniesienie działalności artystycznej do „przestrzeni” online w czasie zamknięcia teatrów w fizycznej lokalizacji wywołało potrzebę uzupełnienia pojęcia miejsca o aspekt wirtualny. W związku z utratą czynnych funkcji teatralnych miejsc przeznaczonych wcześniej na działalność teatru w trakcie lockdownu zaistniała sytuacja braku dla teatru miejsca. Zaczęto traktować internet jak jego substytut. Sieć internetowa, jako strefa komunikacji między nadawcą a odbiorcą, jawi się jednak raczej jako nie-miejsce. Obecność teatru i publiczności w tym samym czasie okazała się ważniejsza od obecności w tym samym miejscu.

Zamknięcie teatrów stało się wyzwaniem dla artystów, pracowników i organizatorów działalności teatralnej oraz dla publiczności. Wymagało przezwyciężenia ograniczeń przestrzennych dla zachowania ciągłości pracy i wzajemnych relacji. Status miejsc teatralnych w przestrzeni miejskiej oraz w ramach prowadzenia i odbioru sztuki teatru jawi się niestabilny w obliczu zagrożenia epidemicznego. Na temat sytuacji teatru w czasie pandemii COVID-19 na bieżąco przeprowadzono badania dotyczące różnych aspektów funkcjonowania tej dziedziny. Z badań społecznych wynikało, że teatr bez miejsca nie jest traktowany jako teatr w pełni. Uczestnikom życia teatralnego i użytkownikom miejsc teatralnych brakowało kontaktu z fizycznym miejscem. Dlatego też forma online nie została się po zniesieniu lockdownu w takim stopniu jak choćby praca zdalna (tzw. *home office*) w niektórych innych branżach. Pandemia COVID-19 wpłynęła na funkcje miejsc i praktyk teatralnych w mieście, jednak ostatecznie teatr nie stał się niepotrzebny.

PRZYPISY

¹ Stan epidemii w Polsce został formalnie wprowadzony na mocy *Rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii*. Od 14 marca 2020 r. na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej obowiązywał stan zagrożenia epidemicznego w związku z zakażeniami wirusem SARS-CoV-2. Obowiązujący od 20 marca 2020 r. stan epidemii został odwołany przez ministra zdrowia dopiero 16 maja 2022 r., kiedy z kolei zastąpiono go stanem zagrożenia epidemicznego.

² Kolejne ograniczenia, a także ich przedłużanie lub zniesienie były ogłaszane na konferencjach prasowych przez ministrów (m.in. zdrowia oraz kultury i dziedzictwa narodowego) i prezesa Rady Ministrów, jak również publikowane na oficjalnej rządowej stronie internetowej (zob. m.in.: Ministerstwo

Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2020a, 2020b, 2021; Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, 2021). Podstawą prawną wprowadzanych restrykcji były rozporządzenia, stopniowo zmieniane i uchylane, np.: Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 listopada 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 marca 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 maja 2021 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii. Odpowiednie komunikaty wydawali też wojewodowie, np. Zarządzenie nr 92 Wojewody Mazowieckiego z 11 marca 2020 r. w sprawie zawieszenia imprez artystycznych i rozrywkowych na terenie województwa mazowieckiego.

³ Polska Klasyfikacja Działalności zastąpiła Europejską Klasyfikację Działalności na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 7 października 1997 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD) i obowiązywała, kiedy Śleszyński pisał cytowaną pracę. Z dniem 1 maja 2004 r. została zastąpiona przez PKD 2004 wraz z wejściem w życie Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 20 stycznia 2004 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD). PKD 2004 od 1 stycznia 2008 r. była zastępowana przez PKD 2007 na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD). W 2025 r. ma zostać wprowadzona nowa klasyfikacja (GUS, 2024b).

BIBLIOGRAFIA

- Allain, P., Harvie, J. (2014). *The Routledge companion to theatre and performance* (wyd. 2). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315779010>
- Augé, M. (2011). *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności* (tłum. R. Chymkowski). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Auslander, P. (2012). Digital liveness: A historico-philosophical perspective. *PAJ: A Journal of Performance and Art*, 34(3(102)), 3–11. https://doi.org/10.1162/PAJ_a_00106
- Auslander, P. (2023). *Liveness: Performance in a mediatized culture* (wyd. 3). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003031314>
- Babicka, M., Dudkiewicz, M. (2021, luty). *Tęgo się jedna pandemia tak łatwo nie przerwie. Raport z badań teatru amatorskiego w czasie pandemii*. Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego. <https://www.instytut-teatralny.pl/wp-content/uploads/2021/04/instytut-teatralny-raport-teatr-amatorski-w-pandemii.pdf>
- Buchner, A., Fereniec-Błońska, K., Kalinowska, K., Wierzbicka, M. (2021, luty). *Obecność teatrów w przestrzeni online w trakcie pandemii* [raport]. Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego. <https://www.instytut-teatralny.pl/dzialalnosc/raporty-i-badania/obecnosc-teatrow-w-przestrzeni-online-w-trakcie-pandemii-raport-z-badan/>
- Burzyńska, A.R. (2023). 'Close but far, human but square, normal but exhausting': Pandemic theatre in Poland. *Theatre Research International*, 48(1), 82–99. <https://doi.org/10.1017/S0307883322000426>
- Carlson, M. (2013). The theatre ici. W: E. Fischer-Lichte i B. Wihstutz (red.), *Performance and the politics of space: Theatre and topology* (s. 15–30). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203094914>
- Christaller, W. (1966). *Central places in Southern Germany* (tłum. C.W. Baskin). Prentice-Hall. (Oryginał został opublikowany w 1933 r.)
- Cresswell, T. (2015). *Place: An introduction* (wyd. 2). Wiley-Blackwell.
- Czapliński, P. (2014). Nie-miejsce. W: M. Saryusz-Wolska i R. Traba (red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* (s. 270–272). Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Ćwikła, M., Laberschek, M., Rapior, W., Smolarska, Z. (2021, luty). *Krytyka teatralna w Polsce w czasie pandemii COVID-19. Raport z badań*. Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego. <https://www.instytut-teatralny.pl/wp-content/uploads/2021/04/instytut-teatralny-raport-krytyka-teatralna-w-polsce-w-czasie-pandemii-covid-19.pdf>
- Drozdowski, R., Frąckowiak, M., Krajewski, M., Kubacka, M., Luczys, P., Modrzyk, A., Rogowski, Ł., Rura, P., Stamm, A. (2020). *Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z drugiego etapu badań*. Wydział Socjologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. https://socjologia.amu.edu.pl/images/pliki/Zycie_codzienne_w_czasach_pandemii._Raport_z_drugiego_etapu_badan_wersja_pe%05%82na.pdf
- Duncan, J. (1994). Place. W: R.J. Johnston, D. Gregory i D.M. Smith (red.), *The dictionary of human geography* (wyd. 3) (s. 442). Blackwell.
- Dworakowska, Z. (2022). Wszystko zależy od nas. W: Z. Dworakowska (red.), *Wszystko, co się jeszcze może zdarzyć. Komuna Warszawa w poszukiwaniu nowego modelu instytucji (2019–2022)* (s. 7–44). Komuna Warszawa. Pobrane 5 listopada 2024 r. z: <https://komuna.warszawa.pl/wszystko-co-sie-jeszcze-moze-zdarnyc-komuna-warszawa-w-poszukiwaniu-nowego-modelu-instytucji-2020-2022/>
- Działek, J. (2021). *Geografia sztuki. Struktury przestrzenne zjawisk i procesów artystycznych*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.
- Fischer-Lichte, E. (2018). *Performatywność. Wprowadzenie* (tłum. M. Borowska i M. Sugiera). Księgarnia Akademicka. <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/56253>
- Gebauer, M., Nielsen, H.T., Schlosser, J.T., Sørensen, B. (2015). The absence of place and time: Non-place and placelessness. W: M. Gebauer, H.T. Nielsen, J.T. Schlosser i B. Sørensen (red.), *Non-place: Representing placelessness in literature, media and culture* (s. 5–31). Aalborg University Press. <https://vbn.aau.dk/da/publications/non-place-representing-placelessness-in-literature-media-and-cult>
- Główny Urząd Statystyczny. (1990). *Europejska Klasyfikacja Działalności* (wyd. 1). Ośrodek Badawczo-Rozwojowy Statystyki.
- Główny Urząd Statystyczny. (2020, 11 maja). *Działalność teatrów i instytucji muzycznych w 2019 roku* [informacja sygnałna]. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/dzialalnosc-teatrow-i-instytucji-muzycznych-w-2019-roku,13,3.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2021, 11 maja). *Działalność teatrów i instytucji muzycznych w 2020 roku* [informacja sygnałna]. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/dzialalnosc-teatrow-i-instytucji-muzycznych-w-2020-roku,13,4.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2022, 11 maja). *Działalność teatrów i instytucji muzycznych w 2021 roku* [informacja sygnałna]. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/dzialalnosc-teatrow-i-instytucji-muzycznych-w-2021-roku,13,5.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2023, 17 kwietnia). *Działalność teatrów i instytucji muzycznych w 2022 roku* [informacja sygnałna]. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/dzialalnosc-teatrow-i-instytucji-muzycznych-w-2022-roku,13,7.html>
- Główny Urząd Statystyczny; Urząd Statystyczny w Krakowie. (2023, 28 września). *Kultura i dziedzictwo narodowe w 2022 r. / Culture and national heritage in 2022* [analiza statystyczna]. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/kultura-i-dziedzictwo-narodowe-w-2022-r-2,20.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2024a, 25 kwietnia). *Działalność teatrów i instytucji muzycznych w 2023 roku* [informacja sygnałna]. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/dzialalnosc-teatrow-i-instytucji-muzycznych-w-2023-roku,13,8.html>

- Główny Urząd Statystyczny. (2024b, 8 listopada). *Polska Klasyfikacja Działalności (PKD 2025)* [informacja]. <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/pkd-2025/>
- Goodall, B. (1987). *The Penguin dictionary of human geography*. Penguin Books.
- Ilczuk, D., Karpińska, A., Cholewicka, E., Gruszka-Dobrzyńska, E., Piwowar, K., Socha, Z. (2021, luty). *Artystki i artyści teatru w czasach COVID-19. „Dopóki jawi się przede mną kolejna premiera, będę walczyć”. Raport z badania*. Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego. <https://www.instytut-teatralny.pl/wp-content/uploads/2021/03/artystki-i-artysci-teatru-w-czasach-covid-19.pdf>
- Janc, K. (2017). *Geografia internetu*. Uniwersytet Wrocławski. https://drive.google.com/file/d/1wMEIYXv7JhvSiPayZsl2Ok_9V2o9fITW/view
- Kalinowska, K., Kułakowska, K. (red.). (2021). *Teatr w pandemii*. Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego.
- Kalinowska, K., Kułakowska, K., Bargielski, M., Buchner, A., Wierzbicka, M. (2020 [właśc. 2021], luty). *Pracownice i pracownicy teatrów w pandemii. Zawody teatralne w perspektywie antropologicznej* [raport]. Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego. <https://www.instytut-teatralny.pl/wp-content/uploads/2021/04/instytut-teatralny-raport-pracownice-i-pracownicy-teatrow-w-pandemii.pdf>
- Kamińska-Szmaj, I. (red.). (2001). *Słownik wyrazów obcych* (wyd. 1). Wydawnictwo Europa.
- Kietlińska, B. (2021, luty). „Kiedy skończy się kwarantanna i będzie można wrócić do teatru, ja wrócę”. *Raport z badania publiczności teatralnej w czasie epidemii koronawirusa w Polsce*. Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego. <https://www.instytut-teatralny.pl/wp-content/uploads/2021/04/instytut-teatralny-raport-kiedy-skoczy-sie-kwarantanna-i-bedzie-mozna-wrocic-do-teatru-ja-wroce.pdf>
- Kłosowski, F.Z. (2021). *Podstawy geografii usług*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. <http://hdl.handle.net/20.500.12128/24705>
- Kopaliński, W. (2004). *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem* (wyd. 31). Muza.
- Koryś, B., Potrzebowski, S., Szymańska-Stułka, K., Żółtowski, P. (2022). *Warszawa w pandemii COVID-19. Czas wolny*. Urząd m.st. Warszawy. <https://um.warszawa.pl/documents/55043703/64285263/Czas+wolny+-+raport+covidowy.pdf>
- Kotus, J., Rzeszewski, M., Ewertowski, W., Sowada, T., Piekarska, J. (2018). Komunikacyjna koncepcja miejsca: propozycja podejścia. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, (271), 28–41. <https://journals.pan.pl/publication/128549/edition/112143/biuletyn-kpz-2018-no-271-komunikacyjna-koncepcja-miejsca-propozycja-podejscia-kotus-jacek-rzeszewski-michal-ewertowski-wojciech-sowada-tomasz-piekarska-joanna>
- Krajewski, M., Frąckowiak, M. (2021a). Gdzie jest teatr? Czyj jest teatr? O sytuowaniu instytucji teatralnych. *Badania eksploracyjne. Przegląd Socjologii Jakościowej*, 17(3), 28–49. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.17.3.02>
- Krajewski, M., Frąckowiak, M. (2021b, luty). *W poszukiwaniu strategii. Działania instytucji teatralnych w czasie pandemii. Raport z badania prowadzonego z osobami kierującymi instytucjami teatralnymi w Polsce* (współpr. K. Pietrowiak, W. Rapior i J. Zakrzewska). Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego. <https://www.instytut-teatralny.pl/dzialalnosc/raporty-i-badania/w-poszukiwaniu-strategii-dzialania-instytucji-teatralnych-w-czasie-pandemii-raport-z-badan/>
- Latawiec, K. (2014). Nie-miejsca jako przestrzeń intensywnych interakcji: kilka przykładów z teatru. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historiolitteraria*, 14(173), 109–121. <http://hdl.handle.net/11716/8289>
- Liodaki, D., Velegarakis, G. (2022). Theatre minus physical coexistence – a glimpse into theatrical experimentations in Greece during the pandemic. *International Journal of Performance Arts and Digital Media*, 18(1), 128–144. <https://doi.org/10.1080/14794713.2022.2040290>
- Markowski, A. (red.). (2007). *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN* (wyd. 1). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Markowski, A., Pawelec, R. (2002). *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*. Wilga.
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. (2020a, 11 marca). *#Koronawirus: Zawieszenie działalności instytucji kultury i placówek szkolnictwa artystycznego* [notatka]. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. <https://www.gov.pl/web/kultura/zawieszenie-dzialalnosci-instytucji-kultury-i-placowek-szkolnictwa-artystycznego>
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. (2020b, 27 maja). *Od 6 czerwca możliwość odmrożenia m.in. kin, teatrów i filharmonii* [notatka]. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. <https://www.gov.pl/web/kultura/od-6-czerwca-mozliwosc-odmrozenia-min-kin-teatrow-i-filharmonii>
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. (2021, 12 maja). *Kina, teatry, opery i filharmonie – od 21 maja, zajęcia i wydarzenia sportowe do 150 osób – od 15 maja* [notatka]. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. <https://www.gov.pl/web/kultura/kina-teatry-opery-i-filharmonie--od-21-maja-zajecia-i-wydarzenia-sportowe-do-150-osob--od-15-maja--zmiany-w-harmonogramie-znoszenia-obozren>
- Obarska, M. (2023, 8 marca). *Czy teatr ma swojego Netfliksa?* Culture.pl. <https://culture.pl/pl/artykul/czy-teatr-ma-swojego-netfliksa>
- Ostrowska, J. (2014). „Teatr może być w byle kącie”. *Wokół zagadnień miejsca i przestrzeni w teatrze*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Pavis, P. (1998). *Słownik terminów teatralnych* (tłum. S. Świontek). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Płoski, P. (2021). *Analiza sytuacji teatrów w czasie pandemii*. Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji Kancelarii Senatu RP. https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/5954/plik/oe-346_popr..pdf
- Price, P.L. (2013). Place. W: N.C. Johnson, R.H. Schein i J. Winders (red.), *The Wiley-Blackwell companion to cultural geography* (s. 118–129). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118384466.ch13>
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. Pion.
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii. DzU 2020, poz. 491. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200000491/O/D20200491.pdf>
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 października 1997 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD). DzU 1997 nr 128, poz. 829. <https://www.dziennikustaw.gov.pl/DU/1997/s/128/829>
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 stycznia 2004 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD). DzU 2004 nr 33, poz. 289. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20040330289>
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD). DzU 2007 nr 251, poz. 1885. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20072511885>
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 listopada 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii. DzU 2020, poz. 1972. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200001972/O/D20201972.pdf>
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 marca 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii. DzU 2021, poz. 436. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20210000436/O/D20210436.pdf>
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 maja 2021 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku

- z wystąpieniem stanu epidemii. DzU 2021, poz. 861. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20210000861/O/D20210861.pdf>
- Sanetra-Szeliga, J. (2021). Sektor kultury w czasie zarazy. Działalność gospodarcza i finanse instytucji kultury w trakcie pandemii COVID-19. W: A. Konior, O. Kosińska i A. Pluszyńska (red.), *Badania w sektorze kultury. Przyszłość i zmiana* (s. 15–37). Wydawnictwo Attyka. <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/278434>
- Sermon, P., Dixon, S., Popat Taylor, S., Packer, R., Gill, S. (2022). A Telepresence Stage: or how to create theatre in a pandemic – project report. *International Journal of Performance Arts and Digital Media*, 18(1), 48–68. <https://doi.org/10.1080/14794713.2021.2015562>
- Serwis Rzecypospolitej Polskiej. (2021, 11 marca). *Od 15 marca Mazowsze i Lubuskie dołączą do regionów z zaostrzonymi zasadami bezpieczeństwa* [notatka]. <https://www.gov.pl/web/koronawirus/od-15-marca-mazowsze-i-lubuskie-dolaczy-do-regionow-z-zaostrzonymi-zasadami-bezpieczenstwa>
- Stachowiak, K. (2017). *Gospodarka kreatywna i mechanizmy jej funkcjonowania. Perspektywa geograficzno-ekonomiczna*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Sugiera, M. (2017). Nażywość. W: E. Bal i D. Kosiński (red.), *Performatyka. Terytoria* (s. 143–149). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/42239>
- Suliborski, A. (2016). Koncepcja funkcji miejsca. W: M. Wójcik (red.), *Miasto – region – tożsamość geografii. Wybór prac Andrzeja Suliborskiego* (s. 77–96). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8088-159-4.07>
- Szymczak, M. (red.). (1989). *Słownik języka polskiego* (wyd. 5). T. 3: R–Ż. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Śleszyński, P. (2004). *Kształtowanie się zachodniej części centrum Warszawy*. Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego. <https://rcin.org.pl/igipz/publication/3526>
- Taylor, D. (2018). *Performans* (tłum. M. Borowski i M. Sugiera). Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Thrift, N. (2004). Performance and performativity: A geography of unknown lands. W: J.S. Duncan, N.C. Johnson i R.H. Schein (red.), *A companion to cultural geography* (s. 121–136). Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470996515.ch9>
- Tuan, Y.-F. (2001). *Space and place: The perspective of experience* (wyd. 8). University of Minnesota Press.
- Uhlig, W. (2020). Miejsca teatralne. *Teatr*, (10), 45–49. <https://teatr-pismo.pl/7894-miejsca-teatralne/>
- van Es, K.F. (2007). *The Internet as non-place*. Universiteit Utrecht. <https://essayjohnston.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/03/17-spacesofnewmedia.pdf>
- Wallis, A. (1979). *Informacja i gwar. O miejskim centrum*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Walmsley, D.J., Lewis, G.J. (1997). *Geografia człowieka. Podejścia behawioralne* (tłum. E. Nowosielska). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wójcik, M., Suliborski, A. (2021). Geografia człowieka. W poszukiwaniu pojęcia „miejsce”. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, (56), 9–29. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2021.56s.03>
- Zarządzenie nr 92 Wojewody Mazowieckiego z 11 marca 2020 r. w sprawie zawieszenia imprez artystycznych i rozrywkowych na terenie województwa mazowieckiego. <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/komunikat-ministerstwa-spraw-wewnetrznych-i-administracji>
- Zawojski, P. (2018). *Cyberkultura. Syntopia sztuki, nauki i technologii* (wyd. 2. poprawione). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. <http://hdl.handle.net/20.500.12128/21027>

Artykuł wpłynął:
19 września 2024
Zaakceptowano do druku:
12 grudnia 2024

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11589.24.0.C
Ark. druk. 14,5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. +48 42 635 55 77